

Boeren en burgers

Een geschiedenis van de gemeente Berkel-Enschot van 1810 tot heden

Een sober bestaan

Materieel bestaan en sociaal leven 1810-1890

Toen burgemeester Arnoldus Storimans in 1815 gevraagd werd of de nieuwe gemeente Berkel-Enschot al een wapen had, moest hij ontkennend antwoorden. Het maakte de patriots gezinde burgemeester blijkbaar ook niet zo veel uit. Hij stelde voor om een wapen te ontwerpen waar iets in zat dat aan de landbouw deed denken. Het in 1818 verleende wapen bestond aldus uit een 'schild van lazuur, beladen met een ploeg, boven de welke zijn geplaatst drie torens van goud'. Maar in de vorige eeuw was het voor de keuterboertjes allesbehalve goud wat er blonk, hoewel zij er beter voorstonden dan de boeren in de Kempen. De kwaliteit van de bouwgrond was in Berkel-Enschot, evenals in Haaren en Udenhout, relatief goed vergeleken met de verder zo arme zandgronden van de Meierij. Er lag zandige leem en lössleem aan of nabij de oppervlakte. En dus kon er naast de rogge, die overheersend was, ook haver, aardappelen en klaver verbouwd worden. De rogge was erg belangrijk voor het dagelijkse brood; het stro werd gebruikt voor veevoedsel, strooisel in de stal, dakbedekking en bedstro. De verbouw van boekweit kwam op de tweede plaats. Bekend waren de boekweitkoeken en -pap. Veel minder talrijk, maar wel essentieel, was de verbouw van aardappelen en haver. De beste gronden werden daarvoor uitgezocht. De vitaminerijke aardappelen vormden naast het roggebread het volksvoedsel en de haver was onmisbaar voor de trekpaarden.

Een kostbaar product: mest

De boeren in Berkel-Enschot hadden een gemengd bedrijf. Spurrrie, mangelwortelen en klaver voorzagen de koeien van het nodige voedsel. Het wintervoer was hooi, dat bij tekorten aangevuld werd vanuit het Maasland en uit de omgeving van Den Bosch en de Langstraat. Omgekeerd had de boer zijn veestapel nodig om het land te bemesten. De woeste gronden (heide) werden gebruikt om te 'vlaggen'. Deze humusrijke plaggen vormden het strooisel in de zogenaamde potstal, waar de koeien door voortdurend getrappel zorgden voor een uitstekende vermenging met de dierlijke mest. Deze mest werd daarna met een 'erdkar' naar het land gereden. De boeren gebruikten ook de brem als meststof. Het halen van aarde op de gemeenteheide was vrij tot november 1875. Vanaf die tijd moest de boer een schriftelijke vergunning van B&W op zak hebben en bovendien vijf cent per kar betalen.

In 1812 bestond de veestapel nog bijna uitsluitend uit koeien. Voor de ploeg liep een os. In 1851 waren er echter al veel meer paarden dan ossen. De koeien stonden het grootste gedeelte van het jaar op stal, niet alleen vanwege de productie van mest, maar ook omdat omheinde weilanden ontbraken. Naast koeien hield de boer vooral kippen, geiten en soms

schapen. In 1861 kende het dorp reeds tien bijenhouders, de heide was een geschikt honingveld. De boer was zuinig op de heide. Schapen en ander vee konden er grazen. Ontginningsplannen voor de heide bekeek de boer met argwaan. Hij wist immers uit eigen ervaring hoe afhankelijk men was van de heide voor mestplaggen en turf. Bovendien bleek de heidegrond binnen de gemeente niet zo geschikt voor ontginningsdoeleinden. Toch vonden er al in de negentiende eeuw grootscheepse ontginningen plaats. De eerste werden gestimuleerd door prins Willem II (Koningshoeven). Ook boerderij Oisterwijkse Hoeve is op die manier ontstaan.

Op de uitgestrekte heidegronden werd turf gestoken, die gebruikt werd als brandstof. Al in het begin van de negentiende eeuw verbouwden de boeren koolzaad en lijn- of vlaszaad. Uit deze zaden werd olie geperst. De olie werd vooral gebruikt voor bakken en braden en voor verlichtingsdoeleinden. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de productie van koolzaadolie af door de opkomst van petroleum.

De natuur beschikt

De boer leidde een karig bestaan. De aardappelziekte had vanaf 1845 aangetoond hoe afhankelijk de boer was van de natuur en van de kwaliteit van gewas en vee. Het landbouwverslag van 1866 laat goed uitkomen wat er allemaal mis kon gaan. De oogst van veldvruchten was dat jaar gering door het regenachtig weer ten tijde van de oogst. Veeziekte en de dalende prijs van boter, het melkproduct dat sedert enige jaren de steun van de landbouwer in Berkel-Enschot was, droegen bij tot kommervolle tijden. De huur van landerijen, hooilanden en de prijs van raap- en lijnkoeken was hoog. Een hagelbui had bovendien in 1866 veel schade aan de gewassen toegebracht. De beruchte aardappelziekte was heviger dan in voorafgaande jaren, dit juist in een periode waarin het belang van de aardappelteelt sterk groeiende was. Boekweit en vlas waren op sommige plaatsen door rupsen opgevreten en ook de zomerspurrie had te lijden van insecten.

Menig landbouwer zal met lede ogen gezien hebben hoe een jaar later op 13 juli 1867 door de ontvanger der registratie en domeinen ten overstaan van notaris A.J. Verschure in logement De Engel bij W.H. van Roessel te Tilburg de tiendvruchten verkocht werden die geheven waren over de domaniale tienden onder Tilburg en Berkel-Enschot. De rijksoverheid was inmiddels als bezitter van vele voormalige katholieke geestelijke goederen de grootste tiendeigenaar. En in tijden van financiële nood was de tiendheffing voor de boer een extra beproeving.

De malaise in de landbouw vanaf 1880, met lagere graanprijzen als gevolg van de import van goedkoop Amerikaans tarwe, had als effect dat de boeren zich meer gingen toeleggen op de veeteelt. De akkerbouw kwam nog sterker in dienst te staan van de veeteelt. Boter ging door de hoge prijs die ervoor betaald werd een belangrijke inkomstenbron vormen voor de landbouwer. Alle boeren karnden zelf met behulp van een botermolen, een staand rad aangedreven door een hond. De boter en de eieren verkocht men op de vrijdagse markt in Tilburg. De boer kreeg meer belang bij een betere kwaliteit van zijn rundveestapel. Die stapel was overigens niet erg groot. In de

jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw waren er in de gemeente ruim vijfhonderd melkkoeien, die op zogenaamde 'driessen' of kunstweiden gehoed werden. Soms was er een natuurlijke afrastering. Een boer met acht of negen koeien was een flinke boer, terwijl een boer met zes koeien zich al een meid en een knecht kon permitteren. Het melken en voederen van de koeien was vrouwenwerk.

Het vee uit de Meierij had geen al te beste naam. Geen enkele boer had zin om een springstier op stal te zetten, die wel het dure veevoeder at, maar niet de fel begeerde melk voor de boter leverde. Provinciale premies op het houden van springstieren waren afgeschaft. Al ras werd duidelijk dat slechts door een gezamenlijke aanpak de kwaliteit van het vee zou kunnen verbeteren. De Landbouwclub van Oisterwijk e.o. stelde in 1872 voor om de gemeenteraden van Oisterwijk, Haaren en Berkel-Enschot gezamenlijk keuringen van springstieren te laten houden en boeren aan te moedigen door het bieden van premies. In de eerste helft van de negentiende eeuw kon Berkel-Enschot nog volstaan met één stierhouder namelijk H. de Bruijn, maar de forse uitbreiding van het aantal melkkoeien noodzaakte tot meer stierhouders. De gemeente Moergestel, met een actieve Landbouwclub, had al wel een plaatselijke keuring. Drie stierhouders uit Berkel-Enschot Johannes de Bruin, Martinus Wagemakers en Willem Hamers zagen hun beesten in Moergestel goedgekeurd worden. Later voegde zich ook Hendrik van Laarhoven bij dit drietal. Uiteindelijk voerde Berkel-Enschot in 1885 een eigen keuring in.

Het was niet uit kortzichtigheid maar uit pure armoede dat de gemeenteraad, waarin boeren een overheersende plaats innamen, in 1861 besloot om in tegenstelling tot Oisterwijk en Tilburg geen toelage te verlenen aan een veearts die gratis inenting tegen de gevreesde longziekte verleende. De slechte financiële situatie van de gemeentekas, door hoge uitgaven voor de armenzorg, verhinderde een dergelijke bijdrage. Nog op 20 juni 1876 wilde de raad met uitzondering van burgemeester Adams geen contract sluiten met de in Tilburg woonachtige provinciale veearts Boots. In ruil daarvoor zou Boots alle verrichtingen kosteloos uitvoeren, tenzij het buitengewone gevallen van heersende ziekten betrof. Een boze reactie van Gedeputeerde Staten liet de vroede vaders van Berkel-Enschot koud.

De gemeente en het H. Geest Armenbestuur van Berkel-Enschot verpachtten heidegronden om hun kassen te spekken. De gemeente beschikte weliswaar over de meeste gronden, maar deze waren niet het meest gunstig gelegen. Op 1 januari 1877 besloot de gemeente alle pachtovereenkomsten op te zeggen omdat bijna alle kavels op de Heukelomse en Enschootse heide verkocht moesten worden om de kosten voor de bouw van een nieuw gemeentehuis te kunnen dekken. Daarnaast ging het beplanten van de heide met 'mast' steeds meer lonen. Al veel eerder had de gemeente grote stukken heide verkocht aan baron Van Lynden van Lunenburg uit Utrecht en aan prins Willem II. In 1886 waren reeds 339 hectare met essen, elzen, berken en eiken beplant. Het eikenhakhout leverde 250 gulden per hectare op. Het werd zaak om op deze zogenaamde 'plantagien' toezicht te houden. Daartoe had de raad reeds in 1876 een pootmeester benoemd: het raadslid Peter Pijnenburg.

Aardappelfooi en een kalf met twee koppen

De stadsmensen wisten maar weinig van het armoedige bestaan van de boeren. De Tilburgers trotseerden de slechte zandwegen naar Berkel-Enschot behalve voor St. Job slechts voor de zogenaamde 'aardappelfooi'. Op de eerste zondag van oktober kwamen ze namelijk betalen voor het aardappelveldje, dat ze gehuurd hadden. De burgers werden door de boeren goed onthaald met koffie, ham en eigengebakken boerenmik met krenten. Slechts curieuze berichten over de landbouwers in Berkel-Enschot haalden in die tijd de koppen van de Tilburgse kranten. Zo berichtte De Tilburgsche Courant van 21 januari 1894: 'Woensdag-middag is te Enschoot, bij Jan Verstijnen, landbouwer en herbergier, geboren een voldragen kalf met twee fraai gevormde koppen'.

Vervuiling van de Leij

In 1845 drong de gemeente Tilburg er op aan om de Leij, of Voorste Stroom, onder Enschoot en Oisterwijk te verdiepen om zo een betere waterafvoer te bevorderen. Maar het gemeentebestuur van Berkel-Enschot meende dat de oorzaak van de vervuiling in Tilburg zelf gezocht moest worden. In 1868 was het riviertje door afval van de Tilburgse textielfabrieken, modder en onkruid volkomen vervuild. Vanaf 1874 regende het klachten richting Tilburg waarbij vooral de fabrikantenfamilie Holleman uit Oisterwijk het voortouw nam. Bij de Heukelomse watermolen was veel stank en vuil water. De eenden die ter plaatse in de rivier zwommen stierven binnen twee dagen. De gemeente Tilburg volhardde echter in haar mening dat de gemeentebesturen van Berkel-Enschot en Oisterwijk een vlotte doorstroming van de Leij belemmerden door het vuile slib niet te verwijderen. Het Berkel-Enschotse gemeentebestuur ondersteunde het schrijven van Oisterwijk op 27 oktober 1883 aan de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid om gedaan te krijgen dat verontreinigd fabriekswater uit Tilburg niet langer op de Leij geloosd zou worden. Vooralsnog dreigde de minister slechts met ingrijpen als verbetering uitbleef. Ook een adres van 43 inwoners van Berkel-Enschot uit 1892, die klaagden over het bederf van grasgewas door het overlopen van het vuile water, bleef zonder resultaat. De overlast voor de landbouwer bleef.

Veldovens

Het karige bestaan in de landbouw kon verbeterd worden door diverse bijverdiensten. De belangrijkste vormden wellicht de veldovens. De leemgrond rond Berkel en Udenhout was tamelijk vet en droogde goed. Daarmee was de leem uitermate geschikt voor bakstenen, waar door de toenemende woningbouw in de steden steeds meer vraag naar was. De veldovens waren opgebouwd uit haaks op elkaar gestapelde stenen van zo'n twee meter hoog, waarbij voldoende ruimte voor brandstof werd gelaten. Die brandstof was het ruim voorradige hout. De ovens werden tweemaal of eenmaal per jaar gestookt. De buitenkant van de oven werd dichtgesmeerd met leem. In 1857 had Berkel nog slechts één veldoven waar één volwassene met twee kinderen werkte.

In de jaren zestig en zeventig ging het bergopwaarts. Er

waren toen vier veldovens in bedrijf waar 22 mannen en 16 kinderen seizoenswerk vonden. De lonen waren laag, de mannen verdienden één gulden, de kinderen zestig cent per dag. Als werkterrein was vooral de Kreitenheide populair. De landbouwer Jan Piggen verzocht in 1865 aan het gemeentebestuur daar een steenbakkerij te mogen beginnen en al ras volgden de landbouwers Peter Robben en Willem Hamers. De enige beperking die het gemeentebestuur stelde was dat door het uitgraven van de leemgrond geen belemmeringen mochten ontstaan voor de waterloop bij duikers en bij de rijksweg. In 1876 kreeg de uit Oisterwijk afkomstige, maar in Udenhout geboren, steenbakker Cornelis van Nooij eveneens een vergunning om op de Kreitenheide een steenbakkerij te beginnen.

Klompen, schoenen en leer

De leemachtige beekdalgrond leverde in Berkel nog meer nijverheid op. Het populierenhout tierde er welig en dus waren er klompenmakers te vinden. In 1879 telde de gemeente zes klompenmakerijen waar zestien volwassenen en acht kinderen werkten. Op 't Zwaantje was een schoen- en laarzenmakerij van Willem van Laarhoven, die tevens briefvengarder was. In zijn schoenmakerij werkten zo'n tien knechten, die waterdichte schoenen maakten welke in Holland verkocht werden. Ook M. van Zon en J. van der Staak in Berkel hadden een schoenmakerij. In Enschoot, eveneens aan 't Zwaantje, was sedert 1875 de looierij van Henricus van der Linde en zonen gevestigd. De huiden werden met behulp van eikenschors nog op een natuurlijke wijze gelooid in een kuip. Van der Linde combineerde het kuiplooien met het beroep van hoofdonderwijzer op de Enschootse school.

Een windvolmolen en een watermolen

De Tilburgse textielfabrikanten lieten hun wollenstoffen vollen (vervilten) in waterrijke gebieden. Op 20 december 1810 kochten fabrikant Gerard Bogaers, koopman Corn. Jansen en winkelier Matth. Verschuieren, allen uit Tilburg, een perceel heide en water (Galgeven) onder Enschoot aan. De eerste steen voor een windvolmolen werd gelegd op 14 juni 1811, waarna al spoedig enige arbeiderswoningen en een kantoortje oprezen. Op 9 oktober 1814 verhuurden zij de molen aan J.B. Dickens, voller te Enschoot, voor 950 gulden. In 1821 werd Frederik J. van den Bergh, voorheen volmolenaar in Waalre, gedeeltelijk eigenaar. Hij woonde van 1822 tot 1827 in Enschoot om daarna naar Tilburg te gaan. Van den Bergh voorzag de volmolen van stoomkracht. Zijn opvolger P.J. van den Bergh-Krabbendam legde de basis voor de bekende wollenstoffenfabriek in de voormalige Lancierskazerne te Tilburg. De wind- en stoomvolmolen bood in 1857 nog aan zes mensen werk, maar werd spoedig daarna buiten bedrijf gesteld.

Een watermolen bevond zich onder Heukelom op het punt waar de Leij het karrespoor kruiste dat Waalwijk met de Kempen verbond. Deze koren- en rosoliemolen was in 1848 eigendom van Dominicus Heijmans, wonende te Hilvarenbeek. Hij wilde toestemming van Gedeputeerde Staten om in plaats van alleen in de wintermaanden het hele jaar door te mogen werken. Het verzoek werd afgewezen. Tot 1869 bleef de molen in gebruik, kort daarna werd de zaak stopgezet en raakten de sluizen al ras in

verval. De watermolenaar was ondanks dat hij het koren en de oliehoudende zaden maalde, niet altijd een goede vriend van de boeren. De molens en hun sluizen belemmerden de afvoer van water. Zo kocht de gemeente Berkel-Enschot samen met Tilburg en Oisterwijk de watermolen te Oisterwijk in 1881 op van Arnoldus Schoenmakers om de Leij beter te laten doorstromen. Maar de meeste boeren van Heukelom hadden liever gezien dat het geld in een kunstweg gestoken zou zijn, zodat zij verlost werden van de modderige zandweg.

Ook was in Berkel een windgraanmolen in bedrijf, die in bezit was van molenaar Johannes Denissen (1837-1894). De molenaar behoorde tot de weinige neringdoenden in Berkel-Enschot die hun hoofdbestaan niet in de landbouw vonden.

Armoede

Vergeleken met andere plaatsen in de Meierij was het percentage armen, min- en onvermogenden aan het einde van de achttiende eeuw laag, zij het dat het percentage in Berkel (18.3) veel hoger lag dan in Enschoot (5.6). Het kerkelijke armbestuur van Berkel was gecombineerd met dat van Udenhout. Maar in de periode 1843-1844 deed zich een conflict voor over een arm-lastige inwoner van Berkel, die opgenomen was in de bedelaarskolonie te Ommerschans. In die tijd was het gebruikelijk dat de overheid regelmatig klopjachten organiseerde op bedelaars. Ze werden dan verplicht tewerkgesteld op ontginningsvelden of in bedelaarskolonies. De bedelaars grepen iedere kans aan om uit die oorden te ontvluchten. Ook de Berkelnaar was hierin geslaagd en teruggekeerd naar zijn woonplaats. Noch het armbestuur noch de gemeente Berkel-Enschot wilden echter de kosten voor terugvoering naar Ommerschans betalen. Gedeputeerde Staten wensten verdere botsingen te voorkomen en stelden een scheiding van het met Udenhout gecombineerde armbestuur voor. Tevens werden de armbesturen van Berkel en Enschoot gemaand zich te verenigen. Gemakkelijk ging dat niet. Enschoot had minder armen, en dus minder uitgaven, en bovendien was Berkel kerkelijk nog aangesloten bij Udenhout. Na bemiddeling van Gedeputeerde Staten ontstond in de periode 1845-1846 dan toch het H. Geest Armenbestuur Berkel en Enschoot.

De armoede kwam vooral voor bij degenen die geen vast werk hadden: dagloners en arbeiders, ouderen en jongeren. In de periode 1840-1860 was het aantal armen zeer groot. Er was weinig werk op het veld door slechte oogsten (en aardappelziekte). Roggebrood was het voornaamste dagelijkse voedsel en het gemeentebestuur besloot op 18 juli 1843 dan ook tot broodzetting, dat wil zeggen dat er controle kwam op de kwaliteit en het gewicht van het brood. De gemeentelijke uitgaven aan de Maatschappij van Weldadigheid voor transport en onderhoud van de bedelaarskolonie en de subsidie aan het armbestuur rezen de pan uit. Het voortdurende gebrek aan werk onder de dagloners en de duurte der levensmiddelen maakten de situatie er tussen 1850 en 1855 nog slechter op. De armen waren vooral aangewezen op de kerk. Het burgerlijk armbestuur had wel inkomsten uit de verpachting van land en jachtrecht en uit de verkoop van gronden, turf en strooisel, maar er dreigden voortdurend tekorten. Een collecte voor het armbestuur bracht in 1858 slechts 18 gulden en 57½ cent op. Voorzitter W. Hamers en de leden A. Piggen en C. van de Pas hadden het in datzelfde jaar

erg druk met het uitdelen van het weinige geld en brood. Ook klompen werden via het armbestuur verstrekt. Om de inkomsten van het armbestuur te verhogen verpachtte het bestuur hout aan de Armakker te Enschoot en turf in het Enschoots broek.

Veel veroordeelden van politieovertredingen betaalden de hun opgelegde boeten niet, waardoor zij gevangenisstraf moesten uitzitten. Echter de gemeente waarin de overtreding plaatsvond draaide op voor de voedings- en verplegingskosten. Berkel-Enschoot was op deze manier veel geld kwijt aan de huizen van bewaring in Tilburg, Eindhoven en Breda. De gemeentelijke uitgaven voor armenzorg stegen van 450 gulden in 1854 naar 674 gulden in 1859. De gemeenteraad besloot in 1856 tot invoering van een hoofdelijke omslag om zo de stijgende kosten van onderstand te kunnen opbrengen. Maar ook de boeren waren niet rijk en zij deponeerden geregeld klachten over de hoogte van de aanslag bij het gemeentebestuur. De gemeenteraad erkende dat de heffing voor velen zwaar en drukkend werd. Zo betaalde men voor het overbrengen en onderhoud van één bedelaar naar Ommerschans bijna honderd gulden per jaar. Bij de klagers ontbraken de leden van het gemeentebestuur niet. Wethouder Jacobus Verhoeven bezat twee boerderijen maar vond zijn aanslag te hoog. Wethouder Laurens Smeijers stelde dat hij weliswaar vier bedrijven bezat, maar dat hij hoge kosten had omdat hij twee kinderen moest uithuwelijken. Burgemeester Adams tenslotte reclameerde omdat men bij zijn inkomen het winkeltje dat zijn vrouw dreef had meegerekend. Doch om aan de 'veelvuldige praatjes' een einde te maken was zij met de winkelnering gestopt. De aanslag voor Smeijers en Adams werd daarop verlaagd.

Om rond te kunnen komen moesten steeds meer dagloners en arbeiders hun kinderen op het land en bij de veldovens mee laten werken. Na wettelijke maatregelen van de rijksoverheid kwam er in elke gemeente een verordening om deze kinderarbeid aan banden te leggen. Zo besloot de gemeenteraad van Berkel-Enschoot in 1881 om tijdens schooltijden een verbod uit te vaardigen op veld- en tuinarbeid (inclusief hoeden en drijven van vee) voor kinderen onder de twaalf jaar. De burgemeester kon schriftelijk ontheffing verlenen indien het arbeid voor de eigen ouders of voogd betrof. Overtredingen zouden bestraft worden met geldboetes variërend van één tot drie gulden. Of er daadwerkelijk tegen de kinderarbeid werd opgetreden is niet bekend. Langzaam verbeterde de situatie voor de armen door de komst van de steenfabriek van Swagemakers, die voor meer werk zorgde. Op het einde van de negentiende eeuw was er in elk geval veel minder ondersteuning nodig.

Dure keien

Door Berkel-Enschoot liep al in de jaren twintig van de negentiende eeuw een met keien verharde rijksweg. Dat was het resultaat van de inspanningen van Tilburgse textielfabrikanten die koning Willem I wisten te bewegen de west-oost verbinding in Noord-Brabant via Tilburg, over Enschoots grondgebied, naar Den Bosch te laten lopen. Maar tot in de jaren tachtig van de eeuw waren er behoudens die Bosscheweg nauwelijks kunstwegen te vinden. Slechts 4658 van de 62.685 meter wegen- en voetpaden was met klinkers bestraat. Vervoer van mensen, vee en oogst vond plaats per hoogkar over de zandwegen. De boer

gebruikte zijn paard of ging te voet op pad. Met ingang van 1 november 1883 konden de inwoners van Berkel-Enschot beter communiceren met de buitenwereld omdat toen een hulpkantoor der Posterij geopend werd. Fietsen waren een zeldzaamheid, enkele jaren voor de eeuwwisseling was de eerste fiets met 'volle banden' in het dorp te aanschouwen.

Verbetering van de zandwegen stond hoog op het verlanglijstje van de boeren. De plaatselijke Landbouwclub verzocht B&W in februari 1873 de slecht onderhouden wegen en waterlopen te verbeteren. Vooral de afwatering vormde een probleem voor de boeren. Door ontginningen verdwenen oude heidepaden. De landbouwers wilden daarom betere en nieuwe zandwegen. Voor klinkers en ijzer was men minder enthousiast.

Tijdens de aanleg van het spoor Boxtel-Tilburg in 1863 protesteerden de boeren omdat de spoorlijn hun erven doorsneed. De plannen voor een spoorlijn Tilburg-Den Bosch riepen in de jaren zeventig opnieuw bezwaren op. Boeren tekenden verzet aan tegen de verplichting grond te moeten afstaan en ook het gemeentebestuur liet weten dat het dorp met twee spoorlijnen wel erg zwaar belast werd, terwijl er nota bene geen halte zou komen. Maar de Nederlandsche Zuid-Ooster Spoorweg-Maatschappij weigerde iedere medewerking, een halte werd niet rendabel geacht omdat er al een stopplaats in Udenhout kwam. Toen de lijn haar voltooiing naderde ondertekenden tweehonderd ingezetenen nog een petitie, die stelde dat het ontbreken van een halte in Berkel-Enschot grievend was voor de inwoners en slecht voor de vooruitgang van landbouw en industrie. De petitie bleef zonder resultaat, op 2 juni 1881 denderde de eerste trein het dorp voorbij.

Een aanvraag in 1881 voor een concessie om een stoomtramweg te exploiteren door Enschoot en Heukelom zinde de raadsleden van Berkel-Enschot evenmin. Enige leden gaven te kennen dat er voor de landbouwer, die veel met paard en wagen moest omgaan, groot gevaar in school. Raadslid W. van de Pas verklaarde dat de inwoners van Heukelom er eenparig op tegen waren. Door toedoen van de Enschootse en Heukelomse raadsleden werd het voorstel van tafel geveegd, ondanks de warme pleidooien van burgemeester Brenders. In hetzelfde jaar stemde een meerderheid in de raad tegen een keienweg door Hoog Heukelom, die de gemeente met Oisterwijk zou verbinden. Ook een voorstel voor een aansluiting van Berkel op de rijksweg sneuvelde in de raad. In de jaren zeventig had de gemeente opnieuw gemeentegronden moeten verkopen om een klinkerweg van Enschoot naar Udenhout te bekostigen. Deze was in 1881 net voltooid. Kunstwegen waren voor de gemeente erg duur. Toen de trammaatschappij liet blijken dat ze eventueel wilde bijdragen aan de kosten van de kunstweg door Hoog Heukelom, veranderde de houding van de gemeenteraad als bij toverslag. Echter de trammaatschappij zou haar plannen niet uitvoeren. De provincie liet toen weten 60% van de aanlegkosten van de weg door Hoog Heukelom te willen vergoeden. Dat trok uiteindelijk de raadsleden over de streep. Op 6 september 1884 besloot de raad de Heukelomseweg aan te leggen. Aannemer werd J. Schonk uit Oisterwijk, die met 23.967 gulden de laagste inschrijver was. De gemeentelijke bijdrage was voor het dorp echter nog aanzienlijk. Het gemeentebestuur moest geld lenen om in termijnen de aanneemsom te kunnen betalen. De weg kwam in 1885 gereed. De inwoners werden enkele jaren later onaangenaam verrast door de

invoering van 'weggeld', dat betaald moest worden door eigenaars van gebouwde en ongebouwde eigendommen langs de kunstwegen. De gemeente wilde daaruit het onderhoud gaan betalen. De Enschtose raadsleden stemden bij de vaststelling van de betreffende verordening op 16 augustus 1890 tegen.

De angst voor cholera, pokken en TBC

De sterftcijfers lagen in de gemeente Berkel-Enschot tussen 1866 en 1900 aanmerkelijk lager dan in de provincie en in Nederland. Maar terwijl de provinciale en landelijke cijfers daalden, stegen die van Berkel-Enschot, een trend die overigens, zij het in mindere mate, ook in Oisterwijk en Hilvarenbeek waarneembaar was. De slechte jaren voor de landbouw (1880-1890) vormden wellicht een oorzaak. Aan gezondheidszorg deed de gemeente weinig, men zou er ook geen geld voor hebben gehad. Een arts in de gemeente was er niet. P.J. Willems uit Udenhout deed Berkel-Enschot erbij. Hij gaf tevens koepokinentingen aan onvermogenen. In 1860 dwongen Gedeputeerde Staten de gemeente tot een bijdrage van veertig gulden per jaar aan Willems, waarna hij gemeentevaccinateur werd. Daarnaast werd een beroep gedaan op de Oisterwijkse arts en verloskundige J. Bolsius, die rond 1870 zijn diensten verleende. Ook hier moest er druk van buiten aan te pas komen om de gemeente tot betalingen te laten overgaan. De gemeenteraad van Oisterwijk verplichtte de Berkel-Enschotse raad in 1883 om honderd gulden bij te dragen aan de te benoemen arts in Oisterwijk vanwege vaccineren, schutters keuren en doodschouw voeren. Indien Berkel-Enschot zou weigeren, zou de Oisterwijkse raad bepalen dat de betreffende arts niet in Berkel-Enschot mocht praktiseren. Naast Bolsius trad in die periode ook H.J. Lobach uit Udenhout op als geneesheer voor de armen en verrichtte hij de inentingen in Berkel-Enschot.

De angst voor besmettelijke ziekten zat er goed in. In 1866 dreigde een cholera-epidemie. De gemeenteraad nam maatregelen. In de woning van Martinus van den Braak te Berkel werd een lokaal in gereedheid gebracht om zieken te verplegen. Chloor- en ongebluste kalk werden aangekocht voor desinfectie. Het aankopen van houten tonnen voor uitwerpselen achtte het gemeentebestuur niet nodig, ook was men overtuigd dat het drinkwater in de gemeente boven iedere twijfel verheven was. Een lijkenlokaal was ingericht onder de toren van Enschtot. De jaarlijkse kermis, op de eerste zondag van oktober, werd aanvankelijk ongemoeid gelaten omdat er geen vreemde kramers of liedjeszangers verwacht werden. Geneesmiddelen waren verkrijgbaar bij Jan Smeijers (Berkel), Jacobus Verhoeven (Enschot) en Cornelis Vermelis (Heukelom). Op maandag 3 september 1866 heerste de cholera al in Tilburg waar veertig doden te betreuren waren, in heel Brabant had de cholera reeds duizend slachtoffers gemaakt. Ook Oisterwijk werd in 1867 getroffen. Berkel-Enschot, dat inmiddels ook de kermis had afgelast, bleef gespaard. In het begin van de jaren zeventig moest de kermis opnieuw wijken omdat elders de pokken heerste en een Aziatische cholera in opkomst was. Dit keer ontsnapte Berkel-Enschot niet; in 1872 stierven 26 mensen aan de pokken, dat was 31% van de totale sterfte in dat jaar.

Voor het Rijk waren de epidemieën aanleiding om in 1872

een wet op de besmettelijke ziekten in werking te laten treden. De plaatselijke overheid kreeg een actieve rol opgelegd en een vaccinatieplicht voor kinderen die naar de lagere school gingen voorgeschreven. Maar Berkel-Enschot liep deze keer niet achter de wetgeving aan. Al sinds 1860 werd de koepokinenting tweemaal per jaar op de openbare school verzorgd. Als uitvloeisel van de wet kwam er in 1874 een lijkenhuisje en een lokaal ter verpleging van zieken, gesitueerd op de algemene begraafplaats. TBC en andere ziekten aan de ademhalingsorganen vormden evenwel de grootste bedreiging voor de gezondheid. Bij ziekte werd lang niet altijd de Udenhoutse of Oisterwijkse arts geraadpleegd. Nog in de periode 1895-1900 bleef 13,9% van de overledenen verstoken van geneeskundige behandeling, voor Noord-Brabant en Nederland lagen die percentages met 6 en 4,9 aanmerkelijk lager.

Laat getrouwd

Bij de start van de gemeente Berkel-Enschot in 1810 waren er 879 inwoners. In 1840 was dit aantal opgelopen tot ongeveer duizend. De bevolking van Berkel-Enschot groeide in de periode 1839-1889 slechts met 19,7%. Daarmee bleef men flink achter bij de groei in Noord-Brabant (34,7%) en die in Nederland (61,2%). De groei in Midden-Brabant (vooral Tilburg) benaderde het Nederlands gemiddelde. Er werd in Brabant in de negentiende eeuw laat getrouwd. De gemiddelde huwelijksleeftijd lag boven de 25 jaar. Ook in Berkel-Enschot huwde men vooral tussen de 25 en 35 jaar; meisjes huwden echter wat eerder dan de jongens. Daarnaast drukte de hoge zuigelingensterfte vanaf de jaren tachtig de groei van de bevolking. De geestelijkheid vond zogende moeders onzedelijk en er bestond nog een groot wantrouwen tegen de moderne gezondheidszorg. Het resultaat was dat de melk aan zuigelingen in onhygiënische flessen verstrekt werd. Doordat Berkel-Enschot nauwelijks industrie had en het aantal werkzame dagloners sterk uiteenliep in de loop der jaren kwam er ook geen groei tot stand door vestiging van inwoners van buiten.

Berkel-Enschot was als landbouwdorp beslist geen strikt gesloten gemeenschap. Tussen 1815 en 1894 bleek van de 1046 echtelieden slechts 37,7% in Berkel-Enschot geboren te zijn. Voor andere dorpen lag dit percentage veel hoger: Moergestel 58, Udenhout 51, Helvoirt 47, Esch 31, Haaren 5 en Oisterwijk 50. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam het percentage niet uit Berkel-Enschot geboortigen alleen maar toe. De activiteiten van de diverse steenovens en de steenovenfabriek zijn daar wellicht debet aan. Huwelijken waarvan beide partners geboren waren in Berkel, Enschoot of Heukelom waren een zeldzaamheid. Ook huwden geboren Berkelnaren nauwelijks met geboren Enschoottenaren en ditzelfde gold ten aanzien van Heukelommers. Huwelijkspartners van buiten werden vooral gevonden in Udenhout, Tilburg en Oisterwijk.

De meeste huwelijken vonden kort na Pasen plaats. De jaarovereenkomsten voor landbouwersknechten en boerenmeiden liepen dan af en er kwamen dan boerderijen vrij. De zondag was als huwelijksdag erg in trek. De arme keuterboertjes konden immers geen werkdag missen en op de vrije zondag ging men toch naar de kerk.

Één bestuurlijk hart en drie zielen

Bestuur, openbare orde en onderwijs 1810-1890

In de Franse tijd (1810-1813) werden Berkel, Enschoot en Heukelom bestuurlijk verenigd. Aanvankelijk was Enschoot het politiek kloppende hart van de nieuwe gemeente. Maar vanaf 1852 toen Berkel een eigen parochie kreeg en de leden van de gemeenteraad inmiddels gekozen werden verschoof het bestuurlijke hart van de gemeente naar Berkel. Vanaf het moment dat het raadhuis verplaatst werd naar Berkel, ontardden de gemeenteraadsvergaderingen in een onverkwikkelijk politiek steekspel tussen de drie kernen. De tegenstellingen liepen zo hoog op dat met name vanuit Heukelom herhaaldelijk werd aangestuurd op afscheiding. De spanningen in de raad waren een afspiegeling van hoe er in de dorpskernen gedacht werd. Een inwoner van Enschoot trok bij wijze van spreken nog liever als landverhuizer naar Amerika, dan dat hij in Berkel moest gaan wonen. En omgekeerd lag dat niet anders.

Maire Arnoldus Storimans

Bij keizerlijk decreet van 14 mei 1810 legde Napoleon de bestuurlijke inrichting van een groot deel van het tegenwoordige Noord-Brabant vast. In dat decreet werden Berkel, Enschoot en Heukelom weliswaar nog apart genoemd, maar op 19 juli 1810 toog Arnoldus Storimans naar Den Bosch om beëdigd te worden als 'maire de Enschoot, Berkel et Heuclum'.

Storimans was gedoopt te Enschoot op 24 december 1761 en huwde in 1784 met Cornelia van der Heijden. Als zoon van een Enschootse landbouwer en herbergier sloot hij zich aan bij de patriotten. De ideeën van de Franse revolutie kregen ook in Nederland de overhand en Storimans vervulde belangrijke politieke functies. Toen de Fransen in 1810 Brabant inlijfden werd Storimans dus maire (burgemeester). Maar ook na het vertrek van de Fransen bleef hij de belangrijkste bestuurder van Berkel-Enschoot. In 1814 was Storimans niet alleen logementhouder en burgemeester maar ook gemeentesecretaris, voor welke laatste functie hij 150 gulden per jaar ontving. Tot 1825 bleef hij onafgebroken eerste burger van Berkel-Enschoot. Storimans stierf als weduwnaar en zonder kinderen op 28 mei 1841 in Enschoot.

Het Franse bestuur had Enschoot, Heukelom en de 'chef-lieu' (hoofdplaats) Berkel in 1810 nog slechts voorlopig verenigd. Op 3 mei 1811 riep prefect N. Fremin de Beaumont Jan Joh. Vugs en Peter Henri Reynen op om op 1 juni 1811 bij hem in Den Bosch te verschijnen. Zij werden toen benoemd tot 'maire' van respectievelijk Berkel en Heukelom. De prefect oordeelde namelijk dat de vereniging van de dorpen in strijd was gebleken met de belangen van ieder dorp tijdens de afwikkeling van hun schulden. De benoemde maires zouden per 1 juni reeds de administratieve en openbare orde taken uitoefenen, de financiële taken pas per 1 januari 1812. Maar uit de akten van geboorte, huwelijk en overlijden blijkt dat Storimans de administratieve bevoegdheden gedurende het gehele jaar 1811 en daarna bleef uitoefenen. Ook de prefect correspondeerde in die periode met slechts één maire van Berkel, Enschoot en Heukelom,

te weten Storimans. Vugs en Reijnen oefenden hun functies dus blijkbaar niet uit. Jan Vugs werd in 1812 wel de 'adjoint' (adjunct) van maire Storimans. Ook bestond er in 1812 één gemeenteraad voor Berkel, Enschat en Heukelom. Van opdeling der pas gevormde gemeente werd niets meer vernomen.

Na de Franse tijd mocht de oude patriot Storimans als een van zijn eerste daden in het Koninkrijk der Nederlanden acht gulden, veertien stuivers en acht penningen uitgeven voor het maken van een ereboog en verteringen door de landstorm bij gelegenheid van het passeren van de Souvereine Vorst. Dit zal op 2 oktober 1814 zijn geweest toen koning Willem I op zijn doorreis naar Het Loo de gemeente passeerde.

Een Enschatse burgemeester met Berkels bloed

Op 1 mei 1825 gaf Arnoldus Storimans het burgemeestersambt over aan Jan Vugs, die in 1788 te Berkel geboren was als zoon van Johannes Vugs en Maria de Rooij. Vugs trouwde in 1813 met de Enschatse Johanna Storimans (geboren 1788), dochter van Joannes Storimans, een broer van de burgemeester. Daardoor zal Vugs in Enschat zijn gaan wonen, waar hij net als zijn schoonvader herbergier en landbouwer werd. Voor het burgemeestersambt bestond in die jaren op het platteland weinig animo vanwege de bijzonder slechte vergoeding. Meer dan een bijbaantje was het niet, ook niet in de ogen van de bestuurders zelf. Vugs kreeg dan ook zonder problemen van de gouverneur dispensatie van zijn burgemeesterstaken wanneer zijn hoofdberoep van tapper dat noodzakelijk maakte. Hij ontving in 1835 als burgemeester slechts honderd gulden per jaar; voor de ook door hem uitgeoefende functie van gemeentesecretaris kreeg hij negentig gulden. Ter vergelijking: de veldwachter kreeg in datzelfde jaar 150 gulden.

De inkomsten verwierf de gemeente Berkel-Enschat door de tweeduizend hectare grond (merendeels bos en heide) te verpachten, te verkopen of te laten ontginnen. Het gemeentebeheer zal in financieel opzicht niet te lijden hebben gehad van de inkwartieringen tijdens de Belgische Opstand (1830-1839). In 1835 ontving Berkel-Enschat van het Departement van Oorlog 2663 gulden in verband met de gekantonnerde troepen. De Hollandse soldaten werden door Vugs in elk geval met egards ontvangen. Zijn vrouw schotelde de officieren dagelijks een uitstekende tafel voor.

Het overwicht in de raad lag in deze periode nog bij Enschat. Van de zeven raadsleden woonden er drie in Enschat, twee in Heukelom en eveneens twee in Berkel. De wethoudersposities waren verdeeld tussen Berkel en Enschat. De overheersende positie van Enschat werd nog eens onderstreept door het feit dat deze gemeenschap al eeuwenlang een zelfstandige parochie had, terwijl Berkel en Heukelom in Udenhout en Oisterwijk kerkten. Enschat bezat ook de openbare school. In landelijke politieke zaken roerden meestal Enschattenaren de plaatselijke trom. In juni 1848 circuleerde er een petitie om de vrijheid van godsdienst in de Grondwet op te nemen. Dat van de 64 Berkel-Enschatse handtekeningen er 29 uit Enschat, 27 uit Berkel en 8 uit Heukelom kwamen is minder opmerkelijk dan het feit dat pastoor Vogels uit Enschat, burgemeester Jan Vugs uit Enschat, landbouwer, wethouder en loco-secretaris Jacobus Verhoeven uit Enschat en schoolonderwijzer Henricus van der

Linde uit Enschoot de meest prominente ondertekenaars waren. Daar kon Berkel slechts wethouder Laurens Smeijers tegenover stellen. Het bestuurlijke hart klopte in Enschoot, dit ondanks het feit dat Berkel meer inwoners telde. Nu werd vóór 1851 de gemeenteraad echter niet gekozen maar benoemd door Gedeputeerde Staten. Bij aftreden van een der leden stelde de zittende raad een dubbeltal op, waarvan Gedeputeerde Staten meestal de eerstgeplaatste (vaak het aftredende lid) benoemden. In 1851 mochten in Berkel-Enschoot voor kamer en staten 43 mannen stemmen, voor de raad waren dat er 59 omdat de census (belastinggrens) daarvoor lager was. De meeste inwoners konden dus ook na invoering van de gekozen gemeenteraad nog geen invloed uitoefenen op de samenstelling van die raad.

Een raadhuis had de gemeente niet. Het bestuur vergaderde in een herberg of in de openbare school, terwijl de administratieve bescheiden werden bewaard ten huize van de burgemeester. Toen echter in de nacht van 12 op 13 april 1842 de schuur of achterhuizing van burgemeester Vugs, gelegen tegenover de Enschootse pastorie, vlam vatte, brandde de gehele woning af en een groot gedeelte van het archief. Pastoor Vogels had een verdachte geconstateerd: 'tamelijk lang, dragende eene fatsoenlijke burgerkleeding, bestaande in eene blauw lakensche pet, buis en broek'. Daarnaast bleek de onbekende ook nog 'Hollandsch, Belgisch en Nederduitsch te spreken'. Een knap staaltje van een wel zeer gedetailleerde beschrijving van de dader, die desondanks nooit gepakt zou worden. Uit angst voor het overslaan van de brand had de pastoor de inboedel van de pastorie naar buiten laten sjuwen. Dat had hij beter kunnen nalaten, want achteraf ontbraken een ijzeren kistje met gouden en zilveren voorwerpen ter waarde van twaalfhonderd gulden en twee zilveren kronen van een Lieve Vrouwenbeeld. Ook het bureau van de pastoor was met behulp van een beitel opengebroken.

Door schade en schande wijs geworden besloot de gemeenteraad tot het inrichten van een apart raadhuis. Een pand vlak in de buurt van de afgebrande burgemeesterswoning ging dienst doen als gemeentehuis. De aankoopkosten waren voor de gemeentebegroting enorm: 2527 gulden. Daarbovenop kwamen nog de kosten voor vervanging van de verbrande kadastrale stukken, provinciale bladen en registers van de burgerlijke stand. Zo had de geboren Berkelnaar Vugs Enschoot aan een raadhuis geholpen. Maar landelijk sprak men echter van de gemeente Berkel c.a. (cum annexis, met het bijbehorende). Het vormde een prelude op de opmars van Berkel, die na 1852 (oprichting eigen parochie in Berkel) snel vorderde. Bestuurlijk vervulde de familie Smeijers daarin een hoofdrol. De in Udenhout geboren Laurens Smeijers was al vanaf 1830 wethouder, toen hij de overleden Hendrik Schoonis opvolgde. Zijn jongste zoon Jacobus zou in 1852 benoemd worden als gemeenteontvanger, terwijl zoon Jan in 1864 zijn overleden vader in de raad opvolgde en tevens bestuurslid werd van het armbestuur.

Stembusfraude

In april 1857 overleed burgemeester Jan Vugs. Zijn opvolger was de nog jonge molenaarszoon Jan Baptist Adams, die in 1830 te Moergestel geboren was. Als secretaris werd aangesteld Jan Vugs, bouwman te Enschoot en zoon van de oud-burgemeester. Deel

uitmaken van het gemeentebestuur bracht geen materiële welstand. In 1860 verdiende de burgemeester 150 gulden per jaar, de secretaris 225 gulden en de beide wethouders 60 gulden. Toch werd er hard gestreden voor met name de wethoudersplaatsen. Niet zozeer vanwege het geld, maar omdat de Enschootse, Berkelse en Heukelomse raadsleden voortdurend in een strijd waren gewikkeld om de zeggenschap binnen de gemeenteraad. Geen middelen werden onbeproefd gelaten, zelfs stembusfraude niet.

Vanaf de invoering van de nieuwe Gemeentewet onder staatsman Thorbecke (1851) moesten raadsleden gekozen worden door de bevolking. Dat wil zeggen door die ingezetenen die bij de belastingbetaling van voldoende materiële welstand konden getuigen. Het censuskiesrecht beperkte het aantal stemgerechtigden behoorlijk. Bij de raadsverkiezingen van juli 1863 mochten slechts zestig inwoners hun stem uitbrengen terwijl het dorp 1050 inwoners kende. Bij die verkiezingen vielen de wethouders Smeijers en Verhoeven uit de boot. Maar wat nog meer opzien baarde was dat de uitslag er voor zorgde dat Berkel vier vertegenwoordigers (onder andere burgemeester Adams) in de raad zou krijgen, Heukelom twee en Enschoot slechts één.

Het felste verzet in de raad tegen de vaststelling van de uitslag kwam dan ook van A. van Heuclum (Enschoot) en A. Vermeilis (Heukelom), die in de verkiezingen een machtsgreep van Berkel meenden te zien. Zij dienden een adres in tegen de benoeming van de nieuw gekozen raadsleden. Tevens kwam er een protest van kiezers die allen stelden op Verhoeven, Smeijers en Cornelis van Rijswijk te hebben gestemd. Zij trokken de wettigheid van de raadsverkiezing in twijfel. Intussen waren ook Gedeputeerde Staten wantrouwig geworden. De oude raad, waarin Enschoot en Heukelom nog een meerderheid hadden, weigerde de geloofsbrieven goed te keuren van de nieuw gekozenen. De stembus bleek, in strijd met de Kieswet, te zijn gesloten met twee gelijkwerkende en niet met twee verschillende sleutels. Bovendien waren de sleutels na het proces-verbaal niet in behoorlijk verzegeld papier opgeborgen. Gedeputeerde Staten besloten tot vernietiging van de raadsverkiezingen. Op 28 oktober 1863 vonden nieuwe verkiezingen plaats en toen bleek dat 74 kiezers er voor zorgden dat Verhoeven, Smeijers en Van Rijswijk alsnog werden gekozen.

Raadhuis verhuist in holst van de nacht

Adams zal de geschiedenis ingaan als de burgemeester die er voor zorgde dat het raadhuis in de gemeente werd overgeplaatst naar Berkel. Hij wist in de raad een meerderheid te creëren voor een dergelijk voorstel. Adams had een belangrijke troef in handen en dat was beschikbare grond voor een nieuw raadhuis. Hij wilde daarvoor zelf grond afstaan en bovendien had hij Berkelnaar Adriaan Hoevenaars bereid gevonden grond te schenken. De burgemeester liet er geen gras over groeien. Hij stelde in de raad dat de verhuizing naar Berkel ook rechtvaardig was omdat Enschoot over een school en onderwijzerswoning in goede staat beschikte en dat het niet paste om in een gemeente met meerdere kernen alle voorzieningen in één gehucht te hebben. De raadsleden Van Heuclum en Wilhelmus van de Pas bleven zich verzetten, maar de meerderheid van de raad stemde op 12 oktober 1875 in met de verhuizing. Nog diezelfde avond

werden op de kar van Hoevenaars het archief en meubilair van het gemeentehuis ingeladen en naar Berkel overgebracht. Dit gebeurde in het holst van de nacht omdat Adams acties vreesde van de inwoners van Enschoot.

Toch bleek het pleit nog niet beslecht. Toen de raad voor het eerst in Berkel bijeenkwam in een daartoe ingericht tijdelijk pand, werd de grond van Hoevenaars als geschikte lokatie alsnog afgewezen omdat het perceel te dicht bij andere woningen stond en daarom het brandgevaar te groot beoordeeld werd. De brand van 1842 in de burgemeesterswoning van Jan Vugs had een trauma bij de gemeentebestuurders achtergelaten. Maar er lag een nieuw aanbod: grond van de Berkelse parochie gelegen tussen twee wegen en dus redelijk brandveilig. De raad nam op 10 november 1875 het historische besluit het oude raadhuis te Enschoot publiekelijk te verkopen. Nadat ze hadden tegengestemd, verlieten Van de Pas en Van Heuclum de raadsvergadering, waarmee de tegenstellingen in de raad een climax bereikten.

Ook de protesten uit Enschoot namen na de bewuste raadsvergadering grote vormen aan. 51 Adressanten (waarvan vier tekenden met een kruisje) verzochten op 29 november 1875 de raad om het besluit terug te draaien omdat 'de uitvoering van dat besluit noodwendig moet leiden tot den ondergang van den gunstigen financiëlen toestand dezer Gemeente' en omdat 'daardoor de verdeeldheid welke in den laatsten tijd tastbaar is toegenomen meer en meer zal uitbreiden en de genegenheid om elkanders welzijn te bevorderen zoo als zulks aan ingezetenen van een en dezelfde Gemeente past geheel uit de harten zal worden verbannen en in het ondier van haat met al de slechte gevolgen voorgoed daarin eene plaats zal vinden'. De neringdoenden zouden dit laatste reeds merken. Onverwachte 'steun' voor Enschoot kwam er van de bisschop die de parochie van Berkel geen toestemming verleende tot verkoop van grond. Maar ook daar had Adams een oplossing voor: voor achthonderd gulden kon huis en tuin gekocht worden van Thomas Brekelmans, timmerman te Berkel. De Enschootse raadsleden bleven zich verzetten omdat zij vonden dat het oude raadhuis met weinig kosten hersteld kon worden, dat er de veldwachter een goede woning in had en het pand een geschikte plaats was voor de brandspuit, zo midden in de gemeente. Het adres bleef zonder effect, de raad nam een besluit tot aanbesteding van een nieuw raadhuis nabij de Berkelse kerk. De kosten werden geraamd op zeventuig gulden, inclusief het nieuw te bouwen brandspuithuisje. De gelden zouden verkregen moeten worden uit de verkoop van heide- en moerasgronden. Een ultieme poging van elf adressanten op 17 november 1876 het oude raadhuis in Enschoot nog te behouden totdat 'verwisseling van personen die minder partijdig zijn' in de raad had plaatsgevonden, maakte geen enkele kans. Op 12 december 1876 besloot de gemeenteraad het oude raadhuis af te stoten. Onder druk van de raad stelde Adams in 1876 een gedeelte van zijn woning beschikbaar als raadhuis. In 1877 kon de laatste som geld betaald worden aan de aannemer en kwam het nieuwe raadhuis (huidige pand Burgemeester Brendersstraat 5) gereed.

Gemeenteraad een gevechtsarena

De uit Enschoot afkomstige gemeentesecretaris Jan Vugs gaf,

wellicht onbewust, het startsein voor het politieke steekspel in de raad tussen Enschoot en Berkel. De allereerste raadsvergadering in Berkel op 3 november 1875 wenste hij niet uit te zitten. Toen de vergadering om 20.00 uur nog immer voortduurde, gaf hij te kennen te willen vertrekken 'om reden hij gewoon was om 4 ure iets te gebruiken, en daar het nu reeds omtrent 8 ure was, en tengevolge koude voeten, zijne gezondheid niet gaarne opofferde en hij ook meende dat dit van hem niet kon gevorderd worden'. Het werd hem vergund, maar zijn rol was daarna snel uitgespeeld. Op 26 januari 1877 besloot de raad de werkzaamheden van de secretaris nauwkeuriger in de gaten te houden door een presentielijst aan te leggen. Vugs nam op 1 augustus 1877 ontslag. Zijn functie werd tijdelijk waargenomen door de Udenhoutse gemeentesecretaris Van Lieshout.

Tussen 1875 en 1879 zouden de wethouders en raadsleden elkaar in recordtempo afwisselen. In 1878 waren raadslid Peter Pijnenburg en wethouder Martinus van de Pas aangeklaagd bij Gedeputeerde Staten vanwege respectievelijk een betrekking als pootmeester en levering van karrenvrachten voor het onderhoud van gemeentewegen. Burgemeester Adams trachtte de zaak te sussen door de benoeming van Pijnenburg als pootmeester te herroepen en de teruggave van gelden door Van de Pas (het ging slechts om vijftig cent) goed te keuren. Dit voorstel werd echter verworpen en Pijnenburg moest na interventie van de minister van Binnenlandse Zaken het veld ruimen als raadslid. Al eerder was kritiek geuit op de verkiezing van Pijnenburg tot raadslid omdat burgemeester Adams ten faveure van Pijnenburg kiezers was afgeweest. Een jaar later was het weer raak. Ditmaal moest wethouder Johannes van Rijsewijk als wethouder opstappen nadat er een klacht was binnengekomen tegen hem omdat hij in strijd met artikel 24 der Gemeentewet 'door middellijke levering ten behoeve der gemeente' gehandeld had. Dat de klacht door Gedeputeerde Staten nietig verklaard werd, deed de verhitte politieke gemoederen niet bedaren. Op 30 juli 1879 schreef Van Rijsewijk een afscheidsbrief aan de raad: 'Ten volle overtuigd en verzekerd van de groote en menigvuldige knoeijerijen om de gemeente ten onderste boven te brengen en gehoord dat men de pen opgenomen heeft om mij van mijn lidmaatschap van den Raad, en bijgevolg ook als Wethouder, vervallen te doen verklaren, zoo wil ik ondergeteekende het U gemakkelijker en zekerder maken uwe rol door te kunnen spelen en verklaar bij en door deze naar aanleiding van de artikelen 18 en 88 der Gemeente-wet mijn ontslag als lid van den raad en te gelijk als Wethouder dezer gemeente te nemen'.

Burgemeester Adams sprak van voortdurende 'kleinzieligheden' in de raad. Ook hijzelf stond daaraan bloot. De raadsleden Van Heuclom en Van de Pas stemden in 1875 tegen de door B&W gepresenteerde gemeenterekening over het jaar 1874. Hun kritiek had wel enige grond. Ook Gedeputeerde Staten lieten in 1877 blijken ontevreden te zijn over de manier waarop 'het beheer en de administratie over de geldmiddelen der gemeente is gevoerd. Wij hebben hiermede in 't bijzonder het oog op de handelingen van den burgemeester en den secretaris, die zich niet ontzien hebben om, in strijd met de werkelijkheid betalingsstukken te verantwoorden, die niet ten volle waren betaald, uitgaven onder een anderen naam en andere posten in de rekening te verantwoorden en in strijd met alle voorschriften

en buiten alle toezicht gelden der gemeente in hun bezit houden'. Op 18 november 1877 was er opnieuw opschudding in de raad toen negen ingezetenen bij Gedeputeerde Staten bezwaar maakten tegen de gemeenterekening over 1876 in verband met vermeende 'knoeijs' betreffende levering van brandstoffen aan de school. De verplaatsing van het gemeentehuis van Enschoot naar Berkel had voor diepe wonden gezorgd in de lokale politiek.

'Berkel slaat nog al hard met zijnen staart'

De tegenstellingen liepen zelfs zodanig hoog op dat herhaaldelijk met afscheiding gedreigd werd. Nu was dat geen nieuw verschijnsel. Al in 1819, toen het bestuursreglement dat nog uit de Franse tijd stamde werd aangepast, hadden mensen uit Heukelom pogingen ondernomen zich af te scheiden. Nog geen tien jaar later, in 1828, kwamen Gedeputeerde Staten met een serieus voorstel om de gemeente op te delen. Berkel zou bij Udenhout, Enschoot en Heukelom bij Oisterwijk gevoegd worden. De raad verzette zich op 24 januari 1829 tegen deze voornemens. De raad van Oisterwijk wilde Heukelom wel hebben omdat vanouds de armen van die gemeente behoorden tot Oisterwijk en zij er ter kerke gingen. Het voorstel ging echter de ijskast in. In 1863 lag er bij koning Willem III een nieuw adres uit Heukelom om bij Oisterwijk gevoegd te worden. B&W van Berkel-Enschoot verzetten zich echter wederom met succes tegen deze aantasting van de gemeentelijke zelfstandigheid.

Het thema van afscheiding lag dus gevoelig. Toen de raad het besluit had genomen om het raadhuis te verplaatsen, liet W. van de Pas dan ook niet na in de raadsvergadering van 17 januari 1876 te vragen hoe de raad dacht over splitsing der gemeente. Van de Pas was er van overtuigd dat er geen kans meer bestond de vrede in de gemeente te behouden nadat de raad een zo kostbare aankoop voor een nieuw raadhuis had gedaan. Bij opsplitsing van de gemeente zou volgens Van de Pas iedere gemeente zelf kunnen bepalen hoeveel kosten zij wenste uit te geven want 'Berkel slaat nog al hard met zijnen staart en die kosten zouden Huyclom en Enschoot mede moeten betalen'. In de raad werd zijn voorstel met vijf tegen twee stemmen kansloos verworpen, maar burgemeester Adams zal er toch niet helemaal gerust op zijn geweest dat Van de Pas de zaak zou laten rusten.

Zelfs de voor het dorp van zo vitaal belang zijnde plannen voor kunstwegen werden onderwerp van onderlinge naijver. De voorstellen voor een grindweg vanaf de Oisterwijkse grens over Hoog Heukelom naar de rijksweg, verder door de kom van Berkel met een zijtak naar Enschoot en eventueel nog naar de Heikant (indien Tilburg wilde meewerken), verzandden in 1877 in politiek geharrewar. Het Enschootse raadslid N. Dekkers kon niet inzien waarom de weg over Heukelom zo moest lopen dat er slechts twee boerderijen aan grensden. Raadslid Van Rijsewijk stelde dat de wethouder 'Huijkelom wil vermoorden, maar dat het misschien nog zal zijn gelijk vroeger, dat er den avond voor de vergadering bij den Burgemeester op een borreltje brandewijn verzocht worden om over hetgeen in die vergadering moest behandeld worden te spreken'. Het voorstel werd beoordeeld als te pro-Berkels en kreeg daardoor geen meerderheid.

Om de bestuurlijke impasse te doorbreken leek een frisse

wind in de gemeentepolitiek gewenst. Hoewel burgemeester Adams nog in 1880 persoonlijk 7500 gulden ophoestte voor een lening van 10.000 gulden die de gemeente Berkel-Enschot moest sluiten vanwege de hoge uitgaven, werd zijn positie steeds minder houdbaar. Op 11 november 1881 stuurden leden van de raad een adres aan de provincie met klachten over Adams. Adams werd mondeling gehoord door Gedeputeerde Staten en ontkende dat hem 'de noodige lust en ijver' zou ontbreken om de belangen van de gemeente te behartigen. Ongesteldheid was volgens hem de oorzaak geweest van het feit dat hij enige tijd geen deel had kunnen nemen aan het bestuur. Maar het jaar daarop, ingaande op 1 april, kreeg Adams op eigen verzoek eervol ontslag. Hij overleed in 1885.

Daarmee was de weg vrij voor een nieuw bestuurder. Deze had zich al aangediend op 19 september 1877 toen hij met de Enschtose landbouwer Joannes Piggen in was voor het vrijgekomen ambt van gemeentesecretaris. Met slechts één stem meer won de Berkelse kuiperszoon Cornelis Brenders het pleit in de raad. Brenders, geboren op 20 juni 1852, was opgeleid tot gemeenteambtenaar door Van Lieshout, de gemeentesecretaris van Udenhout en tevens waarnemer in Berkel-Enschot. Weliswaar kwam er met Brenders opnieuw een Berkelnaar aan het hoofd der gemeente, maar wel een jonge frisse kracht. Bovendien bepaalde het lot op 1881 dat de twee nieuwe wethouders afkomstig waren uit Enschtot en Heukelom. Brenders zou Berkel-Enschot de nieuwe tijd inleiden.

De veldwachter: 'een halve bedelaar'

De Fransen hadden in 1810 een scheiding doorgevoerd van gemeentebestuur en zorg voor de openbare orde. Daardoor werd de politietak in de gemeenten voortaan waargenomen door een veldwachter. Adriaan Heijmans was de eerste veldwachter van Berkel-Enschot en verdiende volgens de gemeentebegroting van 1814 een bedrag van 142 gulden per jaar. Dat bedrag zou in later jaren zeker niet hoger worden. Op de kleine plattelandsgemeenten had de veldwachter in het algemeen een rustig bestaan. De raadsleden waren dan ook weinig geneigd om er geld op de begroting voor uit te trekken. De veldwachter moest in de negentiende eeuw in zijn bestaan voorzien door er bij te boeren of andere hulpdiensten te verrichten voor het gemeentebestuur.

Op 12 december 1845 werd Johannes Cornelis van den Heuvel, de oud-veldwachter van Moergestel, aangesteld. Zijn salaris bedroeg 120 gulden per jaar. Maar dat zal niet de reden van zijn komst zijn geweest. Immers dat bedrag ontving hij ook in Moergestel en daar kon hij er zich onmogelijk 'enigszins ordentelijk' van kleden. Wel kon hij in Berkel-Enschot beschikken over een gedeelte van de woning van het raadhuis in Enschtot met tuin. Vier winkeliers protesteerden in 1850 door middel van een adres aan het gemeentebestuur tegen het feit dat de veldwachter er naast zijn politiewerk een winkel en kroeg op nahield. De winkeliers hadden toch al een geringe nering en daarbij kwam dat de vrouw van de veldwachter arbeiders en armen die de winkel niet begunstigten toebeet dat haar Jan beter op ze zou letten. Een soort 'gedwongen winkelnering' dus.

De zaak sleepte voort tot 1863 toen Van den Heuvel ont-

slag kreeg vanwege drankmisbruik en wangedrag. Zijn opvolger werd Jan Jacobs. Zijn inkomen bleef met 130 gulden ook ontoereikend. In 1870 besloot de raad om, ter aanmoediging van de dienstijver van de veldwachter, hem een 'lakensche broek' beschikbaar te stellen. Elf jaar later kon er zelfs een jas en pet af, echter geen nieuwe maar tweedehandse afkomstig van de spoorwachter Rethans, die vroeger veldwachter in Oisterwijk geweest was. Ook Jacobs probeerde zijn schamele loon wat op te voeren door almanakken met nieuwjaar te bezorgen. Maar in dat rondventen school een nieuw gevaar. Degenen die de veldwachter de grootste fooien bezorgden, bleken meestal ook diegenen te zijn die eigenlijk door de veldwachter het meest in de gaten gehouden zouden moeten worden.

Toen Jan Jacobs in 1892 door zijn zoon Gerardus opgevolgd werd, besloot de raad onder burgemeester Brenders de materie aan te pakken. De nieuwe veldwachter kreeg de opdracht om in tegenstelling tot zijn vader altijd in uniform te lopen. Hij ontving meer kledinggeld en meer salaris. Maar niet iedereen was verguld van de moderne bestuurlijke inzichten van Brenders. Zo stelde wethouder W. Piggen onomwonden dat hij het allemaal te duur vond. Hij memoreerde dat ook de boeren het tegenwoordig slecht hadden en dat de veldwachter toch slechts wat briefjes moest rondbrengen. Van diefstal in het dorp werd nimmer iets vernomen en verballen kon Gerardus Jacobs niet uitschrijven, eenvoudigweg omdat er niets gebeurde. Piggen stelde in de raadsvergadering van 3 februari 1892 voor de jaarwedde voor de veldwachter met honderd gulden te verlagen en zo op tweehonderd gulden te brengen. Hij oordeelde dat er voor dat bedrag nog genoeg gegadigden te krijgen zouden zijn. De raad wilde het bedrag nog wel iets verhogen, maar ging grotendeels mee met de argumenten van wethouder Piggen. Burge-meester Brenders ontstak in woede toen in het najaar de raad ook nog eens een streep haalde door het kleding- en schoeiselgeld voor de veldwachter. Hij hoopte op interventie van Gedeputeerde Staten en verklaarde dat 'men de zelfstandigheid van den politiemans wil verzwakken en hem afhankelijk maken van giften en gaven' en zodoende te 'verlagen tot een halve bedelaar'. Iedere keer weer vond Brenders de raad tegenover zich wanneer hij trachtte het kledinggeld voor de veldwachter te verhogen, zelfs toen de Commissaris der Koningin in 1897 het bijverdienen door het rondbrengen van almanakken, het bezorgen van aanslagbiljetten van de rijksontvanger en het voorlezen van publicaties expliciet verbod. De boerenraadsleden bleven onvermurwbaar, ook toen Brenders de raad voorhield dat deze niet 'schijnt te willen begrijpen hoeveel een burgerhuishouding kost'.

Een brandspuit

Het aanschaffen van een brandspuit was in de negentiende eeuw een flinke investering. In Berkel-Enschot vonden de vroede vaderen een brandspuit lange tijd maar een onzinnig idee. Nog in 1870 besloot de gemeenteraad aanvankelijk om niet tot aanschaf over te gaan omdat er immers toch niet voldoende volk op de been was te brengen om eventuele branden te blussen en omdat er tweederde van het jaar te weinig water beschikbaar was. Telkens weer moest in deze zaken Gedeputeerde Staten forse druk uitoefenen om de raad uiteindelijk van standpunt te

doen veranderen. Het brandspuithuisje kwam er tenslotte in 1870 toch en wel aan 't Zwaantje in Enschoot. De burgemeester kweet zich van zijn taak en stelde een brandverordening vast ter voorkoming en blussing van brand. Brandkuilen werden aangelegd. Maar de extra kosten van de brandspuit (541 gulden) en van het brandspuithuisje werkten meteen door op andere geplande uitgaven. Zo moest er bezuinigd worden op het onderhoud van wegen, toren en bossen. Twee mastbossen in Hoog-Heukelom zouden ter publieke verkoop worden aangeboden door notaris Breda uit Oisterwijk. Het masthout was volgens de burgemeester zeer geschikt voor hopstaken en voor de mijnen. En tenslotte moesten de brandspuit en het brandspuithuisje toch ergens van betaald worden.

Lezen, schrijven, rekenen en plichtsbetrachting

Naast de uitgaven voor armenzorg en openbare orde moest de gemeente in de negentiende eeuw ook nog al wat geld spenderen aan het lager onderwijs. De schoolwet van 1806 verplichtte iedere gemeente tot het geven van openbaar onderwijs. En dus moesten er ook onderwijzers benoemd worden. Het onderwijzersverhaal op plattelandsgemeenten is niet veel anders dan dat van de veldwachters. De meeste raadsleden vonden dat er niet te veel geld uitgetrokken kon worden voor onderwijzers en dat had weer gevolgen voor het aanbod en de kwaliteit van het lager onderwijs in de gemeente. Het analfabetisme was blijkens het aantal kruisjes dat op officiële akten geplaatst werd nog hoog. De onderwijzers uit de negentiende eeuw beperkten hun activiteiten tot het bijbrengen van de boerenjeugd van de meest elementaire beginselen van lezen, schrijven en rekenen. Godsdienstige ijver en plichtsbetrachting waren de andere elementen van het onderwijs. Want hoewel het om een openbare school ging was de invulling van het onderwijs in het katholieke zuiden doorspekt met roomse waarden en normen.

De deelname aan het onderwijs ging sterk omhoog gedurende de eeuw. In de periode 1840-1863 steeg het aantal leerlingen van 70 tot 122, om na een terugval in 1867 (74 leerlingen) weer verder te stijgen tot 141 leerlingen in 1886. Waren het in de jaren vijftig merendeels meisjes die het openbaar onderwijs bezochten, in 1876 hadden de jongens hun achterstand ingelopen. De wettelijke verplichtingen en de plaatselijke activiteiten van gemeentebestuur en onderwijzers wierpen hun vruchten af.

Al in het begin van de achttiende eeuw was bij de Enschootse toren een school gevestigd. Het bleef gedurende een groot gedeelte van de negentiende eeuw ook de enige school binnen de gemeente. Cornelis van den Kleijberg was schoolmeester van 1797 tot 1829. Het verzorgen van godsdienstlessen, lezen en schrijven leverde hem een karig inkomen op. Het gemeentebestuur verleende slechts bij uitzondering extra faciliteiten, zoals in 1828 toen ten behoeve van het rekenonderwijs een volledig stel maten en gewichten aangeschaft werd.

Rond 1845 verkeerde de openbare school in een bouwvallige staat en was zij veel te klein geworden om het aantal leerlingen goed te kunnen onderbrengen. Maar het gemeentebestuur beschikte niet over middelen om tot verbetering over te gaan. Tenslotte zou in 1847 de knoop toch worden doorgehakt. Anne-

mer J. van Iersel bouwde een nieuwe tweeklassige school naast de toren. De kosten bedroegen 1059 gulden. Alles waarop bezuinigd kon worden was meegenomen, zo kwamen er geen nieuwe toiletten omdat de oude privaten nog deugdelijk bleken. Inmiddels was er al vanaf 1830 een nieuwe onderwijzer, de leerlooier Henricus van der Linde.

Het verslag over de toestand van het lager onderwijs vermeldde in 1859 dat de kwaliteit van het lezen en schrijven op de school in Berkel-Enschot goed was, die van het rekenen redelijk wel en die van de Nederlandse taal matig. De dialectsprekende boerenbevolking stond totaal vreemd tegenover die taal. Extra onderwijsvoorzieningen waren er niet: geen gymnastiek, geen handwerk voor de meisjes en geen landbouwkunde. Van der Linde beschikte over twee borden, een stel maten en gewichten en de leestafels van Prinsen. Schoolkaarten ontbraken nog in de leslokalen. Van der Linde werd bijgestaan door een kwekeling, maar dat betrof vaak een jongen die zelf amper ouder dan tien jaar was.

Naast het salaris dat het gemeentebestuur hem verleende (425 gulden met vrije woning met tuin), kon de onderwijzer zijn inkomen verhogen door het heffen van schoolgeld. Van der Linde vroeg een dubbeltje per leerling per maand exclusief schoolboeken en schoolbenodigdheden. Ondanks dat er slechts één school in het dorp was, had hij wel degelijk concurrentie. De kinderen van Heukelom gingen in Oisterwijk naar school vanwege de kortere afstand en vanwege de binding aan de Oisterwijkse kerk. Kinderen uit Berkel bezochten gedeeltelijk de school in Udenhout. Voor de enkele leerlingen uit Oisterwijkse Hoeven en Koningshoeven was de grote loopafstand (45 minuten) vooral in de winter en bij regenachtig weer problematisch. De onderwijzer verdiende nog wat bij als klokkenist van de gemeente. Maar zijn inkomen bleef onderhevig aan schommelingen. In de zomer kwamen er immers veel minder leerlingen als gevolg van het werk op het land en dan kelderde zijn inkomen. De gemeenteraad had echter niet zoveel problemen met dat veranderlijke inkomen. De raad zag er zelfs belangrijke voordelen in om zo de onderwijzer voortdurend 'tot ijver en pligtsbetrachting aan te sporen'.

Iedere werkdag, behoudens de zaterdag en de oogst- en kermistijd, werd er school gehouden. Leerlingen die zich schuldig maakten aan 'luiheid, wangedrag of niet tijdig ter school komen, werden door gepaste middelen tot hunnen pligt gebracht'. Bleven deze pogingen vruchteloos dan werden zij van school gestuurd. Lichamelijke kastijding was ten strengste verboden. Een of twee dagen voor de vakantie (die was afhankelijk van de oogst) werd in tegenwoordigheid van de schoolcommissie een examen afgenomen. Leerlingen die door kennis, vlijt en gedrag uitmuntten, ontvingen een prijs of getuigschrift.

Naast de dagschool (kinderen vanaf zes jaar) kwam er een avondschool waar kinderen vanaf tien jaar welkom waren. Deze was aanvankelijk gratis en bedoeld om kinderen op latere leeftijd nog wat extra onderwijs mee te geven. Doch in november 1873 besloot de raad voor het avondonderwijs ook schoolgeld te gaan heffen: veertig cent per maand behalve voor bedeeden. Aanleiding tot dit besluit was het gegeven dat de avondschool meer en meer bezocht werd door jongeren die niet geïnteresseerd waren in leren lezen, schrijven of rekenen maar

slechts van huis weg wilden zijn en daarbij in de school een warm vertrek vonden. Zij hinderden de andere leerlingen, verzuimden vaak of kwamen in het geheel niet meer indien zij elders een aangename gelegenheid of uitspanning vonden.

In december 1886 vaardigde de gemeenteraad een verordening uit inzake het heffen van schoolgeld. Voor het eerste kind uit een gezin zouden de ouders zes gulden gaan betalen, voor het tweede kind vier gulden, voor het derde kind drie gulden en voor ieder volgend kind twee gulden. Voor ieder kind boven de twaalf jaar dat de dagschool bezocht moest zes gulden neergeteld worden. Minvermogenden werden gedeeltelijk vrijgesteld en bedeeden en onvermogenden in het geheel. De voorgestelde schoolgelden waren echter absurd hoog en zouden het schoolbezoek zeker niet bevorderd hebben. Gedeputeerde Staten grepen in en verlaagden de bedragen aanzienlijk (één gulden en 25 cent voor het eerste kind tot 25 cent voor vijfde en volgende kinderen en één gulden en 25 cent voor kinderen boven de twaalf jaar).

Goedkoop pissen en poepen

Het gemeentebestuur had voor de onderwijzer al nauwelijks geld, laat staan voor onderwijs- en bouwkundige verbeteringen. Toen de schoolopziener in november 1874 weer eens een bezoek bracht aan de school van meester Van der Linde zal hij weinig fiducia hebben gehad over te realiseren verbeteringen. Hij drong maar weer eens aan op vervanging van de versleten inhoudsmaten en maande een stel gewichten te kopen. De gemeenteraad geloofde het allemaal wel. Anders lag de kwestie als het om zedelijkheid en hygiëne ging. En ook daar had de schoolopziener dit keer opmerkingen over gemaakt. Hij stelde voor om 'nog een geheim gemak en twee pishoeken daar te stellen'. Daar kon het gemeentebestuur moeilijk omheen. Na lang nadenken, om precies te zijn elf maanden, kozen B&W voor een stenen geheim gemak en piscinen doch zonder deuren, de afscherming zou plaatsvinden via een stenen muurtje. En zo kon er zelfs met de nodige creativiteit op poepen en plassen bezuinigd worden, zonder de zedelijkheid in gevaar te brengen.

Toen in november 1875 Van der Linde na een bloedsputting en een 45-jarige loopbaan eervol ontslag en pensioen aanvraag, werd hem dat gaarne verleend. De gemeenteraad had net besloten het gemeentehuis naar Berkel te verplaatsen, maar de school te laten staan in Enschoot omdat deze en de onderwijzerswoning nog in goede staat waren. Van der Linde stierf in mei 1876. Zijn opvolger werd de in 1857 te Goirle geboren Hendricus Roolant. Hij had als hulponderwijzer in Bavel reeds enige ervaring opgedaan. Tekenend voor de gewijzigde opvattingen over aanwezigheid van de onderwijzer was het feit dat niet langer hijzelf maar zijn vrouw benoemd werd als klokkenist voor de gemeente.

Nog in zijn aanstellingsjaar werden Roolant en het gemeentebestuur geconfronteerd met een adres van Berkelse ingezetenen om ook in Berkel een nieuwe openbare school te stichten. Burgemeester Adams, beducht voor een nieuwe politieke rel, stelde voor te wachten tot de noodzaak voor zo'n school duidelijker was aangetoond. De raad volgde hem hierin. De Heukelomse afgevaardigde W. van de Pas zag in de kwestie in

1877 aanleiding om opnieuw de seperatistische gevoelens van Heukelom te verwoorden. De kinderen uit Heukelom waren verplicht de catechismuslessen in de Oisterwijkse kerk te volgen en konden 's middags niet op tijd terug op school zijn indien de school op een andere plaats kwam te liggen. Zijn eigen kinderen konden nu de school al slechts eenmaal per dag bezoeken vanwege de grote loopafstand. Burgemeester Adams leek het wenselijk de Heukelomse kinderen bij Oisterwijk te laten aansluiten, maar Van de Pas had een meer radicale oplossing bedacht: Heukelom zou gemeentelijk bij Oisterwijk moeten worden gebracht om niet langer de last van Berkel en Enschoot te hoeven dragen.

De reserves van burgemeester Adams ten opzichte van een tweede school verdwenen echter toen kwam vast te staan dat Berkel zo snel groeide dat er reeds honderd onderwijsplichtige kinderen waren. Raadslid Van Rijsewijk was minder pertinent in zijn opvatting. Volgens hem kwamen er tijdens de rogge- en aardappeloogst nauwelijks kinderen naar school. Aanvankelijk koos de raad voor één school, maar dan gesitueerd in het centrum van de gemeente. Adams kreeg echter steun van de onderwijsinspecteur, die opmerkte dat indien Berkel zich bleef uitbreiden een tweede school onvermijdelijk was. Met een krappe meerderheid (vier tegen drie), maar dat was men inmiddels gewend, nam de raad op 21 november 1877 het besluit een nieuwe school te Berkel te bouwen. Toen de school in 1879 klaar was vroeg Roolant overplaatsing aan naar het zich uitbreidende Berkel, hetgeen hem werd gegund.

Om de gemoederen in Enschoot rustig te houden, besloot de raad de school aldaar flink op te knappen en te voorzien van een bovenmeesterswoning. Hoofdonderwijzer werd Hermanus Theodorus Gudde. Voor meisjes werd op beide scholen in 1882 onderwijs in nuttige handwerken ingevoerd, gegeven door de vrouwen van de onderwijzers. De mensen klaagden echter over de kwaliteit van dat onderwijs. Onderwijzer Roolant trachtte de zaak nog te sussen door een steunpetitie aan de vrouwen te organiseren. Maar door de druk die hij daarbij uitoefende op de ouders om hun handtekening te zetten, stelde hij de zaak alleen maar meer op scherp. De gemeenteraad hield vast aan zijn besluit om nieuwe sollicitanten voor het handwerkonderwijs op te roepen. In Enschoot werd dezelfde vrouw benoemd, maar in Berkel moest de onderwijzersvrouw het veld ruimen. Mogelijk als protest tegen deze gang van zaken nam Roolant op 1 mei 1884 ontslag als onderwijzer in Berkel. Zijn opvolger werd R.A. van Pelt.

De Berkelse school had geen gelukkige start. De schoolopziener leverde in 1882 kritiek op deze school - en op de Enschootse - omdat er nog vakantie gegeven werd met vastenavond, terwijl de schoolopziener de mening was toegedaan dat deze geen enkel nut had en de kinderen slechts het op straat slenteren bijbracht. Drie jaar later had hij voor Berkel een nog onaangenamere mededeling. Tijdens zijn inspectie ontbrak er in de school te Enschoot geen enkele leerling, doch in Berkel verzuimden er maar liefst veertien, alleen al in de klas van het hoofd der school. En de in 1882 aangestelde hulponderwijzer op de Berkelse school Andreas Jakobus Bult bleek ook alweer geen gelukkige greep te zijn geweest. Wegens krankzinnigheid moest Bult in augustus 1888 opgenomen worden in Voorburg te Vught. De schoolopziener stelde de raad voor Bult

eervol te ontslaan en zulks geschiedde. Doch de raad was begaan met het lot van de man en benoemde hem weer op 18 mei 1889. Tot 1891 werd er zo goed en kwaad als dat ging met hem doorgewerkt. Het oordeel van de schoolopziener was echter niet gewijzigd, volgens hem had men hier te doen met een krankzinnige en na aandrang verleenden B&W opnieuw ontslag. Het Berkelse onderwijs had zich een beter begin mogen wensen.

De matige kwaliteit van sommige veldwachters en onderwijzers was een direct gevolg van het feit dat de financieel arm-lastige plattelandsgemeenten niet in staat waren om dienders en meesters te benoemen van hoog niveau. Hogere uitgaven kon de gemeente zich niet permitteren, omdat de arme boeren met geen mogelijkheid meer aan plaatselijke belastingen zouden kunnen opbrengen.

Vroomheid en leut rondom de kerk

Religie, cultuur en ontspanning 1810-1890

In de negentiende eeuw onderging het geloofsleven binnen de katholieke kerk een sterke opwaardering. Dat uitte zich ook in het belang dat gehecht werd aan het kerkgebouw. In Berkel werd de oude kapel in 1852 centrum van een nieuwe parochie. De eeuwenoude toren van Enschoot werd symbool voor het behoud van de eigen godsdienstige en culturele identiteit. Het zware werk op het land en de schamele inkomsten lieten weinig tijd voor ontspanning en vermaak in de negentiende eeuw. De kerk nam in het culturele leven veruit de belangrijkste plaats in. De St. Jobbedevaart was in de negentiende eeuw voor de lokale bevolking en voor de stadsmensen uit Tilburg tevens een vorm van vermaak, dat wedijverde met de kermis. De cafés vormden de ontmoetingsruimte bij uitstek.

Een intensiever geloofsleven

De parochie Enschoot, die tijdenlang onder leiding had gestaan van de kanunniken van Tongerlo, was vanaf 1826 in handen van wereldlijke geestelijken die aan het seminarie hun priesteropleiding voltooid hadden. Toen de kanunnik Vitalis Bernuli in 1826 kwam te overlijden volgde Antonius Aloijsius Smits, afkomstig van parochie 't Heike uit Tilburg hem op. Doch Smits stierf nog in hetzelfde jaar waarna Cornelius Vogels pastoor werd. Hij verbeterde niet alleen de kerk maar ook het geloofsleven. Met dat laatste doel voor ogen hadden de redemptoristen in de jaren veertig van de negentiende eeuw de volksmissies geïntensiveerd. De meest vermaarde bespeler van de ziel was Bernard Hafkenscheid, beter bekend als pater Bernard. Hij reisde stad en land af en was met Pinksteren 1847 in Enschoot aanwezig voor de start van de H. Missie aldaar. Weliswaar was in Berkel-Enschoot op een enkele uitzondering na iedereen katholiek, maar dat betekende nog niet dat bijvoorbeeld iedereen regelmatig communie hield. Pater Bernard wist van de kleine vierhonderd parochianen er 250 ter communie te krijgen. Pastoor Vogels droeg zijn steentje bij door het laten ophangen van een kruisweg met aflaten.

De verering van heiligenbeelden was in de negentiende eeuw sterk ontwikkeld. Enschoot had zijn beeld van St. Job, die vooral als beschermheilige werd aangeropen bij ziekte van mens en dier. In Berkel werden de relikwieën van St. Willibrordus vereerd (eerste zondag van de maand) alsmede het beeldje van O.L. Vrouw. Een beeldje van St. Willibrordus was jarenlang bewaard gebleven in een particuliere woning. De verering van de heilige stond sterk in het teken van de landarbeid. De parochianen hoopten dat de verering bij zou dragen aan een goede oogst. De geestelijkheid propageerde vooral de Maria-verering in de negentiende eeuw. Maria-beeldjes werden langs de weg volgens een oud gebruik aan een boom bevestigd. Al in 1853 werd in de Berkelse kerk door Van de Mark uit Oirschot een troon gemaakt voor het beeld van O.L. Vrouw. Ook een oud Maria-beeldje kreeg door toedoen van de douairière A.B. Verheijen in 1855 een zilveren kroontje. De kronen werden voorzien van de naam van G. Snelle, een van de Heren van

Berkel. De belangstelling voor de Maria-beeldjes bleek zich niet te beperken tot het religieuze. In de nacht van 11 op 12 juli 1890 werden de zilveren kroontjes uit de kerk gestolen.

Na de volksmissies deden de congregaties hun intrede in het parochieleven. Zo kende Berkel sedert 3 april 1876 een Mariacongregatie oftewel Meisjescongregatie, een godsdienstige vereniging van ongehuwde vrouwen ter verdieping van het geloof. De meisjes kwamen bijeen in het congregatiegebouw. In 1881 had pastoor Van Rijckevorsel eveneens in Berkel de Congregatie van de H. Familie opgericht, die gericht was op de religieuze vorming van het gezin. De pastoors gaven catechismuslessen aan de kinderen van de openbare school.

De intensivering van het geloofsleven bleef in de negentiende eeuw niet zonder resultaat. In Enschoot, waar in 1860 nog 2030 hosties uitgedeeld werden, steeg dit aantal in 1890 tot 3000. Uit de cijfers voor Berkel blijkt echter dat niet zozeer het percentage communicanten toenam, dit daalde in Berkel van 1852 tot 1895 van 80 naar 75, maar dat degenen die communiceerden dat vaker gingen doen. Vaker in die tijd wil zeggen zo'n zes tot zeven keer per jaar.

Berkel een eigen parochie

Terwijl Enschoot een eigen parochie had, kerkten de inwoners van Heukelom en Berkel buiten de gemeente. Heukelom viel onder de parochie St. Petrus Banden in Oisterwijk. Een gedeelte van de inwoners van Berkel kerkte daar ook, doch een ander deel behoorde tot de St. Lambertusparochie te Udenhout. De Berkelnaren hadden daarin een vrije keuze gehad. In 1809 ressorteerden 103 communicanten en 30 kinderen uit Berkel onder Oisterwijk, 143 communicanten en 55 kinderen onder Udenhout.

Enige ingezetenen van Berkel probeerden via de regering in 1818 een eigen parochie van de grond te krijgen. Een verzoekschrift werd gericht aan het Ministerie voor R.K. Eredienst om de vicaris van het bisdom Den Bosch A. van Alphen zodanig te bewerken dat er in Berkel een priester benoemd zou worden. De inwoners garandeerden onderhoud en huisvesting van de te benoemen priester. De directeur-generaal van het Ministerie liet weten sympathiek te staan tegenover de Berkelse plannen, maar verklaarde tegelijkertijd dat de beslissing slechts aan de vicaris was. De pastoor van Udenhout had ook al geen ernstige bezwaren. Hij liet doorschemeren dat hij die 25 karren mest uit Berkel, die hij jaarlijks ontving voor zijn tuin, best kon missen.

Burgemeester Storimans van Berkel-Enschoot toonde zich echter terughoudender. De St. Willibrorduskapel van Berkel achtte hij in dermate slechte staat dat de vierduizend gulden die de Berkelse parochianen dachten te kunnen opbrengen reeds aan reparaties van de kapel zouden opgaan. Storimans berekende een onkostenplaatje van maar liefst negenduizend gulden. Vicaris Van Alphen haalde vervolgens een dikke streep door de verlangens van de Berkelnaren. Naast de hoge kosten kende de vicaris ook nog het probleem van een tekort aan priesters. Het aantal parochianen in Berkel werd te gering geacht om de zware lasten van een zelfstandige parochie te kunnen dragen. Heime-lijk protesteerden de inwoners van Berkel tegen het genomen besluit. Ieder jaar op het feest van St. Willibrordus uitten zij dat protest door een bedevaart te ondernemen. Met name de

pastoor van Oisterwijk A. van Coll toonde zich daarover bijzonder ontevreden. Naast de derving van inkomsten, de bedevaartgangers kwamen immers op die dag niet ter kerke in Oisterwijk, vreesde hij bovendien een groei van bijgelovige praktijken.

Maar niet iedereen op de Oisterwijkse pastorie deelde die vrees van de pastoor. Kapelaan J. Aarts, die voortdurend met de pastoor overhoop lag omdat hij vond dat de dienstmeid Dora Schijvens te veel invloed had op de pastorie, zag in de wensen van de Berkelnaren wellicht een mogelijkheid om zelf pastoor te worden. Eind 1844 waren er wederom mensen uit Berkel bij de Oisterwijkse pastoor langs geweest om een eigen parochie te bepleiten. De pastoor had de Berkelnaren afgewimpeld met de mededeling dat het volgens de bisschop nu eenmaal niet kon. Maar toch waren de besprekingen in Berkel doorgedaan en de vicaris H. den Dubbelden schreef op 28 november 1844 veront- rust naar de Oisterwijkse pastoor omdat hem ter ore was gekomen dat kapelaan Aarts de Berkelse plannen zou steunen. Pastoor Van Coll schreef de Bossche vicaris op 8 december terug dat niet hij zijn kapelaan had uitgenodigd 'om die van Berkel aan te zetten, want den knoeiboel was aan de gang voordat ik het wist. Noch om later hunnen bijeenkomst te presideeren'. Kapelaan Aarts ontkende tegenover zijn pastoor alles, toen hij met de bisschoppelijke brief geconfronteerd werd. Hij gaf toe in Berkel te zijn geweest toen men daar bijeen was om in te schrijven voor de kosten van een nieuwe parochie en herstel van de kapel, maar hij ontkende dat hij in het huis was geweest waar die inschrijvingen plaatsvonden. De Oisterwijkse pastoor twijfelde er echter niet aan dat de kapelaan de Berkelnaren dikwijls sprak. 'Toen ik mijnen Kapelaan den laatsten paragrafe van Uwen brief voorlas was alles wat te zijnen lasten kwam gelogen. Den man werd ijselijk boos en driftig en wilde dat ik Uw. D. Hoogw. zoude schrijven en hem in alles verschonen. En maar liegen gelijk hij doet. Maar toen ik zegde dat er van mij geen antwoord gevraagd werd, zegde hij dat hij dan den bisschop eenen brief op het lijf zoude sturen. Daarop meen ik is hij naar het seminarie gelopen. Sedert dien tijd is het dagelijks verkeer met hem nog al ondragelijk geworden. Den gemeente rond loopen, praten en kletsen is dagelijks gebruik, en niet alleen vervelend, maar voor velen niet stigtend. Ik hoop dat U.D. Hoogw. er spoedig een einde aan zal maken en mij van zulken Kapelaan verlosschen'. De Bossche vicaris had er met de kwestie Berkel nu ook een probleem in Oisterwijk bij.

De inwoners van Berkel waagden in 1850 een nieuwe officiële poging. Een verzoek werd ditmaal rechtstreeks gezonden aan vicaris Den Dubbelden, aanvankelijk wederom zonder succes. Maar de Berkelse deputatie bestaande uit Adriaan Elissen, Martinus van Iersel, Laurentius Smeijers en Hubertus Piggen ging ook bij pastoor J. Zwijsen langs, die niet alleen herder was van de Tilburgse parochie 't Heike, maar ook beoogd opvolger van Den Dubbelden. Een jaar later werd Zwijsen reeds benoemd tot apostolisch vicaris en een van zijn eerste bestuurlijke daden was het nemen van een besluit tot oprichting van een zelfstandige parochie Berkel. Dit besluit werd uitgevaardigd op 30 november 1851 en zou ingaan op 22 maart 1852. Berkel telde inmiddels vierhonderd zielen en dat zal voldoende zijn geacht voor een levensvatbare parochie. Onverholen sympathie voor de Berkelse belangen had Zwijsen zeker niet. Welis-

waar wenste hij een einde te maken aan de bestaande toestand waarin de Berkelnaren kerkten in twee verschillende parochies, maar hij had geen duidelijke voorkeur voor een zelfstandige parochie Berkel. Dat Berkel kerkelijk in zijn geheel op zou gaan in Oisterwijk of Udenhout was hem ook welgevallig. Naast voorstanders van een zelfstandige parochie had Zwijsen in Tilburg ook tegenstanders ontvangen. In december 1850 waren dat A. van Heukelom en Peter van de Pas, die tegenover Zwijsen beweerd hadden dat er nog geen tien inwoners in Berkel te vinden zouden zijn voor een zelfstandige parochie. Van Heukelom en Van de Pas gaven er de voorkeur aan om bij Udenhout te blijven, vooral vanwege de kosten. En ook de pastoor van Udenhout was dit keer niet zo onverschillig als in 1818. Hij verzette zich krachtig tegen de afscheidingspogingen. Ook hij had het gevoel dat de meeste Berkelnaren gewoon bij Udenhout wilden blijven en dat bovendien, in een tijd dat het met de boerenstand niet zo goed ging, een zelfstandige parochie een te groot risico zou zijn. Maar bij de Udenhoutse pastoor speelden nu ook andere belangen mee. In 1841 had Udenhout de schuurkerk kunnen vervangen door een nieuw gebouwde Waterstaatskerk. En als de inkomsten van de Berkelnaren zouden wegvallen, werd de financiering van die nieuwe kerk een hachelijke zaak.

Zwijsen zal echter ingeschat hebben dat de voorstanders van afscheiding sterker in aantal waren en dat op die manier er in elk geval sprake zou zijn van één ongedeelde parochie. Hij ontbood de kapelaan van Oirschot Bernardus Jacobus Guilielmus van Rijckevorsel reeds in december 1851, die 'de last' ontving de kerk te Berkel 'in staat te brengen'. De enige belofte die Van Rijckevorsel meekreeg was dat de parochianen de pastorie totaal zouden afwerken en betalen. Van Rijckevorsel begreep hieruit dat die parochianen dus niets zouden bijdragen aan het herstel van de kerk en hij vroeg het diocees daarom dit te doen. Zwijsen achtte dat echter volkomen onnodig omdat Van Rijckevorsel via de inkomsten van bankverhuur, schaal en offers voldoende gelden zou kunnen putten om de renten van de opgenomen gelden af te lossen.

Nu was Bernardus van Rijckevorsel geen onbemiddeld man. Geboren op 25 juli 1807 in Den Bosch als telg uit een der rijkste geslachten van de Meierij, groeide hij op in een familie van wijnkopers en bankiers. Zijn vader was koopman, kassier en handelaar in effecten en lid van de gemeenteraad en van de rechtbank van koophandel. Zijn moeder jonkvrouwe Antonia Joanna Barbara Half Wassenaer van Onsenoort kwam uit het adellijke geslacht van de Heren van Onsenoort en Nieuwkuyk. Veel van Bernardus' elf broers en zussen kozen voor een geestelijk bestaan. Twee zussen werden 'dame du sacré coeur', twee broers jezuïet. Zijn broer Jacobus was pastoor te Drunen en deken van Heusden. Maar ook in de politiek en economie namen zijn broers belangrijke posities in. Carolus van Rijckevorsel was advocaat en lid van Gedeputeerde Staten en Eerste Kamer. Johannes en Franciscus van Rijckevorsel zetten de familietraditie voort en werden koopman, kassier en effectenhandelaar. In die zin had vicaris Zwijsen geen betere pastoor voor de arme Berkelse parochie met haar vervallen kapel uit kunnen kiezen.

Nadat Zwijsen zijn besluit had genomen werden in Berkel in grote haast de ramen en muren van de kerk in betere staat

gebracht zodat Henricus Piggen, professor van het Haarens seminarie, op 22 maart op een waardige manier de eerste mis kon opdragen geassisteerd door pastoor H. de Wit uit Oisterwijk en kapelaan J. van Baast uit Udenhout.

'Die ketter, dat goddeloos sujet'

De inwoners van Berkel wendden in 1818 alle middelen aan om een eigen parochie te verkrijgen. Tegenover de apostolisch vicaris van Den Bosch hadden ze geklaagd dat door het ontbreken van een pastoor in Berkel al vele Berkelnaren gestorven waren zonder tijdig de heilige sacramenten te hebben ontvangen. De vicaris vond dat ook een ernstige zaak, maar wilde weleens weten om hoeveel mensen het nu precies ging. Toen hadden die uit Berkel eens langs hun kin gewreven, de andere kant uitgekeken, en tenslotte geantwoord: 'Om precies te zijn: twee'. De vicaris wilde dan ook wel de namen van die twee weten. De Berkelnaren werden gedwongen met een antwoord voor de dag te komen: 'Eerlijk gezegd, is er maar één waar we de naam van weten'. Nou, dan wilde de vicaris toch in elk geval die naam weten. Maar ook daarop moesten de vertegenwoordigers van Berkel het antwoord grotendeels schuldig blijven: 'Dat is ene moeilijke naam, ene Franse naam. Dat was ene Fransman, die bij ons gestorven is. Dat was ene Franse soldaat'. En toen de vicaris vroeg waarom deze soldaat dan gestorven was zonder sacramenten, kwam het hoge woord eruit: 'Ja eerlijk gezegd, omdat die geen sacramenten wou hebben, die ketter, dat goddeloos sujet'.

(uit: Sint Jansklokken, 22 maart 1952)

Weinig geld in Berkel voor onderhoud kerk en pastoor

De grond waarop de kerk zich bevond was sedert 1852 eigendom van de parochie. In 1852 kocht de parochie van douairière Anna Verheijen-van Veldriel (familielid van de Heren van Berkel), Leonardus Verheijen (de burgemeester van Esch) en Lucia Verheijen een perceel grond voor 225 gulden. De getuigen bij de notariële overdracht waren de rentenier Victor Andreas van Rijckevorsel en de wijnhandelaar Franciscus de Wijs. Beide heren waren familieleden van de Berkelse pastoor; waarschijnlijk heeft zijn familie ook bij deze grondaankoop een duit in het zakje gedaan. In 1863 verblijdde pastoor Van Rijckevorsel de Berkelse parochie met een huis en erf tegenover de pastorie, dat hijzelf reeds in 1855 had aangekocht. Mogelijk is op die plek in 1876 het congregatiegebouw verzezen. Het bijbehorende akkertje moest dienen tot gebruik van de tijdelijk pastoor. De overdracht bevatte bovendien de voorwaarde dat zolang het pand zou bestaan er ieder jaar een plechtig zingend getijde voor de ziel van Van Rijckevorsel zou worden gehouden.

Berkel kende weinig rijke families. De drie- of vijfjaarlijkse bankverpachtingen en de giften moesten voornamelijk komen van burgemeester Adams (later Brenders) en van aanzienlijke families die ook de kerkmeesters leverden zoals Van de Pas, Robben, Piggen, Smeijers, Elissen en Van Iersel. Naast een rijkswedde groot vierhonderd gulden moest de pastoor in zijn onderhoud voorzien door communicantengeld, dat geheven werd in zes klassen (variërend van vijftien cent tot één

gulden). Houders van melkbeesten moesten bovendien vijftig cent per beest betalen. Maar de inning van deze gelden leverde Van Rijckevorsel moeilijkheden op. De bevolking kon de bedragen niet altijd opbrengen. In 1887 zocht de pastoor steun bij bisschop A. Godschalk. Deze wilde de zaak echter niet op de spits drijven. Weliswaar vond hij evenals Van Rijckevorsel dat de parochianen 'in geweten' verplicht waren bij te dragen, maar ook dat het niet of onvoldoende geld geven niet gezien mocht worden als een doodzonde.

Ondanks de geschenken van de familie Van Rijckevorsel, de nazaten van de Heren van Berkel en van enkele rijkere Berkelse boeren bleef de kerkinventaris aanvankelijk pover. Om die reden moest de vorming van de Berkelse kinderen op 30 november 1852 plaatsvinden in de Oisterwijkse kerk, waar Zwijzen het vormsel toediende. Op 2 februari 1853 werd het hoogaltaar in de Berkelse kerk geplaatst. Het rieten dak werd vervangen door pannen en in 1882 door leien. Begin 1880 kreeg men de beschikking over een nieuw orgel ter vervanging van het oude harmonium. De kosten die orgelmaker C. Loret uit Mechelen voorrekende (3900 gulden) waren aanzienlijk voor de parochie. Een intekenlijst onder de parochianen (burgemeester Adams tekende als eerste voor vijftig gulden in) kon slechts gedeeltelijk uitkomst bieden. Van Rijckevorsel zal ook hier geld hebben moeten bijleggen. De aangestelde 'orgeltrapper' ontving 25 gulden per jaar. In 1885 moest er een nieuw kerkhof aangelegd worden (kosten: dertienhonderd gulden). Van Rijckevorsel beloofde op eigen kosten een stenen grafzerk te laten plaatsen op het eerste graf. Deze eer viel Antonius van Iersel te beurt, die overleed op 25 juni 1885. De verbeteringen die Van Rijckevorsel in de Berkelse kerk doorvoerde, werden later niet altijd positief bejegend. De kunstminnende kapelaan A. Huijbers uit Oisterwijk oordeelde achteraf vernietigend over de door architect Van Tulder ontworpen kerktoren, die in 1857 werd aangebouwd: 'meer boersche bluf dan kunstzin'. Maar eveneens achteraf moet geconcludeerd worden dat de totstandkoming van de parochie Berkel sterk heeft bijgedragen aan de maatschappelijke ontwikkeling van die kern. De kapel die aanvankelijk verlaten tussen de akkers lag, werd als kerk het centrum van de dorpskom.

Toen pastoor Van Rijckevorsel op 9 november 1886 in Berkel stierf, zal menigeen zich afgevraagd hebben hoe het verder moest met de financiering van de parochie. De bisschop benoemde echter opnieuw een zoon uit een rijke familie en wel Michaël Willem Petrus (Guillaume) Mutsaers, geboren op 8 mei 1841 te Tilburg als zoon van mr. Jacobus Arnoldus Mutsaers, Tweede Kamerlid en minister van de Rooms Katholieke Eredienst. Maar de parochie verloor haar nieuwe herder al weer op 9 januari 1892 toen een griep epidemie in het dorp zeven slachtoffers maakte waaronder de pastoor. Ook Mutsaers had herhaaldelijk geklaagd over de moeilijkheden die hij ondervond bij het innen van communicantengeld. De deplorabele financiële situatie was blijkbaar nog niet verbeterd.

De Enschtse kerktoren

De toestanden in Enscht waren niet florissant. Het Domeinbestuur (landsbestuur) had zich nauwelijks om de oude en verwaarloosde kerk bekommerd. De parochianen zouden tot 1899

genoegen moeten nemen met de schuurkerk. Joannes Smets, pastoor in Enschoot van 1859 tot 1891, wist weliswaar in 1870 een nieuwe pastorie te stichten, maar moest met de parochianen toezien hoe het enige gespaarde bouwwerk van de in 1839 gesloopte oude kerk, de fameuze toren, meer en meer in verval raakte.

De toren was eigendom van de overheid en dat betekende dat de gemeenteraad van Berkel-Enschoot over de toekomst van de toren te beslissen had. Al in 1870 had de opzichter van rijks-waterstaat Van der Kallen een onderzoek uitgevoerd naar de technische staat van de toren. Hij achtte, zonder dat herstelwerkzaamheden werden gepleegd, het verder luiden van de in de toren hangende klokken gevaarlijk.

Op 30 juni 1880 werd in de gemeenteraad het voorstel besproken om de Enschootse toren te slopen en het uurwerk met wijzerplaat en klok aan te brengen op de school of onderwijzerswoning. Ziedend van woede stelde op 27 juli 1880 het Enschootse raadslid N. Dekkers dat 'het een schreeuwend stuk voor Enschoot (is) om dien toren te doen afbreken'. Hij verzocht het besluit tot afbraak uit te stellen. Gedeputeerde Staten hadden inmiddels ook al laten weten een besluit tot sloop bij de Kroon ter vernietiging voor te dragen. Het raadslid A. van Rooij stelde voor de toren te schenken aan de Enschootse parochie. Gedeputeerde Staten wilden dan wel een verplichting opgenomen zien dat het parochiebestuur de toren goed zou onderhouden. De afbraakplannen voor de toren hadden alom beroering gewekt. De zieke burgemeester Adams zond de raad een brief waarin hij verklaarde tegen sloop te zijn en waarin hij voorstelde over te gaan tot een opknapbeurt van de toren. Ook zestig voornamen inwoners van Enschoot stuurden een petitie voor behoud van de toren.

Pastoor Smets was allerminst gelukkig met de gang van zaken. De toren moest volgens hem behouden blijven, want de schuurkerk bezat er geen. De kosten voor het onderhoud wilde hij bij de gemeente laten rusten, die tenslotte van het Domeinbestuur in 1822 daarvoor gelden ontvangen had. Het Enschootse kerkbestuur ging nog een stap verder. Zij hekelde het gebeuren in de gemeenteraad op ongekend felle wijze: 'Dat hier schijnt te gebeuren, wat reeds meer is geschied, dat wanneer een gemeente uit meerdere deelen bestaat, het kleinste gedeelte de heerschappij van het grootere moet gevoelen, door het overbrengen van klokken, het verplaatsen van het raadhuis of het wegbreken van den toren, dat dergelijke maatregelen voor de verstandhouding zeer nadeelig zijn'. Het op poten gestelde protest werd via een deurwaarder naar het huis van burgemeester Adams gebracht.

De Enschootse parochie kreeg op 3 maart 1881 bij raadsbesluit de toren geschonken, met een onderhoudsverplichting totdat een nieuwe toren (en kerk) gesticht zou zijn. Maar andermaal intervenueerden Gedeputeerde Staten. Zij onthielden in mei 1881 hun goedkeuring aan het raadsbesluit en riepen tevens de raad op het besluit tot het afbreken van de toren in te trekken. Ondanks de emotionele betogen van raadslid Dekkers dat de toren 'de eenige oudheid' was die Enschoot bezat, besloot een meerderheid van de raad opnieuw tot afbraak van de toren. Raadslid W. van de Pas wilde de gelden gebruiken om in Heukelom een kunstweg aan te leggen. Maar de raad schoof de bestemming van de gelden voortkomende uit de sloop voor zich

uit.

Van eminent belang was het feit dat intussen de zieke Adams als burgemeester werd opgevolgd door Brenders. Deze energieke bestuurder slaagde erin de raad alsnog op het genomen besluit te laten terugkomen. Op 21 juni 1881 nam de raad met algemene stemmen een voorstel van Brenders in die richting aan. De heren van de Enschootse jacht deden in 1883 de toezegging 550 gulden te zullen bijdragen aan de restauratie van de toren. Eindelijk leek dan op 14 juli 1883 de zaak in de raad beklonken te kunnen worden. De toren zou aan de parochie geschonken worden als het kerkbestuur er zorg voor droeg dat er een toren in de parochie bleef bestaan. Maar nu gooide de bisschop roet in het eten. Dat de bouwvallige toren eens zou kunnen omvallen achtte hij niet denkbeeldig en dan zat de parochie met de kosten. Het contract moest opnieuw gepreciseerd worden. In augustus 1884 kreeg pastoor Smets de toren cadeau met de verplichting klokken en uurwerk te onderhouden met gelden die in 1822 naar de gemeente waren gegaan. Het kerkbestuur mocht de oude toren niet afbreken zonder een nieuwe te bouwen. Doch indien de oude toren 'door hogere machten zou omwaaien' gold deze verplichting niet.

Kloosterlingen naar Berkel-Enschoot

De anti-klerikale wetgeving in Frankrijk zorgde er op het einde van de negentiende eeuw voor dat Berkel-Enschoot kloosterlingen binnen de gemeentegrenzen kreeg. De religieuzen van de abdij Sainte-Marie-du-Mont op de Katsberg in Noord-Frankrijk (cisterciënsers oftewel trappisten) kregen omstreeks 1880 contact met Tilburgse oud-zouaven waaronder A. Arts, die hen wees op de zogenaamde Koningshoeven. Dit waren drie voormalige hoeven van koning Willem II. De eerste en grootste van deze hoeven was De Schaapskooi, gericht op heideontginning, schapenteelt en wolindustrie. De hoeven waren in handen van een Tilburgse wolverver. Op 14 februari 1881 werd overeenstemming bereikt met de pachters om de hoeven te verlaten. Op 5 maart volgde reeds de eerste eucharistie op Koningshoeven, waardoor die datum te boek gesteld werd als stichtingsdag. Op 5 augustus 1881 vond de inzegening van het klooster plaats onder de naam O.L. Vrouw van Koningshoeven. In augustus 1883 werd Koningshoeven een priorij, een zelfstandig huis. Aanvankelijk beperkten de trappisten zich tot het ontginnen van de schrale grond, maar dit bracht meer kosten dan baten met zich mee. De prior Paul Augustin Schweykart, zoon van een brouwer uit München, dacht de situatie te verbeteren door een brouwerij te beginnen. De gemeenteraad van Berkel-Enschoot ontving op 13 april 1885 een verzoek van de trappisten om een mouterij en een brouwerij (De Schaapskooi) te mogen inrichten. Protesten waren er vooral van Tilburgse brouwers. Pater S. de Beer (Fraters van Tilburg) bewerkte echter de brouwers waarna het protest al ras verstomde. De brouwerij zou na 1890 tot grote ontplooiing komen. Contacten tussen de trappisten en de bevolking van Berkel-Enschoot waren er in de beginjaren nauwelijks. Koningshoeven lag ver weg van de kernen Enschoot, Berkel en Heukelom en bovendien golden er strenge regels voor de kloosterlingen, die contacten praktisch onmogelijk maakten.

Bedevaart naar St. Job

Naast Heeze en Helvoirt was ook Enschoot vanouds een bedevaartsplaats voor St. Jobgangers. Vooral Tilburgse bedevaartgangers trokken in het octaaf van 10 tot en met 17 mei naar de Enschootse kerk. De meimaand was door de paters redemptoristen al in de jaren veertig van de negentiende eeuw als Mariamaand gepropageerd. De verschijningen van Maria in Lourdes (1858) raakten ook in Brabant snel bekend.

Deze hernieuwde devotionele geloofsbeleving richtte zich in Enschoot op de reeds bestaande Heilige Man Job. In 1862 verleende paus Pius IX toestemming aan de Enschootse pastoor Smets tot afzonderlijke zegening van water, dat bij gebruik genezend zou werken of de gezonde mens zou vrijwaren van lichaams- en zielsziekten en vergiffenis schenken van alle zonden. De paus stond voor Enschoot en Helvoirt een volle aflaat toe voor wie in de periode 10 tot en met 17 mei de kerk bezocht en daar bad tot intentie van de paus, biechtte en ter communie ging. Tot 1863 waren de bedevaartsinkomsten voor de pastoor, daarna moest hij het doen met een vaste vergoeding voor het lezen van de mis tijdens St. Job. De giften vloeiden naar de kerk en die kerk was er zich van bewust dat er groei in zat. In de jaren zestig bedroegen de gebrachte offers 542 gulden, in de jaren zeventig al 699 gulden en in de jaren tachtig maar liefst 1096 gulden. Op het laatst van de eeuw gaven zovelen een cent aan St. Job dat de offerbus permanent bewaakt werd door een 'wachtman'. Pastoor Smets had in 1870 een beeldje van de Heilige Man Job aangekocht voor veertig gulden. Het beeldje is vermoedelijk gesneden door J. Matthys Kluytmans uit Eindhoven. En langs de weg werd St. Jobwater in flesjes verkocht voor een cent.

Ook in de negentiende eeuw had de commercie al een stevige greep op de St. Jobbedevaart. De Tilburgse bedevaartgangers sneden op de heenweg een St. Jobstok uit een tak van wilgenhout. De thuisgebleven familieleden rekenden er wel op dat er op de terugweg aan die stok een bos scharren (gedroogde en sterk gezouten grijskleurige platvissen) hing. Het eten van scharren was trouwens ook populair in de cafés onder het genot van een potje bier. De bedevaartgangers zongen het bekende liedje:

`En dan gaan we naar Sint Job,
op enen ezel, op enen ezel,
en dan gaan we naar Sint Job
op enen ezel zonder kop'

en bij de terugreis

`En dan komen wij weer terug
op enen ezel zonder rug'.

De meeste Tilburgers kwamen 's middags pas, wat al aangeeft dat het hen meer te doen was om het uitstapje. Uit het gebied van de Langstraat kwamen de mensen nog wel vroeger. Rondom de kerk kon men genieten van suikerwerk, paling en zuurstokken. De dorpsveldwachter hield de orde en gorde zich een grote klewang aan voor de gelegenheid. Hij werd bijgestaan door marechaussees. De bedevaart begon al snel kermisachtige allures aan te nemen. Reeds in 1876 was het blijkbaar zo erg dat

de gemeenteraad zich geroepen voelde een verbod af te kondigen op het plaatsen van tenten langs openbare wegen en voetpaden waarin jenever verkocht werd. Behalve kramers met eetwaren werden orgeldraaiers, liedjeszangers en organisatoren van lot- en hasardspelen (kanspelen) geweerd. Maar andere kramen en kermisattracties zoals schommels, boetekoningen en hardlopers werden ongemoeid gelaten.

Schieten, drinken en dansen

Dat vrije tijd in de negentiende eeuw een schaars goed was op het Berkel-Enschotse platteland moge duidelijk zijn. Een belangrijke bron van ontspanning werden de oude gilden. Een voorbeeld hiervan is het St. Hubertusgilde uit Berkel. Van oudsher had dit gilde een economische functie binnen de landbouw. De schutters waren actief op het gebied van de uitroeiing van mollen en mussen. Ieder lid moest per jaar een bepaald aantal mussenkoppen en mollenstaarten inleveren, gevangen binnen de gemeente. De wet verbood echter in 1852 het schieten op de openbare weg. Het 'mussengilde' werd in 1860 omgezet in een koningsgilde. Op 22 september 1860 vroegen wethouder - Smeijers en 23 andere Berkelnaren toestemming van de Commissaris van de Koning om tijdens de kermisdagen te mogen schieten 'naar de vogel'. Rond de schutsboom sloegen kasteleins en andere neringdoenden vaak een tentje op. In het gilde waren de meest notabele inwoners vertegenwoordigd. Zo was burgemeester Adams een der oprichters van het Berkelse gilde en jarenlang secretaris. Naast de kermis was de jaarlijkse teerdag voor de gildenleden een uitstapje. Het begon in de kerk waar het gilde St. Hubertus bijvoorbeeld de relikwieën van zijn patroonheilige vereerde. Dit geschiedde op de maandag na de eerste zondag in oktober tijdens de gezongen mis voor de overleden leden. De maaltijd met overvloedige drank kwam pas daarna aan de beurt. De gilden van Enschoot en Heukelom Sint Joris en Sint Sebastiaan waren in de negentiende al gefuseerd. Op hun koningsschilden kwam nog bijna uitsluitend de naam van Enschoot voor.

Maar ook buiten de gilden om werd 'geschoten'. En wel wanneer een aanstaand bruidspaar zich in ondertrouw begaf. De buurtjongens schoten aanvankelijk met echte geweren ter wering van boze geesten, maar na de Wapenwet van 1890 werd een lege melkbus gebruikt. Door middel van carbid werd gas gevormd en tot ontploffing gebracht waardoor het deksel van de melkbus met een enorme klap de lucht invloog. De bruid en bruidegom waren na zo'n kanonnade moreel gedwongen tot een traktatie. Al snel werd in een café een vaatje bier beschikbaar gesteld. De traktatie voor de buurtmeisjes vormde een 'meskesspinning' met zang, dans en als hoogtepunt jongensbezoek.

Het communie-doen voor jongens en meisjes op hun elfde jaar vormde een overgang naar 'volwassenheid', die ook met feestelijkheden gepaard ging. De jongens gingen na hun communie naar de cafés waar ze onthaald werden op een sigaar. De meisjes veranderden na de communie hun kledij, ze droegen voortaan een zwarte linnen muts. Maar pas op hun achttiende kregen ze de witte muts van een volwassen boerin.

De ontspanning voor boerinnen was vanwege het zeven dagen per week koeien voederen en melken en het verzorgen van de kinderkroost nog beperkter. Zij waren sterk gebonden aan de boerderij en het erf. En als er al wat te vieren viel, dan

geschiedde dit meestal op de boerderij, bijvoorbeeld bij de slacht in november. Familie en burens werden dan op de 'kaai-spinning' genodigd waar de kaaien (overgebleven van het vet waaruit reusel was gesmolten) gegeten werden. Geliefd bij de boerenmeiden waren de Tilburgse 'kouw mèrt' (begin februari op maandag na Lichtmis) en de 'Mei-mèrt' wanneer zij met de landarbeiders toestemming kregen de stad te bezoeken. Echter toen tijdens de Belgische Opstand ook in Berkel-Enschot Hollandse militairen ingekwartierd waren, vormden de boerenvrouwen - althans op schrift - plotseling een grote bedreiging wanneer de militairen in het dorp hun vrije tijd doorbrachten. De gouverneur van de provincie, toch al van zijn stuk gebracht door de vele deserteurs en de voortdurende propaganda tegen de krijgsmacht, zag in de vrouwen een potentiële ondermijning van het Nederlandse leger. In maart 1832 schreef hij een brief aan burgemeester Vugs waarin hij waarschuwde voor 'losbandige en met Syphilitische kwalen besmette vrouwspersonen' die het leger tot last waren. 'Volgens informatie schuilt dit kwaad onder anderen ook in uwe gemeente, en onder ligtekooyen die tot uwe gemeente behooren'.

Een veel reëlere bedreiging voor de openbare orde vormde de jaarlijkse toestroom van vreemden naar de kermissen in Berkel en Enschoot. De driedaagse kermis in Enschoot op de eerste zondag na 29 september en die in Berkel op de eerste zondag van oktober bevatten allerlei onschuldige vormen van vermaak. Bij de kerk stonden een paar kramen waar na de missen peperkoek werd verloot. De cafés mochten een uur later dicht dan normaal, maar om 23.00 uur was alles gesloten. Bij de feestelijkheden rondom Vastenavond met spekkoeke en rommelpot werd er nogal eens de straat op gegaan. In 1881 trachtte de bisschop door invoering van een veertigengebed het volk op die avond van de straat te houden.

De bedreiging kwam niet van het traditionele kermis- en vastenavondgebruik, maar door de toeloop van vreemden. Vanaf 1850 reglementeerde het gemeentebestuur de kermisviering waarbij dansen en drinken in de herbergen aan banden werden gelegd. Voor openbare muziek en danspartijen was toestemming nodig van het gemeentebestuur en ook iedereen die in een tent of op een tafel, kar of ander stelling koopwaren wenste te verkopen moest daarvoor toestemming van B&W hebben. In 1870 gelastte het gemeentebestuur de kermis af met als hoofdargument dat door het kermisverbod in aangrenzende gemeenten er flink wat vreemdelingen naar Berkel en Enschoot zouden komen 'waarom het zeer te vreezen is dat de afloop soms nog vrij wat beklagenswaardiger zou kunnen zijn, als zulks in het vorig jaar het geval is geweest'. Veel drank, messen en vreemdelingen uit andere dorpen, het gemeentebestuur wist uit ervaring dat het juist dan snel fout kon gaan. Na invoering van de Drankwet (1881), trachtten B&W ook het aantal vergunninghouders omlaag te krijgen. In 1884 waren er in de gemeente elf personen die sterke drank mochten verkopen, terwijl het maximum voor de gemeente eigenlijk op vier gesteld moest worden. De klompenmaker Cornelis van Rijswijk uit de Doode Kraan was een van de eersten die een vergunning geweigerd werd om in zijn keuken en in de daaraan grenzende kamer sterke drank te verkopen. Voor vele ambachtslieden en boeren was het verkopen van sterke drank een bijverdienste. Wonen aan een klinkerweg of aan de route van St. Job was dan belangrijk voor

de omzet. Naast de tap hadden de wat grotere cafés in de negentiende eeuw al wel een biljartkamer. Het café, vaak pal naast de kerk, was praktisch de enige ontmoetingsplaats waar de mensen hun schaarse vrije tijd konden doorbrengen en ander volk konden ontmoeten.

Vooruitgang door melk en bakstenen

Materieel bestaan en sociaal leven 1890-1950

In de landbouw deden zich rond de eeuwwisseling spectaculaire veranderingen voor die een periode van grote vooruitgang inluidden. De uitvinding van kunstmest maakte het mogelijk steeds meer gronden vruchtbaar te ontginnen. De potstal verdween en de koeien graasden op weilanden, die door de introductie van prikkeldraad eenvoudiger omheind konden worden. Melk en boter werden het belangrijkste marktproduct van de boeren. De revolutionaire ontwikkelingen in landbouwtechnieken maakten het volgen van door de overheid opgezette landbouw cursussen tot een noodzaak. Grote veranderingen deden zich voor op de heide, die voor een belangrijk deel in cultuur werd gebracht (landbouwgronden en dennenbossen). De broekvelden bleven last ondervinden van het vervuilde Leijwater afkomstig van de Tilburgse textielindustrie.

Berkel-Enschot kreeg in deze periode voor het eerst te maken met enige vorm van industrie. Belangrijkste werkgever was de steenfabriek van Swagemakers. Het meest vermaard zou de bierbrouwerij van de trappisten worden. De komst van een eigen spoorweghalte en autobusdiensten bevorderden het goederen- en personenvervoer van en naar het dorp. Villabouw vanaf de jaren twintig en dertig gaf de gemeentekas een financiële injectie. De oprichting van een afdeling van het Wit-Gele Kruis en de daarmee verbonden wijkverpleging en kraamverzorging verbeterden de gezondheidssituatie. Materieel ging het de Berkel-Enschotenaar een stuk beter dan in de negentiende eeuw. De bevolking nam in deze periode dan ook gestaag toe.

Melk, boter en eieren

Langzaam verbeterde de toestand in de landbouw na 1895. De 83 landbouwers en 59 pachters die Berkel-Enschot in 1896 rijk was hadden nog voornamelijk bouwland ter beschikking, maar het aantal percelen weiland groeide. De meeste boeren hadden niet meer dan zo'n vijf tot zeven hectare grond, waarop echter steeds meer melkkoeien te zien waren. De 515 melkkoeien in 1896 bestonden voor tweederde uit Gelders en eenderde uit Hollands ras. De boeren trachtten koeien te krijgen die veel vette melk gaven, deze leverde namelijk de beste boter op. In 1901 was het aantal melkkoeien uitgebreid tot 654. De roombouterproductie bedroeg rond 1900 al 30.000 kg. per jaar. Veel boeren leverden hun melk aan Jurgens te Oss. Het duurde echter maar korte tijd omdat - zo werd aan de Commissaris der Koningin medegedeeld - 'de boeren knoeiden, vulden de melkkannen niet helemaal, oftewel, zij deden er water bij'. Diezelfde Commissaris, die de Berkel-Enschotse boeren in tegenstelling tot die van Udenhout altijd als arm had betiteld, constateerde bij zijn bezoek aan de gemeente in 1904 dat het de boeren veel beter ging en dat er meer draagkracht gekomen was.

Het jonge vee en het fokvee ging naar België. Aanvankelijk waren de boeren vooral aangewezen op veehandelaren zoals bleek uit het landbouwverslag van 1896: 'De vette kalveren worden door de jooden opgekocht'. Na de oprichting van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond in 1896 konden de

kalveren ook geleverd worden aan de Meijerij'sche bond, doch veel boeren uit Berkel-Enschot bleven aan kooplieden en slagers leveren. De schapen en varkens hield men nog hoofdzakelijk voor eigen gebruik, hoewel de biggen verkocht werden.

Bijna iedereen in het dorp had wel een geit, voor de melk en de mest, en kippen voor de slacht en de eieren. Niet alleen de keuterboer en de arbeider, maar ook de middenstander en de ambtenaar hielden in 1910 kleinvee. Zo pachtte de Berkelse hoofdonderwijzer Van Mensvoort achttien are grond waarop hij twee geiten en vijf kippen hield. Zijn Enschtotse collega Van Gool bleef met tachtig kippen niet achter. Veldwachter Van Os had twee geiten en een varken en de spoorwegbeambte Roodklif een geit en vier kippen. Zelfs de pastoor van Enschtot liet zich omringen door twintig kippen en tenslotte bleek burgemeester Brenders goed voor een geit en vijftig kippen. Deze bescheiden kleinveeteelt zou nog vele jaren een aanvulling vormen op het inkomen dat arbeiders en middengroepen verdienen.

De introductie van het prikkeldraad bevorderde de groei van het aantal percelen 'kunstweide'. In 1931 telde Berkel-Enschot al 171 veehouders. De Enschtotse veehouders leverden hun melk voornamelijk aan de Tilburgse zuivelcoöperatie CTM, die van Berkel bezaten commissarisfuncties in de in 1916 opgerichte Udenhoutse zuivelcoöperatie St. Isidorus, terwijl de Heukelomse boeren hun melk brachten naar de stoomzuivelfabriek St. Lucia te Oisterwijk. Er bestonden grote en kleine veehouders. Koploper waren de trappisten die in 1931 maar liefst 132.000 kg. melk produceerden. De tien grootste particuliere veeboeren leverden tussen de 45.000 en 65.000 kg. per jaar. Vijf hiervan kwamen uit Enschtot (Antonius de Bruijn, Johannes Bertens, Josephus van Esch, Adrianus Vugs en Adrianus van Hees), drie uit Berkel (Marinus Hamers, Adrianus Vermeer en Joh. van Rijswijk) en twee uit Heukelom (Cornelis Denissen en Fr. van de Wiel).

De wereldoorlogen zorgden er voor dat de veestapel tot tweemaal toe sterk werd uitgedund. Maar telkens kwam er ook weer een opleving. Zo nam het aantal melkkoeien na 1920 fors toe. In de crisisjaren daalden ook de vleesprijzen. De Fok- en Controlevereniging Berkel-Enschot klaagde in 1934 steen en been toen haar trots, de stier Leopold, slechts zeventien cent per levende kilo opbracht. Beter ging het in die tijd met de eieren. In 1925 was in het dorp een zogenaamde Eierbond, een eierverzendervereniging, opgericht met 128 leden, die tezamen 369.985 eieren verzonden via het pakhuis van de Boerenbond naar de Roermondse eiermijn. In 1940 was het ledental van de Eierbond iets gedaald tot 112, maar het aantal verzonden eieren was spectaculair toegenomen tot 976.621.

Kunstmest

De Berkel-Enschotse boer was mentaal nog niet ingesteld op de nieuwe tijd in 1896. Hij verzamelde moeizaam bijna nog alle mest zelf via de potstalmethode. In 1901 beschikten 142 boerderijen nog over een potstal. De mest diende op het land de groei van vooral rogge, haver en aardappelen. Het aantal werkpaarden, die voor de ploeg werden gespannen, was toegenomen tot 120. De meeste boeren beschikten rond 1900 wel over een werkpaard. Meerdere werkpaarden op een boerderij waren

echter een hoge uitzondering. Slechts drie boeren konden zich dat permitteren. Naast de paarden deed ook de mechanisering zijn intrede. Met hulp van de Boerenbond werd door de boeren in 1899 gezamenlijk een dorsmachine aangeschaft, deze beviel zo goed dat het aantal in 1904 al op twaalf lag. De veldvruchten als product van de bescheiden tuinbouw werden door de boeren afgezet op de Tilburgse weekmarkt.

Door de sterk verbeterde (spoor)wegen was de aanvoer van beer uit de steden gemakkelijker geworden. In 1904 verkreeg de Boerenbond toestemming van de gemeente om langs de spoorlijn, nabij het station, een grote overdekte vergaarput voor prievaatmest te bouwen. In deze put van 25 meter lang, 8 meter breed en 2 meter diep werd beer verzameld afkomstig uit Amsterdam, Den Bosch en andere grote steden. De Boerenbond verkocht die mest weer aan de boeren. Dergelijke coöperatieve beerputten aan het spoor waren er ook in Gilze-Rijen en Udenhout.

Het was dezelfde Boerenbond die de boeren mentaal overtuigde om kunstmest te gaan gebruiken. In 1899 werd 10.000 kg. ingekocht voor de prijs van 773 gulden, twee jaar later was de hoeveelheid al opgelopen tot 50.000 kg. Het afplaggen van de heide voor mestdoeleinden kwam in 1901 nog slechts op bescheiden schaal voor. In de jaren twintig bleken de boeren uit Berkel-Enschot zelfs bereid te zijn mee te doen aan een experiment met Leuna-salpeter, dat op proefvelden werd uitgeprobeerd.

Nu de heide nauwelijks meer gebruikt werd voor strooisel voor de potstal kwam een uitgestrekt gebied in de gemeente vrij voor cultivering, de kunstmest maakte dat ook nog eens gemakkelijker. Grondeigenaren en gemeente kozen er echter vooral voor om de heide te beplanten met (dennen)bossen. Het dennenhout leverde flink geld op in de mijnindustrie, waar het gebruikt werd om onderaardse gangen te stutten. Ook het berkenhout was gewild en wel bij Tilburgse stropers. Zij maakten er bezems van, die ze tot groot ongenoegen van de Berkel-Enschottenaren voor grof geld verkochten aan Staatsspoorwegen. Tegenover 436 hectare heide stond in 1901 207 hectare bos binnen de gemeente Berkel-Enschot. Pas vanaf de jaren twintig zouden op grotere schaal ontginningen plaatsvinden waarbij de St. Benedictusvereniging met steun van de Heidemaatschappij een belangrijke plaats innam. Deze door burgemeester Brenders gesteunde vereniging had tot doel gronden te cultiveren en in eigendom te houden van landbouwers.

Jager of stroper?

De landbouwers op de juist ontgonnen gronden hadden in de jaren twintig veel overlast van konijnen, terwijl de grondbezitters juist de aanwezigheid van wild zeer op prijs stelden voor hun recreatieve jacht. De boeren namen het recht zelf in handen en schoten de konijnen af. Het leidde tot steeds meer problemen met de vaak uit Tilburg afkomstige pachters van het jachtrecht. Zo had de parochie Berkel in de jaren twintig haar jachtrecht verpacht aan de Tilburger Franken. Die schreef een boze brief aan pastoor Goossens omdat hem de jacht als ontspanning door ene Piet van der Loo volledig werd vergald: 'De laatste tijd wordt geroepen uit dat groen: de bieten uit, wat komt gij hier doen'. De boeren waren volgens Franken tot dat

optreden aangezet door Van der Loo, die in Tilburg patrijzen en hazen verkocht en door Franken gezien werd als 'de grootste stroper'. Onvoorstelbaar vond stadsmens Franken het dan ook dat burgemeester Panis Van der Loo nota bene nog een jachtakte had verstrekt. Franken weigerde de pastoor de verschuldigde 325 gulden per jaar nog langer te betalen. De pastoor verpachtte de jachtvergunning daarop aan ene Jan van Berkel uit Tilburg en aan ... Piet van der Loo uit Berkel.

De Boerenbond

De Berkel-Enschotse boeren ondervonden aan den lijve hoe afhankelijk ze waren van de natuur toen op 1 juli 1891 het dorp werd getroffen door een vreselijke hagelslag. De schade bij de boeren bedroeg zo'n 20.000 gulden. Op verzoek van burgemeester Brenders besloten de leden van de gemeenteraad in augustus 1891 te collecteren voor de getroffenenen. Maar tegen een dergelijke schadepost was geen collecte gewassen. De Maatschappij van Landbouw, waarin ook grootgrondbezitters en welgestelde burgers zitting hadden, wilde toen een onderlinge hagelverzekering oprichten, maar het plan kwam niet van de grond. Het zou tot 1902 duren voor er een dergelijke hagelverzekering kwam, maar toen was de neutrale Maatschappij van Landbouw al lang overvleugeld door de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB), die in 1896 onder leiding van pater Gerlacus van den Elsen begon aan een ware triomftocht over het Brabantse platteland. Van den Elsen zocht plaatselijk naar capabele bestuurders om een NCB-afdeling op te zetten en kwam dan vaak terecht bij burgemeesters.

Burgemeester Cornelis Brenders was ongehuwd en kon in zijn vrije tijd heel wat uren aan organisatiewerk besteden. Ervaring in het onderlinge verzekeringswezen had hij ook als agent van de Maatschappij van brandverzekering voor het Koninkrijk der Nederlanden (gevestigd in Den Bosch). Brenders had al een plaatselijke Boerenbond voor Berkel-Enschot opgericht op 29 juni 1896. Op deze dag van St. Petrus en St. Paulus vond in het café van A. Robben een bijeenkomst plaats van landbouwers uit de gemeente. H.M. Thijssen, hoofdredacteur van *De Noord-Brabander*, voerde het woord over 'de noodzakelijkheid van het vereenigen van alle christen landbouwers en grondeigenaren'. Zijn oproep vond een gewillig oor, staande de vergadering traden 53 landbouwers en grondeigenaren toe. Als afgevaardigden voor een landelijke vergadering in Utrecht werden Brenders en Wilh. van der Pas gekozen. Bij de oprichting was ook het raadslid Johannes Bergmans betrokken. Brenders nam namens de inmiddels 63 leden op 17 augustus 1896 deel aan een bijeenkomst in Den Bosch met als doel de neutrale Maatschappij van Landbouw voor te zijn met de oprichting van een boerenbond. Berkel-Enschot behoorde tot de dertigtal dorpen die al voor de oprichting van de NCB (17 augustus 1896) beschikten over een lokale (katholieke) boerenorganisatie. Met Helvoirt was het de enige gemeente in de Midden-Brabantse regio. Er werd met allure gestart. Het kersverse bestuur vroeg de raad toestemming te mogen vergaderen in het gemeentehuis. De raad had daartegen geen bezwaar. Met de burgemeester als voorzitter en bestuursvergaderingen in het gemeentehuis, gaf de Boerenbond van aanvang af te kennen dat er met zijn wensen terdege rekening gehouden moest worden. Ledenvergaderingen

werden aanvankelijk in de openbare scholen gehouden en later in cafés, zoals Concordia. Vanaf 1899 breidden de activiteiten zich tijdelijk uit naar Udenhout, totdat daar in 1902 een eigen NCB-afdeling werd opgericht.

Het ledental liep snel op. In 1899 waren er al 200 leden, in 1900 340 en in 1902 was met 360 leden praktisch iedere Berkel-Enschotse boer lid van de organisatie. De voordelen waren dan ook evident. Al in het eerste jaar van zijn bestaan kocht de Boerenbond voor achtduizend gulden mais, erwten en raap- en lijnkoek (voedermiddelen) aan. Op 6 december 1899 kwam een plaatselijke Boerenleenbank tot stand op initiatief van dertien mannen, waarvan Brenders de stuwende kracht was. Hij nam dan ook het voorzitterschap op zich, terwijl Ch.J. van de Pas als kassier kantoor hield in zijn woning aan de St. Willibrordstraat. Er was direct veel animo om geld in te leggen. Na het faillissement van de Hanzebank in december 1923 verloren de boeren tijdelijk het vertrouwen in het bankwezen en werd 40% van de ingelegde tegoeden opgenomen. Een jaar later was men echter al weer van de schrik bekomen en was het meeste geld teruggebracht. De NCB bood vanaf 1902 een hagelverzekering. En het was al weer burgemeester Brenders die daarbij vooraan stond. Hij werd directeur van de Hagelverzekering van de NCB, waarvan het kantoor gevestigd was te Bostel. In 1903 ontstond een onderlinge verzekering voor paarden en runderen. Later kwamen daar nog een fokvereniging, een stierhouderij en een varkensfokvereniging bij.

Op 26 september 1919 diende de aan de NCB verbonden Coöperatieve Handelsvereniging een aanvraag bij de gemeenteraad in om een houten loods voor de verkoop van kunstmeststoffen en veevoeder te mogen bouwen. Dit pakhuis (gesitueerd ter plaatse van huidige pand Raadhuisstraat 39, later werd een stenen pakhuis gebouwd ter plaatse van huidige pand Albert Heyn) was voor de Boerenbond van geweldige betekenis bij het uitvoeren van zijn taken. Korte tijd fungeerde ook hier Brenders als directeur, maar in 1921 bedankte hij vanwege de drukke werkzaamheden als burgemeester en gemeentesecretaris. Sommige boeren wilden in 1934 een eigen maalderij in het pakhuis beginnen, maar het bestuur achtte dat onnodig zolang de Berkel-Enschotse molenaar met eerlijke middelen werkte.

De NCB-afdeling Berkel-Enschot stond net als iedere organisatie in de gemeente voor het probleem hoe op een goede manier de belangen van de drie kernen te combineren. De bestuursposten waren zorgvuldig verdeeld over Berkel (drie), Enschoot (twee) en Heukelom (twee). Los van de bestuursverkiezingen was in 1917 een secretaris benoemd: de Berkelse hoofdonderwijzer Nicolaas van Mensvoort. Als administrateur ontving hij een honorarium van vijftig gulden per jaar plus vergoeding. Uiteraard had de Boerenbond ook een geestelijk adviseur en wel de pastoor uit Berkel. Ondanks dit numerieke overwicht van Berkelnaren kende de Boerenbond in tegenstelling tot de gemeentepolitiek weinig afscheidingsperikelen. Weliswaar probeerden in 1931 H. van de Sterre e.a. toestemming te krijgen om zich bij Oisterwijk te voegen, maar dat verzoek had hetzelfde motief als dat van H. Oerlemans om zich bij Udenhout te mogen aansluiten: enkele boerderijen lagen praktisch op de gemeentegrenzen. Op voorstel van burgemeester Panis werden de verzoeken echter afgewezen.

Ondertussen ging het de NCB voor de wind. De Boerenleen-

bank groeide van 64 spaarders met een totaal inleg van 21.000 gulden in 1910 uit naar 108 spaarders met een inleg van 107.000 gulden in 1930. Ook dienstboden mochten geld gaan inleggen. Onder technische leiding van Van Mensvoort timmerde de Jonge Boerenstand (opgericht 1923) stevig aan de weg, in 1929 presenteerde zij zich aan de buitenwereld met een land- en tuinbouwtentoonstelling. Voor de vrouwen was er een Boerinnenbond waarvan het secretariaat gevestigd was in Heukelom bij M. van de Pas. Al in 1921 besloot de NCB een veewagen aan te schaffen voor de Bossche veemarkt. L. van Kasteren deed met 3 gulden en 55 cent per week het hoogste bod en mocht de veewagen pachten. Het bestuur stelde echter wel de maximumvervoerprijzen vast (groot vee twee gulden en vijftig cent en biggen 75 cent). De kar was enige jaren succesvol maar verdween in 1930 als 'slachtoffer van het modern snelverkeer'. De NCB kende in 1924 ook een beheerder van landbouwwerktuigen (schijfegge, zaaimachine, aardappelsorteerder).

Een zeker rooms triomfalisme was de Boerenbond niet vreemd. Brenders, Goossens en Van Mensvoort waren de grote roergangers. Toen in 1929 geestelijk adviseur Goossens van de Boerenbond honderd gulden ontving vanwege zijn veertigjarig priesterschap, liet hij dit geld besteden aan een geschilderd portret van oprichter Brenders ('Peinture Bogaers'). Het bestuur van de NCB-afdeling besloot het schilderij over te dragen aan het gemeentebestuur. En tot en met 1996 waakte het oog van de oprichter van de Boerenbond over de politici en ambtenaren van de gemeente. In maart 1930 nam Brenders afscheid als voorzitter van de Boerenbond. Zijn laatste bestuursdaad was een bedrag beschikbaar stellen voor het Maria-kapelletje in Heukelom. Burgemeester Panis volgde hem op. Enigszins merkwaardig vierde de Boerenbond in het crisisjaar 1931 op uitbundige wijze zijn 35-jarig bestaan met de land- en tuinbouwtentoonstelling van de Jonge Boerenstand en met een fokveedag. De reden was echter dat het bestuur vreesde dat de bejaarde Brenders een meer courant jubileumjaar niet meer zou meemaken. En daar bleek het bestuur achteraf geheel gelijk in te hebben. Nadat hij in 1929 al was afgetreden als burgemeester en in 1933 als voorzitter van het Boerenleenbankbestuur, sleet Brenders zijn laatste jaren in het Gerarduspension, waar hij in 1934 stierf. Hij had in Berkel-Enschot de grondslag gelegd voor wat in NCB-termen heette 'de triomf des kruises'. Een toneelstuk met die titel werd door de toneelvereniging van de NCB-afdeling in april 1941, bij haar 12½-jarig bestaan, opgevoerd in zaal Concordia te Berkel.

Naast Brenders als bestuurlijke kracht, was de aanwezigheid van Van Mensvoort als scholende kracht minstens zo belangrijk. De technische veranderingen in de landbouw hadden vanuit de overheid het landbouw- en tuinbouwonderwijs bevorderd. Meester Van Mensvoort richtte zich met name op de toekomstige boeren verenigd in de Jonge Boerenstand, die in de avonduren onderricht kregen over de moderne technieken en methoden. In 1913 gaf hij landbouwwintercursussen in Berkel-Enschot en Haaren. Volgens *Het Nieuwsblad van het Zuiden* was de cursus in 1917 nog altijd geen doorslaggevend succes. Er kwamen slechts dertien leerlingen, de ouders konden maar moeilijk het belang ervan inzien. Maar Van Mensvoort zette door. In 1919 waren er een zuivelcursus - in samenwerking met de stoomzuivelfabriek van Udenhout - en een cursus groente-

teelt verzorgd door Jac. van Esch, een tuinbouwkundige uit Vught. In 1926 gaf Van Mensvoort de cursus zelf in samenwerking met Van der Grift uit Udenhout. De theoretische zuivelcursus werd gegeven in de openbare school van Berkel wanneer 's winters de koeien op stal stonden. Van Mensvoort liet zich op de landbouwschool in Boxtel bijscholen en behaalde er in 1926 de akte 'pluimveeteelt'.

Van Mensvoort trad zowel naar de boeren als naar het gemeentebestuur actief op inzake veeverbetering. In 1922 was de gemeente toegetreden tot de kring Tilburg voor vee- en vleeskeuring. Hij polste in 1925 het gemeentebestuur om meer te doen aan veeverbetering. De meeste boeren fokten zelf hun vee op, terwijl Van Mensvoort opteerde voor stamboekstieren en melkcontrole. De boeren kwamen met bezwaren omdat stamboekstieren duurder waren. Brenders adviseerde toen een nieuwe fokvereniging op te richten. In de winter van 1926-1927 besloot de Boerenbond dat leden vrij mochten uittreden uit de bestaande stierhouderij. Dertig leden deden dit daadwerkelijk en na een rede van bondsbestuurder Ariëns op 10 november 1927 werd de Fok- en Controlevereniging St. Benedictus opgericht door M.J. van Rijswijk. De leden betaalden in 1929 drie gulden en vijftig cent dekgeld, drie gulden en 25 cent controlegeld en 25 cent contributie per koe.

Nieuwe werkmethoden werden niet meteen door alle boeren aanvaard. De traditionele manier van werken op het land en met vee omgaan, die in de negentiende eeuw nauwelijks veranderd was, bleef diep verankerd in het gedachtengoed van menig boer. Zo steunde de Boerenbond een verzoek van M. Smetsers aan Provinciale Staten in 1931 om kalkoenen los op de provinciale weg te mogen laten lopen. In de crisisjaren verzette de Boerenbond zich tegen beperking van de vrije huisslacting. Het hoofdbestuur van de NCB maakte in beide gevallen echter onmiddellijk duidelijk dat dergelijke acties niet gesteund zouden worden. Met Brenders en Van Mensvoort beschikte de NCB in Berkel-Enschot over bestuurders die zich toch in overwegende mate richtten op de modernisering van de landbouw.

De oorlogsperiode had geen desastreuze gevolgen voor de landbouw. Het aantal paarden na de oorlog was nog voldoende om de werkzaamheden op het land zonder problemen te laten verlopen. Ook zaaizaad was rijkelijk aanwezig en burgemeester Rouppe van der Voort stelde in oktober 1944 dat ook de voedselvoorziening geen problemen mocht opleveren gezien de aanwezige voorraden bij de landbouwers. In 1947 bleek bij de volkstelling dat nog 44,2% van de beroepsbevolking werk vond in de landbouw. En getuige de stijging van de inleggelden bij de Boerenleenbank (van 121.000 gulden in 1940 naar 929.000 gulden in 1950) ging het ze lang niet slecht.

De truc met het worstenbrood

Mogelijk als gevolg van alle oorlogsbeslommeringen werd het gouden jubileum van de Boerenbond in 1947 een jaar te laat gevierd. Maar de viering op 21 mei 1947 in de manege van Swagemakers zou een extra feestelijk en Brabants cachet krijgen door de uitdeling van worstenbrood. Maar helaas, op de avond voorafgaande aan het grote feest gooiden CCD-controleurs roet in het eten. Zij namen al het vlees in beslag. Door krachtig optreden van de kersvers herbenoemde burgemeester

Panis, bij de Officier van Justitie, werd de partij vlees alsnog vrijgegeven. Boerenbond-voorzitter W. van de Laak had nog maar amper zijn uitbundige lof voor dit heldenfeit van Panis in zijn feestrede uitgesproken, toen hem het bericht bereikte dat diezelfde controleurs alles opnieuw in beslag hadden genomen omdat het vlees niet gekeurd zou zijn. Maar de feestvierende boeren beschikten over toverachtige trucs. Op voor iedereen onverklaarbare wijze werden toch nog vijfhonderd worstenbroodjes de manege binnengeloodst.

De voortslepende 'Tilburgse vuilwaterkwestie'

Voor de Enschtotse en Heukelomse boeren op de broekvelden in de buurt van de Leij nam de overlast van de Tilburgse textielindustrie alleen maar toe. In 1892 hadden de inwoners met steun van de raad geprotesteerd tegen het lozen van vuil fabriekswater op de broekvelden bij Gedeputeerde Staten. Samen met de Oisterwijkse raad sommeerde het gemeentebestuur - met uitzondering van twee Berkelse raadsleden - de gemeente Tilburg in 1897 met de vervuiling op te houden. Uiteindelijk zou de Hoge Raad in 1915 een voor Tilburg negatieve uitspraak doen. Het Tilburgse gemeentebestuur werd gelast verbeteringen in de afwatering aan te brengen en verboden het afvalwater nog langer op de Leij te lozen. Maar Tilburg ging gewoon door en gaf de voorkeur aan juridische gevechten met eisers van schadevergoeding. Het betalen van dergelijke vergoedingen was voor de wolstad nog altijd belangrijk goedkoper dan een dure zuiveringsinstallatie. De eisers waren vooral Oisterwijkers, onder aanvoering van Holleman. Hij trachtte in 1924 de boeren van Enschtot eveneens te bewegen eisen bij Tilburg in te dienen. Holleman wilde het wel juridisch regelen en vroeg aan iedere boer een bijdrage van zeventig gulden. De ook ter vergadering aanwezige burgemeester Brenders ontraadde echter een dergelijke stap, de boeren volgden hem.

Op voorstel van de Heidemaatschappij kwamen in 1917 plannen op tafel om via drainage- of vloeivelden de vervuiling van de Leij te stoppen. De Tilburgse gemeenteraad besloot in 1918 het verontreinigde water uit te storten over gronden, die echter vooral bleken te liggen op Moergestels en Berkel-Enschtots grondgebied. Tilburg wilde daarom die gronden onteigenen.

Het felste protest kwam van de NV Maatschappij 'Mooi Nederland', die net plannen had ontwikkeld om landhuizen te bouwen rondom het Galgeven. De maatschappij stelde dat het water van het ven uitmuntte door zuiverheid en dat eind negentiende eeuw een Franse ingenieur er daarom een kunstzijdefabriek had willen vestigen. De drainageplannen zouden bovendien de ontgonnen heidevelden weer onvruchtbaar maken. De geplande tramlijn van Tilburg over Oisterwijk naar Moergestel en Oirschot en het daarmee gepaard gaande toeristenverkeer zouden onmogelijk worden. Even fel protesteerde de abt van Koningshoeven Simon Dubuisson, die zijn abdij midden in de drainagevelden terecht zag komen. In juni 1918 richtte hij zich tot burgemeester Brenders om actie te ondernemen. Vervolgens toog de abt naar de katholieke en invloedrijke staatsman Nolens, doch die wenste de abt niet te ontvangen. De katholieke staatsmannen Ruijs de Beerenbrouck en Aalberse toonden wel een luisterend oor. Invloedrijk was eveneens het protest van de

Tilburgse fabrikantenfamilie Van den Bergh, die uitgestrekte gronden in Berkel-Enschot en Moergestel bezat. De familie nam twee technische deskundigen in de arm. In 1922 adviseerde de directeur van het Rijksinstituut voor de zuivering van afvalwater om het verzoek van de gemeente Tilburg tot spoedonteigening niet te aanvaarden. De regering sprak zich daarna uit tegen onteigening van de gronden, waarmee de zaak voor de Berkel-Enschotse boeren ten goede gekeerd was.

Bij de protesten van invloedrijke figuren speelde de gemeenteraad van Berkel-Enschot maar een bescheiden rol. De raad sprak zich op 8 januari 1919, dus een half jaar nadat Brenders door de abt was benaderd, weliswaar krachtig uit tegen de Tilburgse plannen in een rekwesit aan de koningin, maar wel wat laat. De argumenten werden overgenomen uit de brochure die de NV 'Mooi Nederland' had laten verspreiden. Gewezen werd op de kunstweg Tilburg-Berkel-Moergestel, die ook voor de stedelingen bijna de enige en schoonste wandelweg is, op het trappistenklooster met bierbrouwerij, op het natuurschoon van het Galgeven, het onmogelijk worden van villabouw aldaar en op het feit dat in een tijd van schaarste aan de meest noodzakelijke voedingsmiddelen (einde Eerste Wereldoorlog en distributie) de door de landbouwers ontgonnen woeste gronden hard nodig waren. Het gemeentebestuur zag in de drainageplannen van Tilburg tevens een politieke zet om te voorkomen dat rijke Tilburgers zich zouden vestigen in het lommerrijke gebied van Berkel-Enschot en Moergestel, waardoor belastinggelden aan de Tilburgse kas onttrokken werden. De raad van Berkel-Enschot stelde dat Tilburg maar moest lozen op de zogenaamde Witsie, gelegen ten westen van Tilburg.

De steenfabriek van Swagemakers

Veldovens waren er rond de eeuwwende in Berkel nog steeds. In 1891 dreef P. Robben een oven met twee volwassen arbeiders en zeven jongens. De familie Van der Loo had een familiebedrijfje waarbij de een hout kapte voor het vuur, de ander de leem en stenen vervoerde met oude karren en Marinus van der Loo de stenen verkocht. Maar al ras kwamen er grotere ondernemers.

Op 1 april 1897 bereikte het gemeentebestuur een verzoek tot oprichting van een ringoven bestaande uit zestien kamers, ingediend door de bekende ringovenbouwer Hendricus Weijers uit Tilburg. Hij deed het verzoek namens de 'Berkelsche Steenfabriek'. Eigenaar van die fabriek was Leo Swagemakers, die al in 1887 beschikte over percelen grond in Berkel-Enschot. De steenfabriek van Swagemakers was modern uitgerust met stoomketel en stoomwerktuig. In het startjaar 1897 werkten er al twintig mannen en vijf kinderen. De steenbakkers kwamen voort uit de rijen van de landarbeiders en verdienden daglonen tussen de één gulden en één gulden en vijftig cent. Kinderarbeid was zeer gebruikelijk. In Berkel trof de rijksveldwachter van Oisterwijk op het einde van de negentiende eeuw rondom het middernachtelijke uur een dertienjarige jongen aan bij het stoken van een oven. Voor 15 tot 25 cent werkte hij van tien uur 's avonds tot zes uur 's ochtends. Bovendien had de jongen de dag ervoor gewerkt van half zes 's morgens tot acht uur 's avonds. De tucht hield Swagemakers er bij de arbeiders goed in, zo werd althans aan de Commissaris der Koningin overgebracht: 'Het volk staat daar onder strenge tucht: er mag niet

gedronken, niet gevloekt, geen gemeene taal gesproken worden op staffe van onverbiddelijk te worden weggejaagd'.

Een jaar na de start zocht en vond Swagemakers nog betere leemgrond voor zijn steenoven. Op 28 augustus 1898 berichtte de *Tilburgsche Courant* over de verkoop van een bouwhoeve met 'buitengewoon veel leem, is bijzonder geschikt voor Steenbakkerij en is onmiddellijk bij de Spoorweghalte gelegen'. Swagemakers ruilde nog in datzelfde jaar met het gemeentebestuur gronden, waarop zich lijkenhuisjes, een ziekenhuisje en een algemene begraafplaats bevonden. Swagemakers moest deze elders op zijn kosten herinrichten. De paarden van de steenfabriek trokken nu wagentjes van en naar de los- en laadplaats aan het spoor. Ten behoeve van seizoenarbeiders werden een aantal woningen geplaatst. Meer dan twintig ovenkamers waren in gebruik.

Op 23 maart 1899 kondigde zich een belangenconflict aan tussen de boerengemeenschap en de nieuw gevestigde industrieel. De landbouwers protesteerden tegen Swagemakers' plannen om een spoor te leggen over de publieke weg van zijn steenbakkerij tot aan de spoorweghalte. De boeren vreesden dat hun paarden er schichtig van zouden worden of zich kreupel zouden trappen. De adressanten, waarvan de meesten lid waren van de Boerenbond, vertrouwden erop dat burgemeester Brenders (immers hun voorzitter) 'den landbouw niet ten voordeele der industrie (zou) bemoeijlijken en derhalve afwijzend op het adres des Heeren Swagemakers (zou) besluiten'. Maar Brenders wist dat juist die spoorlijn de mogelijkheid bood om veevoeder, meststoffen en steenkolen te vervoeren. En als modern denkend bestuurder verleende hij Swagemakers de concessie. Gedeputeerde Staten wezen er wel op dat in de overeenkomst uitdrukkelijk moest worden vastgelegd dat iedereen tegen billijke vergoeding van Swagemakers' spoorlijn gebruik moest kunnen maken.

De steenfabriek leverde werkgelegenheid op voor losse arbeiders uit de gehele regio. Van april 1903 tot en met mei 1911 werkten er in de zomermaanden (maart/april tot september) 110 arbeiders, waarvan minstens 43 uit Berkel-Enschot, 29 uit Oisterwijk, 12 uit Tilburg en 1 uit Haaren. Veel arbeiders kwamen nog van veel verder, zij gingen in Berkel in de kost. Zo had Toon Weijtmans naast zijn kleinvee ook twee kostgangers uit Aalburg en Veen, die net als hij in de steenoven werkten. Zij gingen zaterdagmiddags per fiets naar huis om zondagavond al weer terug te komen.

De lage lonen zorgden echter ook voor onvrede. Op 19 september 1916 werd de R.K. Steenfabrieksarbeidersbond St. Stephanus in Berkel-Enschot opgericht, de tweede afdeling in geheel Noord-Brabant. Steenbakkers waren moeilijk te organiseren vanwege het feit dat de werkzaamheden slechts tijdelijk verricht werden. Op 4 april 1921 meldde *Het Nieuwsblad van het Zuiden* dat op de steenfabriek 27 arbeiders ontslagen waren na een conflict met de directie over de werktijd. De 27 weigerden hun lidmaatschap van de vakorganisatie op te zeggen. Volgens Swagemakers was deze voorstelling van zaken onjuist. Hij stelde dat de ontslagen arbeiders op vrijdag 1 april geweigerd hadden een tienurendag te maken. Na acht uur werken waren zij er mee opgehouden, redenerende dat de vakbeweging niet voor niets voor een achturendag had gestreden. Swagemakers claimde echter dat aan de steenfabrieken van 1 april tot 1 oktober

vergunning was verleend om tien uren per dag te werken. Een hoofdbestuurder van St. Stephanus reageerde met een ingezonden brief waarin hij zich afvroeg waarom Swagemakers niet met de bond wilde overleggen. Hij gaf zelf het antwoord: Swagemakers vond op het grasveld voor de steenfabriek zoveel werkloze maaiers, die graag tewerkgesteld wilden worden, dat hij de weigerachtige steenbakkers gerust kon missen.

Meer industriëlen roken hun kansen op de Berkelse leem. In 1918 diende wollenstoffenfabrikant Henri van Dooren een verzoek in om een niet machinale steenoven te mogen oprichten. Ook C.M. van Boxtel uit Tilburg overwoog een aanvraag. Het leidde allemaal tot niets. Ook bij Swagemakers liep de werkgelegenheid na 1927 snel terug en in 1931 sloot de Berkelse steenfabriek zelfs haar poorten.

Ruige arbeiders en een `sjachelaar' als directeur

De landbouwende bevolking van Berkel-Enschot keek maar vreemd aan tegen de steenfabriek en het daar werkzame personeel. Directeur Leo Swagemakers protesteerde in 1941 (tien jaar na het stilleggen van de fabriek!) tegen het feit dat veldwachter Delleman de dwarsliggers van Swagemakers' spoorlijntje had opgeladen en naar het huis van de veldwachter vervoerd. En passant riep Swagemakers de politieman ter verantwoording voor het niet optreden tegen het stelen van hout, oud ijzer en stenen rondom de fabriek. Toen kon Delleman het op zijn beurt niet laten zijn hart te luchten bij de burgemeester. Hij verweet Swagemakers verzuimd te hebben zijn `rommel' op te ruimen. De fabriek lag er sedert tien jaren vervallen bij. Swagemakers, zo schreef de veldwachter, liet zes woningen bewonen door mensen `waarover een boekdeel te schrijven zou zijn. Toen de steenfabriek werd stopgezet, kwamen zij allen ten laste der gemeente. Ook thans wil een fatsoenlijk mensch niet in zijn woningen huizen'. Delleman ontzag ook Swagemakers zelf niet en noemde de directeur `de onbetrouwbaarste mensch, die ik ooit ontmoet heb' en `een sjachelaar' die een `zeer ruim gebruik maakt van sterken drank'.

Van cognac en likeur naar kloosterbier

De ambachtelijke huisnijverheid was in Berkel-Enschot hetzelfde lot beschoren als die in de rest van de provincie. De concurrentie met de kapitaalkrachtige fabrikanten en hun gemechaniseerde massaproductie was niet vol te houden. De schoen- en klompenmakers hielden het langst stand, maar ook daar werkten in de jaren twintig amper twintig arbeiders. De korenmolen aan de weg van Berkel naar Udenhout was de enige molen die de twintigste eeuw haalde. De molen van Johannes Denissen ging over op zijn oudste zoon Willem (1876-1963). De jongste zoon Harrie Denissen (1881-1964) begon een maalderij aan de Boscheweg en had de Enschtose boeren als klant. In 1905 kreeg Willem een vergunning voor het bouwen van een schors- en graanmolen in Berkel met gasmotor. In 1922 werd overgestapt op elektrische aandrijving, waardoor de molen zijn wieken verloor. De maalderij functioneerde niet lang, in 1956 werd de molen gesloopt. Doordat een Zuid-Ooster bus zich in de gevel van het molenaarshuis boorde, moest dit in 1956 eveneens worden afgebroken. A. van Riel had in Enschtot sinds 1921 een

graanmaalderij aan de Bosscheweg.

Puur ambachtelijk, maar wel uitgroeiend tot een kapitaal-krachtig en grootschalig bedrijf was de bierbrouwerij De Schaapskooi van de trappisten. In 1894 werkten er al 26 arbeiders. De broeders zouden in het begin echter meer succes hebben met sterkere dranken. Het maken van champagne werd een grote mislukking. Maar de even Frans aandoende cognac en likeur, die daarna op Koningshoeven werden vervaardigd, maakten de trappisten in één klap vermaard en berucht. De likeur uit de stokerij in het poortgebouw (dames kwamen nooit verder dan dit gebouw) deed niet onder voor de vermaarde chartreuse. De bedenker van de spiritualia, de pater econoom Léon van Hoorne, bleek voor de trappistengemeenschap en hun huishoudboekje de reddende engel. Maar de centrale leiding van de trappisten op de Katsberg zag liever de niet succesvolle weverij dan de negotie in dranken, waarvoor enkele monniken als handelsreizigers kloosters, gestichten en pastorieën bezochten. In 1897 werd Van Hoorne naar de Katsberg teruggedroepen. De katholieke drankbestrijdingsorganisaties hadden er voor gezorgd dat de bisschop en de geestelijkheid zich afkeurend uitlieten over de verkoop van cognac en likeur.

In 1891 kreeg de abdij toestemming van de gemeenteraad om een stoomketel te plaatsen. Het Duitse merk 'Bernardiner Brau', voor het door de trappisten gebrouwen bier, had men inmiddels vervangen door de meer lokaal-historische naam 'De Schaapskooi'. Het bestuur van het Brouwerscomité in Noord-Brabant en de Tilburgse brouwers protesteerden krachtig bij bisschop A. Godschalk tegen wat ze als oneerlijke concurrentie zagen. De trappisten lieten immers broeders in de brouwerij werken en konden in het katholieke Brabant gemakkelijk hun afzet vinden. Toen de trappisten al ras hun onderneming een grootschaliger opzet verleenden, ondernamen de brouwers zelfs stappen richting de paus in Rome. In 1931 kreeg de abdij het aan de stok met de Bredase brouwerij van Smits van Waesberghe (De Drie Hoefijzers) toen de trappisten ook licht bier gingen brouwen en aldus klanten van Smits overnamen.

Aanvankelijk werkten de trappisten met arbeiders van buiten, doch deze werden als weinig plichtsgetrouw beschouwd en al snel aan de kant gezet ten gunste van eigen broeders. Daar stond tegenover dat de trappisten zelf nog niet altijd goed overweg konden met de technische installaties van de brouwerij, soms met desastreuze gevolgen. Zo sloeg in 1894 bij het pikken der lager-vaten (met pek dichtsmeren van de vaten voor lager bier) de vlam in de vaten waarbij 'een op de plaats is dood gebleven'. Het betrof hier de 28-jarige Hongaar Victor Kubath, die als kuiper in de brouwerij werkte. Een ander kwam er ook niet zonder kleerscheuren vanaf, maar de abt meldde laconiek: 'Wij denken dat dit alleen van de schrik is'. Wegens een ander 'klein ongeval' vroeg de abt aan burgemeester Benders op 18 december 1896 toestemming om de 'zondagsrust', althans van zaterdagavond tot zondagochtend, te mogen verbreken en de machines te laten doordraaien. De brouwerij was een echt bedrijf geworden.

Vakbonden, ondersteuning en werkverschaffing

De komst van de spoorwegen, de steenfabriek en de uitbreidende woningbouw boden aan een flink aantal voormalige landarbeiders

werk. De eerste vakorganisatie van de steenfabrieksarbeiders leidde na de sluiting van de Berkelsche steenfabriek een kwijnend bestaan. Van oudsher goed georganiseerd was het spoorwegpersoneel. In juni 1921 werd in Berkel-Enschot een eigen afdeling van St. Rafaël opgericht. Van de vijftig georganiseerden werkte een gedeelte in Tilburg op de Werkplaats van de spoorwegen. Voorzitter werd J. Roodklif. In 1930 zou een afdeling van de RK Bouwvakarbeidersbond worden opgericht. De steenarbeidersbond ging in die jaren op in de R.K. Fabrieksarbeidersbond, waarvan de leden inmiddels grotendeels werkzaam waren in de Tilburgse textiel.

In datzelfde jaar was een Rooms Katholieke Werkliedenvereniging (RKWV) met zeventig leden tot stand gekomen, een standsorganisatie die op gemeentelijk niveau voor de arbeiders een aantal belangrijke zaken tot stand bracht. Onder voorzitterschap van H. van de Meer, en met als geestelijk adviseur de Enschootse pastoor W. van Besouwen, werd gestart met de oprichting van een brandstoffencoperatie geheten 'Winterzorg'. Via Herwonnen Levenskracht voerde men strijd tegen de volksziekte nummer één in die tijd: de tuberculose. Beschikten de boeren over de Boerenleenbank, het RKWV zorgde er voor dat de arbeiders vanaf 1921 terecht konden bij een agentschap van de Centrale Volksbank. Een onderling steunfonds 'Hulp in nood' kwam tot stand en een afdeling van de 'kleinveeverzekering'. Veel arbeiders hadden immers een geit, 'de koe van de armen'. Het RKWV overtuigde in 1921 het gemeentebestuur zich aan te sluiten bij het zogenaamde Werkloosheidsbesluit 1917. Daardoor kregen de vakbondsleden die waren aangesloten bij een werkloosheidskas een tweemaal zo hoge uitkering bij werkloosheid. Ook ageerde het RKWV nogal tegen de gemeentelijke belastingen. Volgens de vakorganisatie waren gezinnen met kinderen in Berkel-Enschot aanmerkelijk slechter af dan die in randgemeenten. Het ledental steeg in het eerste actieve jaar tot 101. De vergaderingen vonden plaats in de gymnastieklokalen in Enschoot en Berkel, waarbij men voor tien gulden de daar staande banken van de NCB huurde.

In de jaren twintig had Berkel-Enschot als een der weinige gemeenten de zakelijke bedrijfsbelasting ingevoerd, waardoor de industriële ontwikkeling zeker niet bevorderd werd. Het gebrek aan voldoende industriële werkgelegenheid deed zich vooral in de crisisjaren gevoelen. Het Burgerlijk Armbestuur, het RK Armbestuur en de Vincentiusvereniging bedeeden vooral zieken, weduwen, ouden van dagen en grote gezinnen in de wintermaanden. Maar na de sluiting van de steenfabriek liep het aantal bedeeden op tot boven de dertig in 1935. In 1932 was een plaatselijk RK crisiscomité ontstaan, dat door de gemeente met 250 gulden gesubsidieerd werd. Voorzitter J. van Zeeland ondervond echter al snel dat een dergelijk bedrag volkomen ontoereikend was. Een collecte in beide parochiekerken bracht 135 gulden extra in het laatste. Maar toen 25 zakken kunstmest voor de ook noodlijdende landbouwers aangekocht waren, was de bodem van de kas weer in zicht. Het comité werd in 1935 opgedoekt. De ondersteunden moesten weer aankloppen bij de Vincentiusvereniging, die echter in 1937 ook al haar activiteiten moest staken.

De werkverschaffing in de gemeente stond steviger in de schoenen. Gekozen werd voor werkzaamheden aan zandwegen en voor verharding van geheel onbelangrijke wegen. Het gemeente-

bestuur gaf aan dergelijke arbeid de voorkeur boven steunverlening zonder enige tegenprestatie. De RKWV was minder enthousiast. De werkverschaffing met lonen van zes tot acht gulden voor drie werkdagen werd verre van ideaal bevonden. Maar de gemeenteraad zag geen mogelijkheden voor verbetering omdat rijkssubsidie achterwege bleef. In 1936 breidde de werkverschaffing zich onder leiding van de Heidemaatschappij uit tot het rooien van hout- en struikgewassen en bossen in Laag-Heukelom en bij de Pierenberg en Galgeven. Twee werkloze inwoners werden als landarbeiders naar Duitsland gestuurd. De werkloosheid nam vanaf 1939 af.

Burgemeester Panis was, met het voorbeeld van Oisterwijk en andere plaatsen voor ogen, beducht dat radicale politieke stromingen zoals Zwart Front invloed zouden krijgen op de door de crisis getroffen inwoners. In de raad stelde hij zich in 1934 vierkant op achter de regering Colijn om duidelijk te maken dat de schuchtere pogingen in de gemeente Berkel-Enschot 'andere ideeën in te voeren, die wij niet gewoon zijn' geen kans zouden maken. Panis zegde toe tegen deze ideeën te willen optreden zoals de regering dat verlangde. Opnieuw in zijn nieuwjaarstoespraak van 15 februari 1935 nam Panis stelling tegen de benvloeding 'door allerlei pogingen en mooi-schijnende politieke leuzen, waarmee sommige lieden ons van de wijs trachten te brengen'. De inwoners van Berkel-Enschot zouden ondanks de crisis in de jaren dertig massaal blijven stemmen op de Rooms Katholieke Staatspartij.

Na de oorlog werkte reeds 30,2% van de bevolking in de industrie, maar voornamelijk buiten het dorp. De Tilburgse textiel was de belangrijkste werkgever geworden, met op de tweede plaats de Oisterwijkse Lederfabriek. Bijna tweederde van de niet-agrarische mannelijke beroepsbevolking werkte in 1947 buiten Berkel-Enschot. Dit percentage was aanzienlijk hoger dan dat van de andere buurgemeenten van Tilburg. Het agrarisch uiterlijk van het dorp kon zo langer stand houden.

Een eigen spoorhalte

Toen Staatsspoorwegen in 1883 de exploitatie van de door Berkel lopende spoorlijn overnam, en in 1893 in eigendom zou krijgen, diende het gemeentebestuur opnieuw een aanvraag in om in Berkel een halte te krijgen. Maar Staatsspoorwegen dacht niet veel minder commercieel dan de particuliere spoorwegondernemingen. De gemeente moest grond en geld beschikbaar stellen. Burgemeester Brenders bood honderd gulden per jaar voor drie stoppende treinen per dag. De gemeenteraad toonde weinig belangstelling voor het idee van Staatsspoorwegen om in ruil voor meer geld ook nog een goederen- en losplaats aan te leggen. Een personenhalte voor Berkel volstond volgens de vroede vaders wel. Na moeizame en lange onderhandelingen kon uiteindelijk in juni 1898 de bouw van een stationnetje beginnen. Als locatie was uitgezocht een plek bij de overweg in de 'Levende Kraan'.

De bouw van de halte viel vrijwel samen met de start van de Berkelsche Steenfabriek. Swagemakers had uiteraard alle belang bij een los- en laadplaats voor zijn fabriek. Hij wilde daarom wel investeren in een normaalspoorlijn naar de fabriek. Hij kwam met de gemeente overeen dat deze lijn ook door derden gebruikt mocht worden, mits deze geen concurrenten van de

steenfabriek waren. De normaalspoorlijn kwam in 1899 gereed. Als trekkkracht mocht Swagemakers van B&W alleen paarden en ossen gebruiken. De los- en laadplaats werd al ras niet alleen door de fabriek gebruikt, doch ook voor de overslag van steenkool, graan en vee. De Boerenbond gebruikte de lijn voor het vervoer van pakhuis naar station. Toch bleek de regeling met Swagemakers haken en ogen te hebben. De gemeente Berkel-Enschot zelf was de eerste die dit aan den lijve zou ondervinden. Swagemakers stond de gemeente namelijk niet toe om klinikers voor een straatweg over het lijntje te vervoeren omdat hij dat als concurrentie beschouwde.

Zolang de steenfabriek en de Boerenbond op ruime schaal gebruik maakten van de lijn en de boeren de halte als opstapplaats gebruikten voor hun tocht naar de Bossche veemarkt, had Staatsspoorwegen geen klagen. Toen echter de NCB in 1923 besloot, na het gereedkomen van het Wilhelminakanaal, om de goederen voor het pakhuis voortaan per boot aan te voeren en de steenfabriek in 1931 de deuren sloot, werd de rentabiliteit van de halte gering. Ook het personenvervoer liep terug door de concurrentie van de autobusdiensten. Het aantal verkochte kaartjes in Berkel nam af van 8683 in 1921 tot 5421 in 1933. Per 15 mei 1938 besloot Staatsspoorwegen alle kleine stations op de lijn te sluiten. Het stationnetje deed daarna nog dienst als woning en werd in 1970 afgebroken.

Staatsspoorwegen had uit bezuinigingsoverwegingen tal van bewaakte overwegen opgegeven. Toen in 1925 de bewaakte overweg op 't Heuveltje (Hoolstraat) er ook aan moest geloven, besloot het gemeentebestuur actie richting de minister te voeren. Burgemeester Brenders stelde dat al het verkeer richting Tilburg, Enschoot en Udenhout deze overweg passeerde. In september 1925 werd een telling bij de overweg gehouden waaruit zonneklaar naar voren kwam dat men zich in het dorp veel meer naar buiten verplaatste dan in de vorige eeuw. In één week passeerden 1527 voetgangers, 1765 fietsers, 259 karren met paard, 33 luxe-automobielen, 27 vrachtauto's, 72 autobussen en 126 runderen. De NCB en de RKWV protesteerden eendrachtig en het katholieke kamerlid H. Moller stelde de minister vragen. Op voorspraak van de Tilburgse fabrikant en katholiek politicus H. Blomjous kwam de minister zelfs in hoogst eigen persoon poolshoogte nemen. De politieke pressie had succes. Op 5 mei 1927 trok de minister de ontheffing aan Staatsspoorwegen in. De overweg bleef voorlopig bewaakt met spoorwegpersoneel.

De inwoners van Heukelom protesteerden eveneens bij de minister, toen de spoorwegmaatschappij in 1938 de bewaking van de overweg op de grens met Oisterwijk wilde vervangen door een automatische waarschuwingsinstallatie. Een dergelijke noviteit, die nog slechts had proefgedraaid in Steenwijk, leek de inwoners niet veilig genoeg voor de dagelijkse gang die de kinderen maakten naar de Oisterwijkse school. De KNAC en de ANWB bleken echter geen problemen te hebben en de minister ook niet. In oktober 1938 stelde hij de spoorwegen in het gelijk.

De tram die niet en de bus die wel kwam

In 1897 bestonden er concrete plannen om een tramlijn Den Bosch-Hilvarenbeek door de gemeente Berkel-Enschot te laten lopen, waarbij toeristische attracties zoals de wielerbaan nabij het trappistenklooster, het uitspanningsoord Hondenberg

en het Bakse ven door tramreizigers konden worden aangedaan. De raad was er echter op tegen omdat de boeren vreesden dat de weg (Oisterwijk-Enschot) te smal was om naast de tram ook nog hun vee gekoppeld naar de weide te laten brengen. Ook de trammaatschappij De Meijerij had rond de eeuwwisseling plannen voor een lijn Den Bosch-Tilburg over Berkel. Swagemakers van de steenfabriek was direct enthousiast. Weer ging het niet door. In 1907 bleken de raadsleden hiervan spijt te hebben, ze hadden graag een tramlijn gehad naar de veemarkt in Den Bosch. Ook een derde poging strandde, nu echter niet op de onwil van de raadsleden. De Oisterwijkers J. Vürtheim (financieel adviseur spoorwegen) en M.G. Canters (gemeentesecretaris) planden een tramlijn Den Bosch-Tilburg via de steenweg over Heukelom. In het Oisterwijkse raadhuis kwamen de betrokken gemeentebesturen overeen de beide heren enige financiële garanties te bieden. Voldoende vonden Vürtheim en Canters het niet, in 1916 vroegen zij een hogere subsidie. De gemeenten weigerden en het plan ging de ijskast in. Tramlijnen waren voor het dunbevolkte gebied eenvoudigweg te duur.

De spoorwegen en trammaatschappijen kregen in de jaren twintig hevige concurrentie van autobusmaatschappijen. Een bus kon met veel opstapplaatsen op beduidend meer reizigers rekenen. In 1922 verzorgde de CITO een autobusdienst Den Bosch-Tilburg en een jaar later waren er verbindingen via Udenhout en Oisterwijk. Ook de ATO onderhield in de jaren twintig een busdienst Den Bosch-Tilburg via Enschoot. In het dorp werd geklaagd over de hoge tarieven van deze Utrechtse onderneming; in 1930 kwam de dienstregeling te vervallen. Daarna deden bussen van AVIO (Oisterwijk) en Halciad (Vught) het dorp aan. De Halciad was de belangrijkste met haltes in Berkel (café Hoppenbrouwers) en Enschoot (café Kerkzicht). Ten gevolge van de oorlog kon Halciad in mei 1940 niet meer rijden, waardoor het reizen vanuit de gemeente belemmerd werd. De pijn was echter van korte duur, in juli 1940 kreeg de autobusmaatschappij toestemming haar ritten te hervatten.

Vanaf 1938 kende Berkel een heuse automobielerhuurinrichting annex rijwielzaak. Eigenaar was Theodorus Delleman, de zoon van de veldwachter. Daarvoor verhuurden P.C. Torremans, Jos Hoppenbrouwers en J. de Groot al auto's, maar voor hen vormde het nog slechts een bijverdienste.

Verkeersdrukte op Bosscheweg en Heukelomseweg

De gemeente werd vanaf 1925 geconfronteerd met steeds meer inwoners die goede wegen gingen eisen. De boeren wilden nieuwe wegen voor het zich uitbreidende landbouwbedrijf en de nog moeilijk te bereiken ontginningspercelen. De zusters van de meisjesschool in Berkel klaagden erover dat de kinderen in de winter de school niet met droge voeten konden bereiken. Arbeiders die in Tilburg werkten vroegen om goede fiets- en voetpaden. En de plaatselijke neringdoenden wilden recreatieve wegen voor de stadsmensen die op zondag uitstapjes in Berkel-Enschot maakten.

De Heukelomseweg was van groot belang voor het vreemdelingenverkeer naar Oisterwijk. Op sommige dagen passeerden er meer dan 150 touringcars en ontelbare auto's. De ANWB en de KNAC drongen aan op asfaltering van de weg, waarmee het gemeentebestuur in 1931 bleek in te stemmen. Bewoners aan de

Bossheweg kregen rond 1930 de kans om van het drukke autoverkeer een graantje mee te pikken. M. Smetsers plaatste naast zijn fietswinkel een benzineketel van de American Petroleum Company. A. Verhoeven had een pomp van de Shell en caféhouder A. Donders een tankstation van de Sinclair Petroleum Company.

Ook de inwoners van Laag-Heukelom vroegen om verbetering van de wegen. Mevrouw A.W. Eschauzier-Bersin (de Russische madame) en Mie Pieters hadden met acht anderen een verzoekschrift ingediend. Mevrouw Eschauzier wilde zich per 1 juli 1925 permanent vestigen in Laag-Heukelom, maar ze zou met haar auto niet goed de villa kunnen bereiken. De 'Russische madame' beloofde burgemeester Brenders vijfhonderd gulden bij te dragen in de kosten van de weg. Tevens garandeerde zij dat de buurtbewoners zelf de sintels en het puin mee zouden aansjouwen. Burgemeester Brenders was echter niet te overtuigen. De kosten waren volgens hem te hoog en bovendien had Eschauzier haar zomerverblijf nu juist in het laagste gedeelte van de gemeente gekozen. Gedeputeerde Staten dachten er anders over. Na onderzoek stelden zij vast dat er meerdere diepe kuilen in de zandwegen voorkwamen en dat dus verbetering dringend gewenst was. Nog hetzelfde jaar zouden de zandwegen in Laag-Heukelom met sintels verhard worden.

De Bossheweg, die in 1933 elektrisch verlicht werd van Tilburg tot café De Druiventros, markeerde de schaduwzijde van de toenemende verkeersdruk. Het werd een ware dodenweg. Zo werd op 8 augustus omstreeks half zes het driejarig dochttertje van de rijwielhandelaar M. Smetsers door een auto gegrepen toen zij op de weg speelde. Zij overleed ter plekke aan een zware schedelbasisfractuur. De Duitse bestuurder van de auto had het ongeluk wel opgemerkt maar reed met hoge snelheid door. Pas enkele dorpen verderop kon de politie hem aanhouden. Op 4 december 1939 werd Fransje de Bakker op weg van de bewaarschool naar zijn ouderlijke woning aan de Zandstraat door een tankauto gegrepen. Hij was op slag dood. In december 1933 had de familie Van Lanschot een Maria-kapelletje aan de Bossheweg laten inwijden als dank voor het volledig herstel van een zoon, die betrokken was geweest bij een van vele auto-ongelukken op die weg.

Post en telefoonverbindingen nog in kinderschoenen

In 1901 kregen inwoners van Berkel en Enschoot op werkdagen een tweede gelegenheid tot verzending en ontvangst van post. De PTT achtte een brievenbus voor Heukelom niet nodig, omdat het postverkeer daar van te geringe betekenis was. Het post- en telegraafkantoor was gevestigd te Enschoot. J.J. Piggen was er van 1904 tot 1932 brievegaarder, en vanaf 1909 kantoorhouder. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Cornelis Piggen. Postbesteller in Berkel was Kees van de Poel. Deze haalde de post op aan het Berkelse station. In 1929 werd het gemeentehuis aangesloten op het telefoonnet, maar de verbindingen kwamen moeizaam tot stand. Zo vroeg burgemeester Panis op een zondag in 1933 om 14.12 uur een gesprek aan met dokter Lobach uit Udenhout. Hij wachtte rustig tot de verbinding tot stand zou zijn gebracht, maar ruim na 15.00 uur was dit nog altijd niet gelukt. De burgemeester zei daarna op het gemeentehuis altijd: 'Ik zal eens trachten te telefoneren'.

Lantaarns als 'gloeiende spijkers'

Burgmeesters Brenders drukte in 1914 een voorstel door de raad om in zee te gaan met de pas gestarte PNEM om zo de gemeente aansluiting te geven op het elektriciteitsnet. Gemor was er van de Heukelomse raadsleden M. Brekelmans en J. Bergmans, die constateerden dat hun gebied niet in het plan was opgenomen. Na vertraging door de Eerste Wereldoorlog werd in 1922 een bovengronds elektriciteitsnet aangelegd. Een adres van de onderwijzers en pastoors, die wezen op de voordelen en de verminderde kans op brandgevaar, ging er aan vooraf. Dertig lantaarns verlichtten de kom van het dorp en stroomafnemers waren door de Tilburgse firma Van Boxtel voorzien van twee lichtpunten in de woning. Een eigen Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf kocht stroom in bij de PNEM. De opening van het bedrijf, met J.J. Piggen als administrateur en A. van Baast als meteropnemer, werd groots gevierd met drank en vijftig sigaren. Maar niet iedereen was in jubelstemming. De raad had om een gemeentelijk elektriciteitsbedrijf te kunnen starten een lening van 22.500 gulden moeten aangaan. De omwonenden van café Haarbosch (De Lekpot) protesteerden omdat zij wel belasting mochten afdragen, maar niet werden aangesloten. Maar ook de wel aangesloten kombewoners zaten nog meerdere malen in het donker. Zo meldde *Het Nieuwsblad van het Zuiden* in oktober 1925 dat de straatverlichting meer weg had van een 'stelletje gloeiende spijkers' nadat spelende kinderen een draad op de geleidingsdraden hadden gegooid. Het elektriciteitsbedrijf leed in de eerste jaren verlies, maar allengs nam het aantal afnemers toe, zowel van licht- als krachtstroom. In 1932 waren het er respectievelijk 175 en 25. In 1926 wilde de PNEM het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf overnemen, maar de geboden prijs vond de gemeenteraad te laag. Verontwaardigd reageerde het gemeentebestuur in 1929 over het afzonderlijke contract dat de PNEM met de grootste afnemer, de Berkelsche Steenfabriek, had gesloten. De gemeente liep daardoor een flinke inkomstenbron mis. In 1932 besloot de raad dan toch om het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf over te hevelen naar de PNEM. De PNEM bood mogelijkheden om ook richting Tilburg, Heukelom, Heikant en Doode Kraan aansluitingen tot stand te brengen.

De waterleiding in de gemeente bestond evenals in de negentiende eeuw nog uit pomp-, put- en welwater. Een enkele keer moest de gezondheidscommissie ingrijpen zoals in 1912 toen water uit de welput bij de Enschtotse school ammoniakverbindingen en lood bleek te bevatten. Ook de put van P. van de Sande aan de Heikant (eigenaar G. Piggen) was 'kwalijk riekend'. Uit scheikundig onderzoek kwam vast te staan dat ammoniakverbindingen in grote hoeveelheid aanwezig waren, dat salpeterzure zouten werden aangetroffen en het chloorgehalte te hoog was. Piggen werd aangeschreven om een nieuwe welput te maken op behoorlijke afstand van de varkenshokken en secreetput. Ondanks dergelijke incidenten ging het gemeentebestuur in 1925 niet mee met de Oisterwijkse plannen om een groepswaterleiding te stichten voor Berkel-Enschot, Haaren, Udenhout, Moergestel en Oisterwijk. De drinkwatervoorziening werd afdoende geacht en de kosten van een waterleiding, gezien de uitgestrektheid van de gemeente, te hoog. Pas in 1937 zou de raad instemmen om de gemeente te laten deelnemen in de NV

Waterleidingmaatschappij Oost-Brabant. Belangrijkste motief was niet de hygiëne, doch dat er in geval van brand dan altijd water beschikbaar zou zijn. Wel zag het gemeentebestuur het belang van waterleiding als lokmiddel om meer kapitaalkrachtige inwoners in de gemeente te krijgen.

In de tweede helft van de jaren dertig werd tweemaal per maand gelegenheid gegeven het verzamelde huisvuil mee te geven voor de kom van Berkel, Enschoot en de rijksweg. Ook kwam er een beperkt rioleringsstelsel voor hemelwater, 475 meter lang, met lozing op een waterloop. Rioolbelasting werd ingevoerd en 31 gezinnen lieten zich aansluiten.

Villa's en krotwoningen

De boerderijen op het platteland kregen in de jaren twintig en dertig gezelschap van villa's. Welgestelden uit Tilburg bouwden aan de Bosscheweg het eerste 'villapark'. Fameus in architectonisch opzicht werd villa 'De Lange Akker' van de familie Swagemakers, een ontwerp van architect F.A. Warners uit Amsterdam naar een voorbeeld van de fameuze Amerikaanse Frank Lloyd Wright. Rijkere bewoners deden hun intrede: Jules Gimbrère, directeur van de GGD te Tilburg en dr. Theodorus Botman werkzaam op de ziekenhuislaboratoria in Tilburg en Eindhoven. De gemeente had de kapitaalkrachtige inwoners hard nodig om de plaatselijke belastingen voor de inwoners iets te kunnen verlichten.

Voor (land)arbeiders werd in Berkel-Enschoot vooral gebouwd door particulieren. Een woningbouwvereniging bestond in het dorp niet. Ondanks de Woningwet van 1901 duurde het tot 1923 voor uiteindelijk de plaatselijke architect H. van den Biggelaar werd aangesteld voor toezicht op de in 1904 afgekondigde bouwverordening. Tot die tijd had de regionale gezondheidscommissie inspecties verricht. Talloze gebreken kwamen daarbij aan het licht. De woningen in eigendom bij Staatsspoorwegen en L.E. van den Bergh bleven in gebreke. In 1903 waren er in de gemeente 52 huurwoningen (27 te Berkel, 20 te Enschoot en 5 te Heukelom). In de periode 1899-1906 bouwde Leo Swagemakers zes huurwoningen (begin huidige Beukendreef nabij Eikenboschweg). De huren in Berkel-Enschoot waren rond 1916 met één gulden per week niet hoog. Alle woningen hadden wel een tuin van vier are, behalve de zes huisjes van Swagemakers. Hierin woonden vaak de meest arme mensen, die wanneer het werk op de steenfabriek afliep nauwelijks de huurprijs konden opbrengen. Begin 1922 wendden Adrianus van der Meijden en Cornelis de Bont zich wanhopig tot het gemeentebestuur. Swagemakers had hen via een deurwaarder aangezegd op 1 mei de woningen te verlaten. De gezinnen konden elders geen huis vinden, gezien de heersende woningnood. Zij verzochten de gemeenteraad om noodwoningen te bouwen 'op dat wij niet behoeven te zeggen: de vossen hebben hunne hoolen, de vogels hunne nesten, doch de menschen zijn prijs gegeven aan weer en wind onder den blooten hemel'. De gemeente wilde eind 1936 de woningen B6-B11 (de zogenaamde 'zes' van de steenfabriek) onbewoonbaar laten verklaren. Het staatstoezicht op de volksgezondheid gaf daarvoor echter geen toestemming. Bij nadere inspectie was gebleken dat de eigenaar de zes woningen grondig had verbouwd tot drie wooneenheden. Wel eiste de rijksoverheid herstel van de vervallen aanbouwen en aanleg van goede toilet-

ten.

De Russische madame

De meest spraakmakende inwonster 'die van buiten kwam' was ongetwijfeld de weduwe A.W. Eschauzier-Bersin. Deze in 1871 in Letland geboren vrouw was gouvernante geweest van een welgestelde Russische familie in Parijs. In de Franse hoofdstad liep ze de rijke Nederlander W.A. Eschauzier tegen het lijf. Zij trouwden in 1903 en woonden in Scheveningen. Toen haar man in 1916 stierf, besloot ze op het platteland te gaan wonen. Tijdens een fietstocht kwam ze terecht bij café Mie Pieters. Ze kocht in 1921 boerderij Baaneind 12 met grond, waarop een houten huis (villa Zonlicht) gebouwd werd. De Russische madame zoals ze genoemd werd, haar mans naam was immers voor de boeren nauwelijks uit te spreken, gaf veel geld aan het liefdadigheidswerk en aan verenigingen. Maar ze had, volgens sommigen, ook verdachte gewoontes. Zo plukte en nuttigde ze paddestoelen. In de ogen van de bevolking waren alle paddestoelen giftig en toen de weduwe en haar zoon niet ziek werden kon dit maar één oorzaak hebben: ze moesten een verbond met de duivel gesloten hebben. Mevrouw Eschauzier-Bersin overleed op 29 mei 1941. In haar villa woonde toen korte tijd de jood Rudi Wertheimer, totdat deze op last van de Duitse bezetter werd opgepakt. De villa bleef eigendom van de zoon van Eschauzier. In augustus 1952 bewoonde de familie Lindner de villa. Zij waren net op vakantie naar Frankrijk, terwijl hun logeergasten juist een uitstapje maakten, toen de houten villa vlam vatte en tot de grond toe afbrandde.

Wit-Gele Kruis en EHBO

In 1919 wilde de gemeente zich aansluiten bij de Oisterwijkse vereniging voor ziekenverpleging St. Lucia. De daaraan verbonden vereniging tot bestrijding van tuberculose kreeg ook subsidie uit Berkel-Enschot. Maar in november 1922 kwamen vrouwen uit heel Berkel-Enschot luisteren naar dokter Verhoeven, die propaganda kwam maken voor het Wit-Gele Kruis. Hij bepleitte moedercursussen en zelfvoeding van zuigelingen. De zuigelingensterfte was immers in Brabant nog altijd hoger dan in de rest van Nederland. Die in Berkel-Enschot stak echter gunstig af ten opzichte van omringende plaatsen als Udenhout, Oisterwijk en Moergestel. Met subsidie van de gemeenteraad werd in 1923 een kruisvereniging met in aanvang al 180 leden opgericht, onder voorzitterschap van C.J. Piggen. Een uitkomst was de vestiging van zusters in Berkel rond diezelfde tijd. De zusters van het St. Gerardus-gesticht begonnen met wijk- en ziekenverpleging. De Udenhoutse dokter Lobach beschikte over een gediplomeerde verpleegster die de zuigelingenverzorging op zich nam. In 1932 was mejuffrouw A. van der Sterren als vroedvrouw naar Udenhout en Berkel gekomen. De volksmond kende haar als 'de Ster'. Op de fiets ging ze naar een achteraf staande boerderij, waar ze moest werken aan een bedstee met op de beddenplank een petroleumlampje en genoeg moest nemen met water uit de put of pomp. Het tientje voor de bevalling en nazorg konden de meesten slechts met moeite opbrengen. Later kreeg Van der Sterren assistenten zoals Marie van Baast-de Bresser, die voor haar werkgebied al over een brommer kon

beschikken. 'De Ster' bleef tot in de jaren zeventig een begrip in het dorp. Zowel in Enschoot als in Berkel werd door de kruisvereniging een consultatiebureau gevestigd. Na de oorlog werd met de gemeente Udenhout een gemeenschappelijke regeling aangegaan ter zake de aanstelling van de vroedvrouw, waardoor Van der Sterren ook officieel vroedvrouw van de gemeente Berkel-Enschoot werd.

Pastoor Goossens van Berkel wilde met steun van het bestuur van het Wit-Gele Kruis de zusters van het Gerarduspension ook inzetten in de kraamverpleging. De zusters hadden er geen zin in en bisschop A. Diepen maakte duidelijk dat zoiets slechts in de missie geoorloofd was. Boos liet de bisschop doorschemeren dat de pastoor dus niet de zusters kortzichtigheid of gebrek aan goede wil mocht verwijten. Inmiddels werkte er toch een zuster in de kraamverpleging, zuster Godefrida hield het tot in de beginjaren vijftig vol. De pastoor zwaaide namelijk met een contract uit 1930 waarin de zusters zich hadden verplicht tot deelname aan de wijkverpleging.

Een belangrijke gebeurtenis was in 1929 de oprichting van een EHBO-vereniging, voortgekomen uit de plaatselijke Burgerwacht. Directe aanleiding vormde een ongeluk bij Quatre Bras, waarbij een man met schedelbasisfractuur en beenbreuk op een boerenkar naar Oisterwijk vervoerd moest worden. De man overleefde de tocht niet en burgemeester Panis stelde daarna het hoog tijd te vinden voor een eigen opleiding. Dokter Lobach, geassisteerd door de eveneens uit Udenhout afkomstige zuster Buys, zou de EHBO-lessen verzorgen. De vereniging werd in 1931 definitief opgericht met veldwachter G. Delleman als voorzitter.

Een eigen huisarts was voor de gemeente nog niet weggelegd. De bezoekkosten die de Udenhoutse dokter Lobach en de Oisterwijkse artsen kort na 1900 vroegen waren hoog: drie tot zes gulden. Zieken uit het dorp die zich konden verplaatsen gingen daarom naar Den Bosch waar een arts maar één gulden per bezoek vroeg, de trein kostte slechts zeven stuivers. In latere jaren had naast Lobach ook dokter De Sain uit Oisterwijk nog al wat patiënten in het dorp. De werkliedenvereniging sloot in 1926 een overeenkomst met de artsen Lobach en De Sain voor een zogenaamd doktersfonds. De omliggende plaatsen met een sterkere arbeidersconcentratie zoals Oisterwijk en Moergestel hadden al eerder een dergelijk fonds. Van deze voorloper van het ziekenfonds waren in 1929 zestig gezinnen lid. W. van Trier was voorzitter en C. Pijnappels secretaris. De laatste was ook secretaris van het Wit-Gele Kruis waardoor de lijnen binnen de Berkel-Enschootse gezondheidszorg kort bleven. Het doktersfonds ging in 1930 op in het Centraal Ziekenfonds.

Welvarender en gezonder

Uit de volkstelling van 31 december 1930 bleek dat in Berkel-Enschoot de landbouwers nog altijd een overheersende positie innamen met 46,1%. Toch werkte al 30,2% in de industrie en 9,2% in handel, verkeer en bankwezen, een belangrijk gedeelte ongetwijfeld in Tilburg. Van de vrouwen werkte 11,9%, het merendeel in huishoudelijke diensten. De technische en sociale vooruitgang in de landbouw onder inspiratie van de Boerenbond, de uitbreiding van industrie en dienstverlening en de vesti-

ging van meer welgestelde inwoners zouden de welvaart na 1930 in het dorp nog verder toe laten nemen.

Het inwonertal steeg in Berkel-Enschot vooral na 1920. Verdubbelde de bevolking in Noord-Brabant en Nederland tussen 1890 en 1947, in Berkel-Enschot was het groeipercentage maar liefst 132. De groei werd in tegenstelling tot de landelijke en provinciale trend ook nauwelijks afgevlakt door crisis en oorlog. Het vestigingsoverschot met name na 1925 was hiervoor de belangrijkste verklarende factor. De gemeente begon niet alleen bij fabrikanten, maar ook bij vrije beroepsbeoefenaren en hoger kantoorpersoneel in trek te raken. Onder de rook van Tilburg profiteerde Berkel-Enschot mee van de groei van de wollenstoffenstad. Vooral Enschoot had er baat bij. De bevolking steeg er tussen 1920 en 1947 met maar liefst 188%, die van Berkel groeide in die jaren met 41,8%. Door deze ontwikkelingen waren de kernen van Enschoot en Berkel qua inwonertal in 1947 bijna even groot. Op 15 oktober 1929 was Willibrordus van Zeeland de tweeduizendste inwoner en op 7 augustus 1949 werd Maria A.C. van de Pas de drieduizendste. Het gemeentebestuur liet via het bezorgen van een spaarbankboekje met een inleg van vijftig gulden voor de pasgeboren baby blijken dat de demografische ontwikkeling ook haar aandacht had.

De bevolkingsgroei belette niet dat de bevolking homogeen katholiek bleef. In 1909 was 99,41% katholiek, in 1930 was dat met 98,4% niet veel minder. Huwelijken werden op jongere leeftijd gesloten en er kon meestal wat meer tijd en geld aan besteed worden dan in de negentiende eeuw. Het echtpaar Van Rijsewijk-Mallens was in 1923 niet het enige trouwlustige paartje dat voor een huwelijksfoto zich per trein naar Tilburg begaf. De Brabantse poffer werd in een doos netjes meegenomen. Door de grote gezinnen was het aantal inwoners per woning in Berkel-Enschot in 1930 en 1940 hoog: 5,3. Voor Noord-Brabant lag dat in 1947 met 4,7 een stuk lager. Symbool van de toegenomen welvaart en gezondheidstoestand was in deze periode wellicht 'Keeke de Kommies', de weduwe Van Rijswijk-Brekelmans uit de Doode Kraan, die op honderdjarige leeftijd nog graag een kaartje legde en de bijen verzorgde. Zij werd op 30 april 1941 begraven op de gezegende leeftijd van 102½ jaar.

Strijdend voor behoud van zelfstandigheid

Bestuur, openbare orde en onderwijs 1890-1950

De vooruitgang, die de bevolking op sociaal-economisch gebied ervoer, was op bestuurlijk gebied minder duidelijk aanwezig. De rijksoverheid legde het gemeentebestuur door wetgeving weliswaar steeds meer taken op, maar zonder dat altijd duidelijk werd hoe die plaatselijke overheid die taken moest financieren. Omdat armlastige kleine gemeenten op bestuurlijk en financieel terrein onvoldoende middelen hadden, zweefden annexatieplannen als een zwaard van Damocles voortdurend boven het hoofd van de vroede vaders van Berkel-Enschot.

De Duitse bezetting van 1940 tot 1944 bedreigde op een geheel andere wijze de zelfstandigheid van de inwoners van Berkel-Enschot. Het politieke leven kwam praktisch tot stilstand en joodse medeburgers werden naar vernietigingskampen getransporteerd. Direct na de bevrijding volgde een nieuwe periode van ontberingen, waarbij het gemeentebestuur geconfronteerd werd met geallieerden en Militair Gezag, die de bestuurlijke besluitvorming voor zich opeisten.

Op het gebied van openbare orde en onderwijs bleef de situatie van de negentiende eeuw tot rond 1920 intact. De veldwachter gold nog lang als loopjongen van de burgemeester. Ook hij zou zijn zelfstandigheid moeten bevechten. De gemeenteraad kon en wilde nauwelijks geld uitgeven voor goed opgeleide veldwachters. Uitbreiding van wetgeving, een intensiever verkeer alsmede crisis en oorlog stelden hogere eisen aan de veldwachter. In de persoon van G. Delleman kreeg Berkel-Enschot zijn eerste professionele politiemans. De Lager Onderwijswet van 1920 bood het bijzondere onderwijs volledige financiële ondersteuning van het Rijk. Kort daarna zou in Berkel en wat later in Enschoot het openbaar onderwijs omgezet worden in katholiek onderwijs.

De burgemeester der boeren

Burgemeester Cornelis Brenders was en bleef vooral een emancipator van de boeren. In de Boerenbond en aanverwante organisaties voelde hij zich als een vis in het water. Maar de Commissaris der Koningin had van boeren als bestuurders blijkbaar geen hoge pet op. Nadat de Commissaris op 30 juli 1896 Berkel-Enschot voor een officieel bezoek had aangedaan, liet hij zich laatschuldigend uit over het gemeentebestuur. Hij bestempelde de raadsleden als 'eenvoudige boeren, met wie te praten nog al aardig was'. Zij klaagden 'natuurlijk' allen, zo vervolgde hij, 'dat het de boerenstand zo slecht ging' en wilden af van de graanbelasting. Zowel de administratie van secretaris Brenders als die van ontvanger Martinus van de Pas lieten in de ogen van de Commissaris te wensen over. Een zuur oordeel voor de boerenraadsleden, die zich bijzonder uitgesloofd hadden voor het hoge bezoek. De Commissaris was door een erewacht met paarden opgewacht aan de grens met Udenhout. Mannen en vrouwen zongen liederen ter ere van hem bij het raadhuis, waar hij onder een erepoort mocht doorrijden in een door de feestcommissie beschikbaar gestelde Victoria, bespannen met twee paarden welke toebehoorden aan Swagemakers. Het

was geen dagelijks werk voor de boeren. Dat bleek toen van de erewacht er verscheidene van hun paard tuimelden, evenwel zonder zich al te ernstig te bezeren. Voor de Commissaris bleef Brenders een van die boerenburgemeesters die nog half in een verleden leefde waar bijgeloof om voorrang streed met de moderne wetenschap. Dat idee zal nog versterkt zijn toen Brenders in 1916, na een lange ongesteldheid door galstenen, de Commissaris toevertrouwde dat het een stuk beter ging dankzij het gebruik van 'een geheim middel'.

Er was op dat moment door Eerste Wereldoorlog en mobilisatie veel werk aan de winkel voor burgemeesters. Berkel-Enschot zat vol met ingekwartierde militairen, die gehuisvest waren in onder andere het kadasterkamertje van het raadhuis, het brandspuithuisje en de schoollokalen. Aan de boeren was in 1915 reeds een groot bedrag uitgekeerd voor huisvesting van militairen. Eind 1917 zouden de taken van de burgemeester en gemeentesecretaris nog beduidender worden. De sociale wetgeving breidde zich uit en de gemeente werd belast met de distributie van voedsel en kleding. Het salaris van Brenders groeide navenant. De raad was er niet erg tevreden mee. Als er al een verhoging diende plaats te vinden, zo redeneerde men, dan moest het Rijk maar voor de kosten opdraaien. Tenslotte was de landelijke overheid grotendeels verantwoordelijk voor het uitgebreide takenpakket van het gemeentebestuur. De sterk toegenomen werkzaamheden werden Brenders wel wat veel en op 1 oktober 1922 gaf hij te kennen ontslag te willen nemen als gemeentesecretaris, welk ambt hij bijna 45 jaar vervuld had. De nog jonge secretarieambtenaar Josephus den Otter volgde hem op. Deze vrijwillig was in 1915 als ambtenaar aangesteld in de gemeente om zo vrijgesteld te kunnen worden van dienst in de landstorm. Brenders oordeelde toen namelijk al dat hij het bestuurswerk zonder hulp van een ambtenaar niet afkon. Met de kassier van de Boerenleenbank Ch. van de Pas als nieuwe gemeenteontvanger liet Brenders zich omgeven door een jong en energiek duo.

En dat bleek nodig om de nieuwe tijd en uitdagingen na de Eerste Wereldoorlog aan te gaan. De wereldbrand en de daarop volgende revoluties hadden katholiek Brabant opnieuw wakker geschud. Pastoors, kapelaans en burgemeesters stonden vooraan bij het oprichten van burgerwachten tegen het 'rode gevaar' en namen de verzuiling meer dan ooit serieus ter hand. Tijdens de raadsverkiezingen van 1919 was een arbeider (Johannes van de Kamp) gekozen in de Berkel-Enschotse raad, ook dat werd als een teken des tijds beschouwd. Burgemeester Brenders ijverde voor de totstandkoming van een parochiehuis of patronaat. Maar door de rivaliteit tussen Berkel en Enschoot kwam er geen. Wel werd gebruik gemaakt van de mogelijkheid die de wet op het lager onderwijs van 1920 bood om schoollokalen in te richten voor gymnastiekonderwijs. In Enschoot kwam een nieuw gebouw aan het Torenpad en in Berkel werd als zodanig een vrijkomend klaslokaal ingericht. Gesport werd er weinig, vergaderd des te meer. Eindelijk beschikten beide kernen met het 'gymnastieklokaal' over een pand dat de gemeenschapszin kon bevorderen. Voor Berkel namen die mogelijkheden nog toe toen Brekelmans zaal Concordia liet bouwen. In de vergaderruimten werden sociale cursussen gegeven en diverse katholieke organisaties hielden er hun ledenvergaderingen. De verzuiling werd sterk gestimuleerd door de pastoors Schellekens en Goossens. En ook

Brenders deed een duit in het zakje. Hij deelde de raad op 18 augustus 1923 mede dat 'tijdens het liberale bestuur van ons land van eenige jaren geleden, het niet wenschelijk was om eene openbare vergadering te openen met gebed. Thans echter wordt hiertoe meer en meer overgegaan'. Vandaar dat hij voorstelde 'ook de vergaderingen van onzen gemeenteraad voortaan te openen met den Christelijken Groet 'Geloofd zij Jesus Christus'. Met algemene stemmen werd deze groet, die al gangbaar was tijdens vergaderingen van de Boerenbond, aanvaard. Opnieuw spraken gemeenteraad en Boerenbond met één tong, een hechte coalitie met Brenders als eenduidig hoofd. Maar alras pakten donkere wolken zich samen boven het hoofd van het solide boerenbestuur van Berkel-Enschot.

Plannen tot opdeling van de gemeente

De reizen van de Commissaris der Koningin waren wellicht een eerste voorbode geweest van onheilspellende plannen. Toen hij in 1920 de gemeente weer aandeed, werd serieus gesproken over de mogelijkheden om bestuurlijk en financieel zelfstandig te blijven. Uiteraard lieten de raadsleden de Commissaris weten te kiezen voor zelfstandigheid, maar indien de financiën dat niet langer zouden gedogen opteerde men voor aansluiting bij Udenhout. De Tilburgse pers kreeg lucht van de besprekingen en berichtte eind december 1920 over vergaderingen die in Enschtot zouden plaatsvinden met als doel te streven naar aansluiting bij Tilburg. Bij de raadsverkiezingen hielden drie lijsten elkaar in evenwicht: de Berkelse boerenlijst van M. Schapendonk, de Berkelse arbeiderslijst met J. van de Kamp en G. Roodklif en de boerenlijst voor Enschtot en Heukelom onder leiding van J. Bertens. Dat betekende dat de Berkelse lijsten een meerderheid in de raad vormden.

In die politieke constellatie kwamen enige inwoners uit Heukelom in actie. De Commissaris der Koningin had tijdens een officieel bezoek aan Oisterwijk op 10 juni 1924 gesproken met M. Brekelmans (raadslid tot 1919), C. Denissen en C. van de Pas, allen afkomstig uit Heukelom. Zij drongen er op aan dat Heukelom bij Oisterwijk zou worden gevoegd. Gedeputeerde Staten bleken bereid het verzoek in overweging te nemen. Maar in hun visie was het dan raadzamer de gehele gemeente te verdelen over Oisterwijk en Udenhout. Het deel van de gemeente gelegen ten noordwesten van de rijksweg zou bij Udenhout gevoegd kunnen worden, terwijl het zuidoostelijk deel bij Oisterwijk zou kunnen komen. 'Zulk eene indeeling zou voor de ingezetenen van Berkel c.a. zeer waarschijnlijk vermindering van lasten veroorzaken, voor die van Oisterwijk en Udenhout géén vermeerdering', zo oordeelden Gedeputeerde Staten in december 1924. Nog voor 10 januari 1925 werd een reactie verwacht van B&W van Berkel-Enschot. B&W dachten dat er druk van de Oisterwijkse geestelijkheid op de inwoners van Heukelom was uitgeoefend. De Oisterwijkse geestelijkheid zou namelijk gebaat zijn met versterking van het boerenelement als tegenwicht voor de oprukkende fabrieksarbeiders. Het Oisterwijkse gemeentebestuur had haar secretaris onderzoek laten verrichten naar de financiële situatie van Berkel-Enschot. Conclusie: men wilde Heukelom er wel bij hebben om zo onlogische grenzen aan de Moergestelseweg te slechten, maar men was niet bereid op te draaien voor de financiële gezondmaking van Berkel-Enschot.

In Udenhout zat men blijkbaar minder op die van Berkel te wachten. Een Tilburgse krant meldde op 18 december 1924 vanuit Udenhout dat aldaar samenvoeging van Berkel als niet gunstig voor Udenhout werd beoordeeld. De wens om te bezuinigen op ambtenarensalarissen zou de drijfveer zijn van de provinciale plannen. Een briefschrijver uit Udenhout stelde op 22 december in de krant dat vereniging mogelijk zou inhouden dat de openbare lagere school van Berkel zou verdwijnen en dat de kosten voor de gemeente Udenhout voor bijzonder onderwijs met 300% zouden stijgen. Bovendien was de belastingheffing in Berkel hoger dan in Udenhout. Maar een negatief antwoord van het gemeentebestuur van Udenhout bleef uit. Er was dan ook sprake van een hechte band tussen beide dorpen. Veel Berkelnaren stuurden hun kinderen naar school in Udenhout omdat daar de fraters en de zusters les gaven. Men nam deel aan het agrarische en huishoudelijke onderwijs te Udenhout alsmede aan de aldaar verzorgde melkcursussen. Voor een arts en de notaris was Berkel ook al op Udenhout aangewezen. En zo was er meer: de gezamenlijke bedevaart naar Kevelaer, de Berkelse klantenkring van de Udenhoutse winkelier Peer van de Pas, het rondventen van Udenhoutse bakkers in Berkel, de coöperatieve melkfabriek St. Isidorus en de vele Berkelse huwelijkspartjes die hun trouwdag lieten vereeuwigen bij de Udenhoutse fotograaf Jan Beekmans.

Alle reden voor het gemeentebestuur van Berkel-Enschot om zich koortsachtig te beraden. Onder voorzitterschap van burgemeester Brenders werden nog in december 1924 zowel in Berkel als in Enschoot vergaderingen belegd. De heer A. Panis, ambtenaar ter secretarie, hield een enthousiaste lezing om als één man pal te staan voor de zelfstandigheid van de gemeente. Op 5 januari 1925 bespraken Brenders en pastoor Goossens van Berkel de kwestie met dom Simon Dubuisson van de trappistenabdij Koningshoeve. Hij wilde graag zijn steun verlenen omdat een niet denkbeeldige aansluiting van Koningshoeven (en Enschoot) bij Tilburg het gevaar inhield dat de bedreiging van de drainagevelden weer actueel zou worden. Op 9 januari 1925 hadden B&W van Berkel-Enschot hun antwoord aan de provincie gereed. Zij achtten om een groot aantal redenen de opdeling onrechtmatig. De drie inwoners van Heukelom zouden niet representatief zijn voor de inwoners van het gehucht. Bovendien wees het gemeentebestuur erop dat Heukelom met driehonderd inwoners nog geen eenzesde deel vormde van de totale gemeente Berkel-Enschot. Ook achtten B&W de financiële situatie van de gemeente gezond en, zo werd het provinciebestuur toegevoegd, de landbouwers zouden liever hogere belastingen betalen dan hun gemeentelijke zelfstandigheid verliezen. Er was in Berkel-Enschot weliswaar een schuldenlast van 45 gulden per inwoner - voornamelijk ontstaan door wettelijk verplichte uitgaven voor lager onderwijs en het oprichten van een elektriciteitsbedrijf - maar die konden in 24 jaar afgelost zijn. Veel gemeenten stonden er volgens B&W slechter voor. Het laatste argument dat B&W hanteerden ging gepaard met de nodige bluf: er was in de gemeente geen 'partijchap of oneenigheid'. De verschillen in volksaard met Oisterwijk en Udenhout zouden belangrijk groter zijn.

Achter de schermen correspondeerde pastoor Goossens met het kamerlid H. Blomjous, die adviseerde eens persoonlijk Commissaris Van Rijckevorsel te benaderen. De inwoners werden gemobiliseerd via een bezwaarschrift. Op 12 januari 1925 kon

Brenders reeds berichten dat dit was getekend door 1625 inwoners. Aldus sprak zich ongeveer 90% van de bevolking tegen opdeling uit. Bij de trappisten onderschreven allen de petitie op één na, maar in Heukelom tekenden 206 inwoners niet.

Gedeputeerde Staten zagen hierna af van verdere plannen. Het ging de gemeente daarna ook aanzienlijk beter. De belastingdruk daalde van 5% van het inkomen in 1923 tot 3½% in 1926. De voornaamste zandwegen werden verhard en tussen 1923 en 1929 verleende de gemeente 109 bouwvergunningen. De klinkerweg werd grotendeels door keien vervangen, waardoor de onderhoudskosten daalden. Het elektriciteitsbedrijf sloot 1927 af met een batig saldo van ruim vierhonderd gulden en er werden twee bijzondere scholen geopend. Dat laatste zorgde ervoor dat het gemeentebestuur verlost werd van twee openbare scholen, die vooral financieel als een molensteen om de nek ervaren werden.

Weliswaar had de RK Kiesvereniging onder leiding van meester Van Mensvoort in 1927 maar liefst 608 leden in het dorp, dit kon niet verhelen dat bij de raadsverkiezingen grote verdeeldheid bleef bestaan. Vier lijsten werden ingediend, de landbouwers van Heukelom hadden zich losgemaakt van de Enschootse boerenlijst. De Heukelommers moesten wel diep buigen om in het politieke krachtenveld opnieuw geaccepteerd te worden. Op 28 juli 1927 werd een brief opgemaakt en verstuurd aan de Commissaris der Koningin waarin de drie 'Heukelomse oproerkraaiers' uit 1924 schuld bekenden. Zij verklaarden nu 'steeds inwoners van Berkel c.a. te willen blijven'.

Brenders kon zodoende op 15 april 1929 met een gerust hart afscheid nemen als burgemeester. Wethouder Johannes Bertens uit Enschoot sprak in de raad vol lof over de totstandkomingen onder Brenders' bewind: verbetering van de land- en kunstwegen, de stationshalte, het elektriciteitsbedrijf en de Boerenbond. De werknemersvertegenwoordiger G. Roodklif roemde Brenders omdat hij de gehele sociale omwenteling die in de landbouwstand had plaatsgehad, ook wist te bewerkstelligen in de gemeente (organisatie, verbetering van gronden, kennis van kunstmest, het verzekeringswezen, geldbelegging en algemene ontwikkeling). Roodklif sloeg daarmee de spijker op de kop. Brenders bleef toch vooral de lokale 'apostel van de boerenstand'. Het raadslid liet zijn waarderende woorden voor de burgemeester dan ook volgen door kritische beschouwingen over het gebrekkige inzicht dat Brenders bezat inzake de belangen van de arbeidersstand.

Een modern bestuurder

Een opvolger voor Brenders was ras gevonden. De jonge ambtenaar Alphonsus G.M. Panis, in 1900 te Dongen geboren als zoon van een hoofd der openbare school, had al eerder blijk gegeven van ambities om burgemeester te worden. Hij was zijn ambtelijke carrière als vrijwilliger in Oisterwijk gestart en had als ambtenaar van 1922 tot 1926 gewerkt in Berkel-Enschoot, waar hij mede leiding had gegeven aan het protest tegen de opdeling der gemeente. Daarna was hij ambtenaar te Helvoirt. Bij zijn sollicitatie naar het burgemeestersambt genoot Panis de steun van Brenders, loco-burgemeester Jan Bertens en wethouder Adrianus van Rijsewijk. Ook de geestelijkheid en een staten- en kamerlid betuigden tegenover de Commissaris der Koningin

hun steun aan Panis. Die massale steun gaf uiteindelijk de doorslag. Want naast de jonge Panis solliciteerden enkele regionale 'zwaargewichten' zoals gemeentesecretaris Den Otter en de burgemeester en de gemeentesecretaris van Udenhout. Den Otter kreeg echter geen steun van notabelen uit het dorp en de Commissaris achtte een combinatie van burgemeesterschap van Berkel-Enschot en Udenhout te zwaar voor Udenhouts burgemeester De Goeij. De gemeentesecretaris van Udenhout beschikte over goede papieren, maar de Commissaris vreesde dat als hij woonachtig zou blijven in Udenhout, dit niet geaccepteerd zou worden door de bevolking van Berkel-Enschot.

Er was de gemeentebestuurders van Berkel-Enschot veel aan gelegen Panis, bekend als verzetsbaken tegen annexatieplannen, in de gemeente binnen te halen. Immers toen Brenders amper afscheid had genomen doken er eind april 1929 al weer geruchten op dat de gemeente geannexeerd of opgesplitst zou worden. De raad, oud-burgemeester Brenders, de pastoors en de abt der trappisten zonden een boze brief naar Den Bosch met het verzoek aan Gedeputeerde Staten om 'elke poging tot aantasting van de zelfstandigheid der eeuwen-oude gemeente Berkel c.a. voorgoed te doen verijdelen'. Het woord 'voorgoed' werd voor de duidelijkheid onderstreept.

Na zijn benoeming liet Panis merken dat hij een krachtadig bestuurder was. Hij had de raad tijdens een geheime zitting op 28 maart 1930 de belofte afgedwongen een nieuwe ambtswoning voor hem beschikbaar te stellen, anders dreigde hij zijn woonstek in een andere gemeente te kiezen. Toen Panis kort daarna trouwplannen maakte, wilde hij die belofte ook gerealiseerd zien. B&W meenden dat de burgemeesterswoning het best te situeren was in het centrum van de gemeente aan de Bosscheweg. Het toenemende aantal ongelukken op die weg maakte het bovendien noodzakelijk dat naast de veldwachterswoning ook niet nog eens de woning van het hoofd der politie in Berkel gelegen zou zijn. Panis bedacht zelf nog een argument: vanaf de Bosscheweg kon hij de cafés daar beter in de gaten houden en zo de aanstelling van een tweede veldwachter overbodig maken. Hij wilde bovendien aan huis een eigen kantoortje inrichten, zodat ook bewoners van Heukelom en de Zandstraat de burgemeester gemakkelijker zouden kunnen spreken.

Maar in Berkel groeide de argwaan. Raadslid en spoorweg-medewerker Roodklif voerde de oppositie aan tegen de verplaatsing van de ambtswoning naar Enschoot. De mededeling van Panis in de raad van 17 oktober 1930 dat Enschoot en Heukelom hem hadden laten weten dat zij 'voortaan zullen afzien van besprekingen met de Berkelsche leden, zoolang deze niet toonen ook eens wat voor andere deelen over te hebben' was slechts olie op het vuur. Dit ondanks de belofte van Heukelomse en Enschootse raadsleden dat het ze niet te doen was om verplaatsing van het raadhuis. Ook Panis verklaarde dat zolang hij burgemeester was, hij zich tegen verplaatsing van het gemeentehuis zou blijven verzetten. Maar de geest was uit de fles. Roodklif verwoordde de onlustgevoelens uit Berkel en kondigde massaal verzet aan indien het gemeentebestuur weer naar Enschoot zou worden verplaatst. Ondertussen slaagden de Berkelnaren erin om bij de raadsverkiezingen van 1931 beide wethoudersposten te bemachtigen. Het oude raadhuis, dat klein, vochtig en versleten was, mocht van de raad uiteindelijk in augustus 1931 plaats maken voor nieuwbouw gesitueerd in de omgeving van het

pakhuis van de Boerenbond, gelegen tussen de kommen van Enschoot en Berkel in. Als architect werd aangesteld Constant Panis, een broer van de burgemeester. De kosten voor de nieuwbouw werden geraamd op 18.000 gulden.

De `bierfuif'

Het huwelijk van burgemeester Panis in oktober 1931 werd aanleiding tot een heuse politieke rel in de landelijke media en politiek. Panis was er zich in korte tijd van bewust dat hij in het dorp niet alleen bestuurder maar vooral ook burgervader moest worden. Voortbouwend op lokale tradities had hij van gemeentewege via plakaten op de bomen laten afkondigen dat op de dag van zijn huwelijk vanaf 's avonds zeven uur er gratis bier in de cafés beschikbaar gesteld werd voor de inwoners van Berkel-Enschoot. Dit was het sociaal-democratische Eerste Kamerlid Hermans ter ore gekomen en hij stelde direct vragen aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw Ch. Ruijs de Beerenbrouck. Deze katholieke minister verklaarde de geste van Panis weinig gelukkig te vinden omdat zo, nota bene in crisistijd, de drinkgewoonte van overheidswege bevorderd werd. De landelijke pers sprak over de `bierfuif'. Het Nieuwsblad van het Zuiden mepte op 12 december 1931 terug met de kop `Roode laster'. De sociaal-democraten moesten het ontgelden, tegen Ruijs de Beerenbrouck durfde de krant niet op te treden.

Panis verdedigde zijn gebaar naar de bevolking als een oud gebruik, dat zijn voorgangers bij gepaste gelegenheden ook boden. Er was per café slechts één vat bier beschikbaar gesteld zodat men toch moeilijk dronken kon worden. Problemen waren er dan ook nauwelijks geweest. Alleen bij café Torremans hadden twee Oisterwijkers amok gemaakt omdat zij als niet-ingezetenen geen gratis bier kregen. Inwoners van het dorp ontging al de consternatie in de landelijke pers. Een bezoeker van café Hoppenbrouwers: `Ge kunt hier de mensen toch geen koffie of chocolade voorzetten! Dat doen ze misschien in het Noorden wel, maar hier houden ze daar niet van en is bier de volksdrank'. Ook Panis reageerde tegenover de pers in soortgelijke bewoordingen: `Verbeeldt u, dat ik de boeren hier een glas melk voorgezet had'. Een week na het gebeuren lieten de inwoners van Berkel-Enschoot en Panis merken dat alle opschudding hen koud liet. De burgemeester gaf acte de presence op een vergadering van de Jonge Boerenstand waarbij de leden onthaald werden met `broodjes, sigaren en natuurlijk met het onmisbare trappistenbier'.

De dreigende opsplitsing van de gemeente vormde wellicht het breekijzer om een politieke krachtenbundeling tot stand te brengen via de RK Staatspartij, waarin met name de hoofdonderwijzers een belangrijke rol speelden. In elk geval was er bij de raadsverkiezingen van 1935 voor het eerst sprake van een gezamenlijke lijst van Berkel, Enschoot en Heukelom onder aanvoering van de Berkelse landbouwer Schapendonk. De eenheidslijst behaalde vijf zetels en verdeelde de wethoudersposten netjes over Enschoot en Berkel. De overige twee raadszetels gingen naar arbeiderskandidaten. Deze tendens zette zich in 1939 door: een eenheidslijst met daarop vooral boeren, een arbeiderslijst met kandidaten uit de drie kernen en een middenstanderslijst onder aanvoering van de boekhouder F. Brekel-

mans. Berkel-Enschot kreeg ook voor wat de gemeenteraad betreft een modern aanzien: de scheidingslijnen kwamen minder tussen de dorpskernen en meer tussen de diverse standen te liggen. De RK Staatspartij behaalde bij de kamerverkiezingen in 1937 in het dorp ruim 92% der stemmen, tweede partij werd Arnold Meijers Zwart Front met 3,6%. Deze extreem-rechtse protestpartij scoorde vooral in Enschoot en Heukelom. Typerend voor de toenadering tussen Berkel en Enschoot was in 1941 het besluit om de gemeente officieel Berkel-Enschot te noemen. Weliswaar lag hieraan een verzoek van de PTT ten grondslag, die veel klachten ontving uit de gemeente Berkel (en Rodenrijs) in Zuid-Holland over verkeerd bezorgde brieven. Maar het gezamenlijke verzet tegen annexatieplannen van buitenaf had toch een zeker saamhorigheidsgevoel in het gemeentebestuur bewerkstelligd.

Wederom annexatieplannen en een nieuwe burgemeester

Opnieuw doemden echter annexatieplannen op. De gemeente Oisterwijk onder leiding van burgemeester Jan Verwiël had in 1936 met succes vennen- en heidegebied van de gemeente Haaren geannexeerd. Plannen had Verwiël ook met Moergestel en Berkel-Enschot. Maar Panis en het gemeentebestuur weigerden eendrachtig zelfs maar een gesprek met Oisterwijk over deze kwestie. Op 20 maart 1936 berichtten zij Verwiël: 'Wij merken op dat het natuurschoon, onder deze gemeente gelegen, in ons krachtige beschermers heeft en dat wij steeds met de grootste liefde zorg dragen voor het behoud van het ons bijzonder dierbare Brabantsche landschap'. Een gemeenschappelijke regeling kwam niet van de grond omdat Oisterwijk bleef vasthouden aan de optie van gebiedsafstand.

Maar het eensgezinde verzet uit Berkel-Enschot brokkelde spoedig af. Het nieuwe uitbreidingsplan van de gemeente langs de Bosscheweg en op Heukeloms grondgebied had geleid tot bezwaren van landbouwer Mar. van Laarhoven en enkele andere Heukelomse boeren. Zij meenden dat het uitbreidingsplan hen dupeerde bij eventuele verkoop van hun bouwland. B&W trachtten nog de bezwaren te ondervangen door wijzigingen op te nemen, maar de Heukelommers stuurden aan op totale verwerping van het uitbreidingsplan. Toen dit niet lukte, kaartten ze bij Gedeputeerde Staten opnieuw het voorstel tot afscheiding aan. Het gemeentebestuur, dat met de RKSP en het verzuilde verenigingsleven over een belangrijke troef beschikte om te wijzen op de eenheidsgedachte in het dorp, liet niet na te benadrukken welke kwalijke gevolgen de afscheiding van Heukelom zou hebben op organisaties als de Boerenbond, Jonge Boerenstand, Fok- en Controlevereniging, Boerinnenbond, EHBO etc. B&W voegden er nog aan toe dat dit 'vooral in deze moeilijke tijden zeer te betreuren zou zijn, voornamelijk nu de eisch van goed-georganiseerd zijn op de voorgrond staat'.

Een groot probleem vormde het ontslag dat Panis op 22 november 1937 nam. Hij kon voor zijn zich gestadig uitbreidende gezin de kost in Berkel-Enschot niet meer verdienen. Hij werd burgemeester in Haaren waar hij het ambt kon combineren met dat van gemeente-secretaris. Zijn ontslag leidde tot concrete plannen van Gedeputeerde Staten om de Oisterwijkse burgemeester Verwiël tot plaatsvervanger te benoemen en vervolgens een procedure in gang te zetten om de gemeente op te

heffen. De minister van Binnenlandse Zaken achtte echter, nadat hij een bezoek aan Berkel-Enschot had gebracht, opdeling niet wenselijk. De wens van de raad om de gemeentesecretaris Den Otter tot opvolger te benoemen werd niet gehonoreerd. De Commissaris der Koningin schetste hem als een `zenuwachtig en eenigszins zonderling man'. Ook burgemeester De Klerk van Udenhout werd afgewezen omdat een dergelijke vereniging van functies in Berkel-Enschot niet gewaardeerd zou worden. De geschikte kandidaat was volgens de Commissaris de in 1910 in Den Bosch geboren Johannes A.M. Rouppe van der Voort: `een flinke, prettige en representatieve jongeman, die goed gestuurd heeft, en wiens studie steeds op het burgemeestersambt is gericht geweest. Hij stamt uit een aanzienlijk Bosch' geslacht en is verloofd met een meisje dat een goed burgemeestersechtgenoot zal zijn'. Rouppe van der Voort was opgeleid door burgemeester Verwiel van Oisterwijk, waaronder hij zeven jaren gewerkt had op de gemeentesecretarie. Zijn intocht als burgemeester van Berkel-Enschot verliep dan ook via het Oisterwijkse raadhuis.

Al in zijn eerste jaar als burgemeester werd Rouppe van der Voort met twee grote problemen geconfronteerd. Allereerst bleek gemeentesecretaris Den Otter in november 1938 niet meer in staat te zijn zijn werkzaamheden te verrichten. Volgens dokter Lobach was een neurose, ontstaan door jarenlange overbelasting met secretariewerk daarvan de oorzaak. In diezelfde novembermaand werd Rouppe van der Voort zo mogelijk nog onaangener verrast door een mededeling dat de minister van Binnenlandse Zaken in zou stemmen met het plan van Verwiel om alle natuurschoon geheel onder de gemeente Oisterwijk te brengen. Op 7 december 1938 deelde Gedeputeerde Staten mee dat men Hoog- en Laag Heukelom en Oisterwijkse Hoeven bij Oisterwijk wilde voegen. De reden was niet alleen dat door bebouwing, bossen, vennen en heidegronden deze gebieden een natuurlijk geheel met Oisterwijk zouden vormen, maar ook dat de bevolking van Heukelom in sociaal en cultureel opzicht op Oisterwijk georiënteerd was.

Het was opnieuw de RK Kiesvereniging die in Berkel-Enschot het verzet mobiliseerde. In zaal Concordia vond onder leiding van de oud-militair E. Schut uit Enschoot op 24 januari 1939 een massaal bezochte bijeenkomst plaats. Ook voorstanders van de annexatie voerden het woord. De wet schreef voor dat er bij annexatieplannen naast een besluit van de gemeenteraad ook een besluit moest vallen van een zogenaamde `dubbele raad'. Deze moest rechtstreeks gekozen worden door de inwoners. Tijdens de vergadering werd voorgesteld, om een dergelijke verkiezingsstrijd te ontlopen, slechts zeven kandidaten voor die `dubbele raad' voor te dragen en wel zes tegenstanders en één voorstander van annexatie. De afgevaardigden van Heukelom gingen hiermee echter niet akkoord en verklaarden met een eigen lijst aan de verkiezingen te zullen deelnemen.

De Heukelomse boeren waren niet arm en indien zij zich zouden afscheiden zou het belastingjuk in Berkel en Enschoot, waar veel meer crisisgetroffenen woonden, nog zwaarder gaan wegen. De verkiezingsstrijd werd fel gevoerd. De Heukelomse boeren ageerden tegen het elektriciteitsbedrijf waaraan ze mochten meebetalen, maar niet van konden profiteren. Hun aanvoerder M. van Laarhoven stelde bezoek van een raadslid te hebben gekregen, die hem beloofde dat het omstreden uitbrei-

dingsplan ingetrokken zou worden, als Van Laarhoven zijn afscheidingspogingen staakte. Van Laarhoven wees deze poging af, hij wenste 'geen koehandel' te bedrijven. De verkiezing voor de 'dubbele raad' leverde uiteindelijk geen verrassing op. Behoudens Van Laarhoven werden louter tegenstanders van annexatie gekozen. Tijdens de besprekingen in februari 1939 van deze raad blies Van Laarhoven hoog van de toren. Hij wees erop dat enkele jaren geleden Heukelom 'de staart van Berkel' genoemd werd en retorisch stelde hij: 'Moeten onze kinderen met feesten niet zoo ongeveer met geweld naar het voor hen onbekende Berkel worden gestuurd?'. De overige 'raadsleden' bleken hieraan geen boodschap te hebben. De industrieel Swagemakers verzette zich tegen afscheiding. W.J. van de Laak, de machtige voorzitter van de NCB: 'de boeren en hun belangen hooren bij elkaar' en 'de boeren zijn alleen dan in Oisterwijk goed wanneer het gaat om aardappelen geven'. In de 'dubbele raad' was ook kritiek op de houding van Rouppe van der Voort. H. van Helmond verweet de burgemeester niet in de voorste gelederen van tegenstanders te hebben gelopen. Door zich in het openbaar niet te keren tegen de annexatie had de burgemeester, die zijn praktische opleiding immers op het Oisterwijkse gemeentehuis had genoten, ongewild de indruk gewekt het met de annexatie eens te zijn. Ongevraagd advies kwam er onder andere van de Berkelse boerenvoorman M. Schapendonk: 'Oisterwijk bestaat nagenoeg van vreemdelingen, verkeer en industrie. Zoowel moreel als materieel brengt het belang van den boer mede, daarvan verre te blijven'. Anderen wezen er in brieven aan het gemeentebestuur op dat het heidegebied dat Oisterwijk wilde annexeren bijna geheel eigendom was van een paar heren die het als jachtterrein gebruikten waardoor het dus niet toegankelijk voor toeristen was.

In Oisterwijk bleek de 'dubbele raad' en de gemeenteraad wel voor annexatie. De enige opposant was daar dokter F. De Sain, die ook praktijk hield in Berkel-Enschot. Volgens hem was afscheiding niet de wens van de bevolking van Heukelom. De Sain was een verklaard tegenstander van burgemeester Verwiël en via een anekdote trachtte hij de burgemeester uit zijn tent te lokken. De Sain vertelde dat in zijn jeugdijaren te Amsterdam een winkelier in tabakspijpen op zijn uithangbord geschilderd had: 'Groote stelen, kleine stelen: groote stelen het meest'. De stedelijke overheid nam daaraan aanstoot en gaf opdracht het opschrift te veranderen. De creatieve winkelier schilderde toen: 'Op last van de heeren van 't stadhuis: Groote stelen per abuis'. Maar Verwiël ging op deze aantijgingen niet in.

Het gemeentebestuur van Berkel-Enschot wees de annexatie af, maar bleef wel meedenken met Gedeputeerde Staten. Men toonde zich in Den Bosch bereid eventueel een gebiedje genaamd Den Donk af te staan. In de raadsvergadering van 19 januari 1939 klonk opnieuw irritatie door over de houding van burgemeester Rouppe van der Voort. De wethouders hadden leiding moeten geven aan het protest. Rouppe van der Voort repliceerde echter aan raadslid Van den Hoof dat hij wettelijk geen mogelijkheden had om in de raad een expliciet standpunt over de annexatie uit te dragen. Inmiddels hadden alle standsorganisaties petitie naar Den Bosch gestuurd. Gedeputeerde Staten waren onder de indruk geraakt van het verzet en besloten dat de grenswijziging van beperkter omvang moest zijn. Slechts Den

Donk en 178 inwoners van Hoog-Heukelom zouden bij Oisterwijk gevoegd worden. Het betrof hier louter bouwland en geen natuurschoon. Burgemeester Verwiël van Oisterwijk verklaarde vervolgens dat 'hij niet zal blijven rusten, voordat alle bossen en vennen in plaats van uit 4 punten vanuit 1 punt bestuurd worden'. Hij wilde samen met M. van Laarhoven wel pleiten voor de overgang van geheel Hoog-Heukelom naar Oisterwijk. Rouppe van der Voort bezon zich op tegenacties en polste de invloedrijke RKSP-voorman F. Teulings (RKSP) om aldus een onderhoud te bewerkstelligen met de minister. Na deze lobby lieten Gedeputeerde Staten op 3 januari 1940 weten voorlopig af te zien van enige grenswijziging.

De Tweede Wereldoorlog

Op 12 mei 1940 om zes uur 's avonds verschenen de eerste Duitse pantsertroepen met artillerie in de gemeente. Op diezelfde dag sneuvelde de twintigjarige Adrianus Josephus Denis. Deze boerenzoon was als sergeant ingedeeld bij het regiment Wielrijders en belast met de bewaking van de scheepswerf te Alblisserdam. Hij werd door een granaatscherf in de buik getroffen en overleed in het ziekenhuis van Gorinchem op 12 mei. Het bericht kwam in Berkel-Enschot, waar hij spoedig herbegraven werd, hard aan.

Maar na de gevechtshandelingen in mei 1940 keerde de rust terug. De Duitsers bouwden in De Kraan, en verder in de richting van het trappistinnenklooster op een terrein van de voormalige leemputten, een radio-zendinstallatie. Dit communicatiecentrum vormde onderdeel van de vliegbasis Gilze-Rijen en zou later nog gebruikt worden voor de opslag van V-1's, totdat op 5 september 1944 de vluchtende Duitsers de installaties en barakken opbliezen. Grote gebouwen, waaronder gedeelten van kloosters en villa De Lange Akker, werden gevorderd door de Duitsers.

Om de noden te lenigen werd aanvankelijk ook in Berkel-Enschot enthousiast meegewerkt aan de Winterhulp. Alle verenigingen leverden collectanten. De opbrengst van de collectes lag in 1940 telkens ruim boven de honderd gulden, maar in 1941 kwam de klad erin. De leiding van Winterhulp had in maart 1941 verzocht om giften aan te tekenen op lijsten. Maar van de 464 bezochte gezinnen gaven 389 huishoudens een bedrag zonder de lijst in te vullen, 34 gezinnen weigerden zelfs een bijdrage. De verenigingen trokken hun collectanten terug en het gemeentepersoneel en leden van Winterhulp moesten nu het werk verrichten.

Het optreden van de Duitse bezetter werd steeds grimmiger. Zo moest in 1942 een bewakingsdienst geformeerd worden op de Oisterwijkse Hoeven om een stro-opslagplaats van de Duitsers te beveiligen. Ook het telefoonhuisje en het gemeentehuis kregen bewaking. Enthousiasme voor deze nachtelijke werkzaamheden was er bij de bevolking niet. In juni 1943 moesten de radiotoestellen ingeleverd worden, uiteindelijk voldeden 149 eigenaren aan dit verzoek. Ingrijpend voor de gemeenschap was de klokkenvordering in februari 1943. De Enschtose kerk verloor een klok en mocht er twee behouden, de Berkelse parochie moest beide klokken afstaan; de twee abdijen raakten samen vijf klokken kwijt. Ook het gemeentehuis werd ontdaan van het uit 1935 stammende klokje. Het werd letterlijk stiller op

straat. Jonge mannen moesten onderduiken om aan de Arbeidsinzet te ontkomen, 29 inwoners werden als dwangarbeider naar Duitsland gevoerd.

Het drama van de familie Löb

Het op 11 juli 1942 verzonden protesttelegram van tien kerkgenootschappen aan de Duitse bezetter tegen de jodenvervolgning werd op zondag 26 juli in alle katholieke kerken voorgelezen. De bisschoppen voegden er een herderlijk schrijven aan toe. Als wraak pakten de Duitsers daarna alle katholieke joden op. Onder hen bevonden zich ook de kinderen Löb.

Vader Ludwig Löb was in 1906 gehuwd met Jenny van Gelder. Beiden hadden zich in hun studietijd verdiept in socialistische theorieën en in Van Eedens coöperatieve gedachten, maar kozen tenslotte voor het katholieke geloof. Tijdens hun huwelijksreis lieten ze zich dopen en leefden aanvankelijk als crypto-katholiek, dat wil zeggen dat zij niet verplicht werden tot vervulling van de uiterlijke plichten. Dit laatste om de joodse familie niet al te zeer van zich te vervreemden. Ludwig Löb werd na vele omzwervingen uiteindelijk leraar scheikunde op een HBS te Bergen op Zoom. Maar liefst zes van zijn acht kinderen besloten in te treden bij de trappisten en trappistinnen: George (Ignatius), Rob (Linus), Ernst (Nivardus), Lien (Hedwigis), Door (Maria-Theresia) en Wies (Veronica). Daarnaast waren er nog de jongste kinderen Hans en Paula. Het gezin Löb werd in 1925 nog uitgebreid met een pleegzusje genaamd Dee of Adee. Zij heette eigenlijk Marietje Netten en was de dochter van een schoenlapper uit Halsteren, waarvan de vrouw in het kraambed kwam te overlijden. Vader Löb overleed in 1935 waarna moeder met de jonge kinderen naar het Gerarduspension in Berkel trok. In de trappistenabdij verbleven immers drie van haar zonen en de drie ingetreden zusjes Löb waren van een Belgisch trappistinnenklooster inmiddels ook naar Berkel-Enschot verhuisd. Toen Jenny Löb-van Gelder in 1938 stierf, werd pleegdochter Dee ondergebracht op het meisjespensionaat van de Catharinenberg in Oisterwijk.

Op 2 augustus 1942 kreeg veldwachter Delleman bevel om met assistentie van marechaussee's de zusters en broeders Löb op te halen in de kloosters. De veldwachter verscheen bij de trappistinnen en deelde de moeder-abdis mee dat om zes uur de zusters met een politieauto vanuit Tilburg opgehaald zouden worden. De veldwachter is daarna vertrokken en toen hij om zes uur langs kwam, kreeg hij te horen dat de zusters reeds door de Tilburgse politie waren meegenomen. Ook de broeders Löb waren weggevoerd. Alleen zuster Veronica, die TBC had en zwaar ziek was, werd ongemoeid gelaten. De politie nam uit het trappistinnenklooster ook de Duits-joodse Lisamaria Meirowsky mee. Deze uit Polen gevluchte arts werkte op het klooster sinds september 1940 als portierster en verbleef er op het gastenverblijf.

Via Amersfoort kwamen de Löbs en Meirowsky in Westerbork terecht, waar de laatste zich opgelucht toonde omdat zij als arts bij het Rode Kruis werd ingedeeld. Reeds op 7 augustus echter werden allen in gesloten wagons met 510 mannen en 477 vrouwen op transport gesteld naar het vernietigingskamp Auschwitz in Polen. Ignatius en Nivardus stierven er op 19 augustus 1942; Linus, Hedwigis, Maria-Theresia en Lisamaria Meirowsky

op 30 september 1942. Een poging om de geestelijken vrij te krijgen was tot mislukken gedoemd; in Den Haag kregen vertegenwoordigers van de katholieke kerk van de bezetter te horen dat de Löbs `uit het jodenkamp zijn overgebracht naar een `Sonder-lager', dat wil zeggen, een bijzonder kamp, waar zeer goede barakken zijn en waar allen een zeer goede behandeling ondervinden'. Er werd gesuggereerd dat ze in Zuid-Duitsland verbleven en `bestimmt' terug zouden keren.

Op 27 augustus 1942 liet burgemeester Rouppe van der Voort aan zuster Veronica en aan de sinds juni 1941 in villa Zonlicht te Heukelom wonende joodse verkoper van de Lederfabriek Oisterwijk Rudi Wertheimer een gesloten envelop overhandigen. Daarin stond dat zij de volgende dag opgepakt zouden worden. Beiden ondernamen echter geen vluchtpoging en bleven thuis. De veldwachter bracht ze de volgende dag naar Den Bosch. Wertheimer was optimistisch gestemd en dacht dat de zaak wel los zou lopen. Hij verwachtte zelfs binnen afzienbare tijd zijn rijwiel weer te kunnen gebruiken en zijn jodenster te mogen afdoen. Het liep echter geheel anders. Hij werd op transport gesteld naar het oosten en stierf tenslotte op 28 januari 1945 in het kamp Gross-Rosen. Zuster Veronica mocht wel met de veldwachter terug. In Den Bosch ontmoette zij haar broer Hans met wie ze nog enige woorden kon uitwisselen. Hij was gevlucht uit Berkel-Enschot, maar opgepakt aan de Belgische grens. Hans Löb werd tewerkgesteld in de ijzerindustrie van Silezië. Toen de Russische legers oprukten moest hij met de Duitsers de zogenaamde `dodenmarsen' richting westen lopen. Uitgeput en met bevroren voeten stierf hij op 20 februari 1945 in Buchenwald.

De Duitsers lieten de zieke Veronica niet lang met rust. Op 9 april 1943 kreeg ze opdracht zich te melden in Westerbork. De zoon van de veldwachter Theo Delleman bracht haar er naar toe. Door toedoen van een arts werd Veronica op de babyafdeling als verpleegster te werk gesteld. Op 17 april kwam ze weer vrij, na bemiddeling van burgemeester Rouppe van der Voort en bisschop Mutsaerts. Ze leed aan longontsteking. Op 17 augustus 1943 kwam er weer een oproep en Delleman kreeg opdracht Veronica opnieuw naar Westerbork te brengen. Hij waar-schuwde de abdis en toen hij de volgende dag Veronica kwam ophalen, bleek ze vertrokken. De abdis had inmiddels van de bisschop opdracht gekregen in dit geval geen medewerking te verlenen aan de bezetter. Veronica was in burgerkleding via het gastenverblijf naar buiten gebracht. Daar werd ze door iemand van de Vrouwen van Nazareth, die hun novicen op het klooster hadden verborgen, opgewacht om met de bus naar Oisterwijk vervoerd te worden. Doch dit laatste liep mis. Veronica werd toen in de Berkelse kerk ondergebracht en een boer werd gevraagd of hij haar met een sjees naar Oisterwijk wilde brengen. Veronica verbleef een dag en een nacht bij de Franciscanessen op de Catharinenberg en daarna tot eind december in het Oisterwijkse Gasthuis. Toen haar aanwezigheid daar echter te bekend werd keerde ze naar de Catharinenberg terug en vervolgens naar het trappistinnenklooster. Ze werd verborgen gehouden in een kamertje bij de poort door zuster Hubertina. De zoon van mevrouw E. Verschuuren-van Besouw (zij ondersteunde het onderduikerswerk financieel) bezorgde haar een vals persoonsbewijs, waardoor Veronica door het leven ging als Johanna Maria Maas. Met hulp van de illegaal werker G. Ver-

meulen werd zij overgebracht naar het Elisabethziekenhuis in Tilburg, waar zij in overleg met dokter Van Buchem op de baby- en kinderafdeling ondergebracht werd. Op 21 juli keerde ze doodziek op het klooster terug, waar zij op 1 augustus 1944 stierf. Paula Löb zat ondergedoken in Nijmegen en overleefde als enige van de kinderen Löb de oorlog.

In München werd op initiatief van de plaatsvervangend hoofdaanklager in het oorlogsmisdadigersproces te Neurenberg Robert Kempner een straat naar de broers en zusters Löb genoemd. Ook bij de trappistinnen en in de gemeente Berkel-Enschot wordt de herinnering levend gehouden door onder andere een plaquette en een straatnaam. In 1961 vatte de bekende Brabantse auteur Anton Coolen het plan op een roman te schrijven over de familie Löb. Maar door zijn plotselinge dood ging het plan niet door. In 1962 stuurde zijn weduwe de reeds door Coolen verzamelde stukken retour naar de trappistinnen.

In Berkel-Enschot verbleven in de oorlog ook joden. Op de Hoevenseweg bij Frans van de Sande kampeerde de Amsterdamse familie Harschel. Abraham Harschel was commissionair bij een Tilburgse wollenstoffenfabriek. Van de Sande haalde de familie af op het Oisterwijkse station, waar ze hun jodensterren afdeden omdat de Duitse bezetter het de joden verboden had om 'badplaatsen' zoals Oisterwijk te bezoeken. Dat ging enige tijd goed, maar ook deze joodse familie werd opgepakt. Moeder Anna en de dochters Koosje en Liesje stierven op 11 februari 1944 in Auschwitz. Abraham Harschel kwam op 30 juni 1944 om ergens in Midden-Europa. In het huis van schilder Carl Itschert aan de Bosscheweg zat vanaf 1942 een jood genaamd Daniëls met zijn vrouw ondergedoken. Illegaal werker Vermeulen voorzag Daniëls van de schuilnaam 'Jan Punt'.

De bevrijding

Het oorlogsgeweld kwam voor de inwoners van Berkel-Enschot weer nabij in 1944. Diverse Engelse piloten stortten met hun bommenwerpers neer. Sommigen slaagden erin naar Tilburg te ontsnappen, anderen vielen in handen van de Duitsers. De meeste burgerslachtoffers vielen op het einde van de oorlog en na de bevrijding. Op Dolle Dinsdag werd H.G. Raaimakers door paniekerige Duitsers neergeschoten bij Quatre Bras. Mevrouw C. Kampshoff-Ueffing verloor het leven toen in de nabijheid van de woning aan de Heukelomseweg waar zij verbleef een V-1 neerkwam. Deze V-1's werden in groten getale vanuit Oost-Nederland op Antwerpen afgeschoten. Diverse van deze projectielen kwamen op Berkel-Enschots grondgebied terecht en zorgden voor aanzienlijke schade. Het noodlot bleef de familie Denissen achtervolgen. Nadat in mei 1940 hun zoon Adrianus was gesneuveld, kwam hun zoon W.M. Denissen, in de oorlog priester gewijd en kapelaan geworden in Goirle, om toen hij op 30 november 1944 op een mijn trapte in een poging een zwaar gewonde man geestelijke bijstand te verlenen. Nog een religieus kwam in de oorlog om: broeder Everardus van de Hoogen van de trappisten.

Op 27 oktober 1944 kwamen tanks en troepen van het zevende bataljon Seaforth Highlanders via Oisterwijk, Heukelomse- en Berkelseweg de gemeente binnen. Uit Udenhout kwamen de Scots- en Coldstream Guards. Zes Duitsers in het pakhuis van de Boerenbond werden overmeesterd. 51 Panden liepen schade op, twee boerderijen en drie burgerwoningen werden totaal ver-

nield. Ook de toren van de Enschootse kerk werd beschadigd.

De voedselsituatie en kolenvoorraad in het dorp was na de bevrijding penibel. Daarbij kwam dat Berkel-Enschoot evenals andere dorpen te maken kreeg met enkele honderden evacués, voornamelijk uit Groesbeek en omgeving. Ze werden gehuisvest bij landbouwers. Burgemeester Rouppe van der Voort zag in toenemende mate problemen in het dorp ontstaan als gevolg van 'het lage beschavingspeil der evacués en voedselvoorzieningsmoeilijkheden'. De werklust van de evacués omschreef de burgemeester als 'minimaal, hetgeen de bevolking ten zeerste prikkelt'. Hij pleitte voor kampen voor de evacués. Zelf kon hij nauwelijks gebruik maken van het gemeentehuis dat door de geallieerde legerleiding gevorderd was. De scholen konden door de inkwartieringen en het gebrek aan brandstoffen niet opengesteld worden. Ook maakte Rouppe van der Voort zich zorgen over 'de mentaliteit der vrouwelijke jeugd en de m.i. overdadige vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten op alle gebied'. En dan was er nog de schade door de V-1's en de schade aangericht door de geallieerde militairen. Na inkwartiering van voornamelijk Canadezen deden vijf inwoners aangifte van vermissing of beschadiging. In het café van de weduwe Pijnenburg in Berkel waren zeven stoelen totaal vernield en de buffet-planken en gordijnlatten opgestookt. De familie Swagemakers-Boogaerts diende een schadeclaim in van 19.801 gulden, aangericht tijdens de vordering door de town-major van villa De Lange Akker van 27 oktober 1944 tot 1 juni 1945. In maart 1945 zorgden de ingekwartierde geallieerde soldaten voor overlast omdat ze wedstrijden met hun tanks hielden. Rouppe van der Voort stuurde een klaagbrief naar de commandant, die pissig terug schreef wel wat meer inlevingsvermogen verwacht te hebben. Zijn soldaten moesten zich na de oorlogsinspanningen toch kunnen afreageren. De burgemeester had zich de bevrijding vast anders voorgesteld.

Zuivering

In de gemeente was tot 30 november 1944 slechts één persoon aangehouden en overgeleverd aan het hoofd politieke gevangenen van de Binnenlandse Strijdkrachten. Van politieke collaboratie was nauwelijks sprake geweest. Een zuiveringscommissie voor ambtenaren vond iedereen overbodig. Ambtenaar G. Vermeulen was vanuit Tilburg in maart 1941 op het gemeentehuis komen werken en had zich vooral beziggehouden met de vervalsing van legitimatiebewijzen. Met veldwachter Delleman hielp hij per parachute gedropte inlichtingenofficieren om Duitse stellingen rond Oisterwijk/Moergestel in kaart te brengen. Uiteindelijk dook hij zelf onder bij de trappistinnen.

Geen enkele ambtenaar werd aangeklaagd, maar wel Rouppe van der Voort omdat hij zich onvoldoende zou hebben verzet tegen het oppakken van de katholiek-joodse zuster Veronica Löb. De aanklacht was vervat in een schrijven van mr. L. Minderop, tijdens de oorlog in opdracht van het Nederlands Episcopaat vertegenwoordiger bij de Joodse Raad ter behartiging van de belangen van katholieke joden. In april 1943 moesten alle nog niet opgepakte joden zich naar kamp Vught of Westerbork begeven. Met veel moeite wist Minderop vrijstelling voor de katholieke joden te bereiken. Maar na een telefoontje naar de abdis van de trappistinnen bleek dat Veronica al was

weggebracht door de politie. Moeder-abdis Gertrudis schreef Minderop op 20 april 1943 dat het haar speet Veronica zo te hebben laten gaan. Zij begreep pas na zijn brief dat het episcopaat wat georganiseerd had. Zij had zelf echter gehandeld conform het advies van de bisschop van 1 april 1943 en de joodse zuster laten gaan 'vanwege de uitgeoefende dwang, of om groter kwaad voor haar zelf of voor de kloostergemeenschap te voorkomen'. De commissie die de Commissaris der Koningin adviseerde over de zuiveringen van burgemeesters, had weinig woorden nodig om de aantijgingen tegen Rouppe van der Voort geuit als weinig beduidend af te doen. Ook illegaal werker Vermeulen verklaarde dat vooral de angst bij de kloosterleiding, dat de abdij in beslag genomen zou worden, de doorslaggevende rol speelde en niet het optreden van de burgemeester.

De kwestie Löb bleef de gemoederen bezighouden. Nog in 1952 werd in Koningshoeven aan een helderziende een bidprentje van de Löbs gegeven. De helderziende vertelde vervolgens dat Hedwigis niet dood was, maar verbleef op een pastorie in Danzig. De abt onderzocht de zaak, maar vond uiteraard niets. Een andere helderziende zei dat de Löbs weliswaar dood waren, maar ze waren niet vergast doch door uitputting om het leven gekomen. In 1962 werd op het kloosterkerkhof een gedenkteken voor de Löbs opgericht. Godfried Bomans laakte in *De Volkskrant* van 13 februari 1965 onder het kopje 'De plicht tot ongehoorzaamheid' de houding van de abt. Bomans sprak van 'onbegrijpelijke naïviteit'. De uitspraak van broeder Linus toen de politie voor de deur stond ('Mij krijgen ze niet') noemde Bomans een verkwikking: 'een gezond stuk boerenmik tussen al die weke wittebroodjes'. Het geloof dat gehecht werd aan de uitspraken van de Duitsers dat de katholieke joden niet op transport gesteld zouden worden, de afgeslotenheid van het kloosterleven, absolute gehoorzaamheid aan de abt en diep Godsvertrouwen speelden alle een rol.

De oorlog en de nasleep ervan bleken in Berkel-Enschot, evenmin als in andere plattelandsgemeenten in Noord-Brabant, tot opzienbarende politieke verschuivingen te hebben geleid. De aanhang van de KVP steeg zelfs tot het bijna ongelooflijke percentage van 96,5 bij de kamerverkiezingen van 1946. Meer dan duizend inwoners waren lid van die partij! Bij de raadsverkiezingen in datzelfde jaar bleef de boerenlijst van M.J. Hamers met vier zetels veruit de grootste, de werknemerslijst A. Vugs behaalde twee zetels en de middenstanders slaagden er in, met de hakken over de sloot en na een comité van actie te hebben gevormd, om Jos van Nieuwburg in de raad te loodsen.

Binnen het gemeentebestuur werd orde op zaken gesteld. De al jarenlang tobkende gemeentesecretaris Den Otter werd in oktober 1946 vervangen door Louis Jongen, een neef van oud-burgemeester Panis. Jongen was in 1933 als ex-seminarist een ambtelijke carrière gestart. Hij hanteerde zijn pen ook als medewerker van *De Schakel* (1947-1948) en als correspondent van *Het Nieuwsblad van het Zuiden* (1940-1961). Daarnaast was hij jarenlang voorzitter van voetbalclub Jong Brabant. Berkel-Enschot voegde zich in 1946 in de lange rij van 'noodlijdende gemeenten'. Toen Rouppe van der Voort in november 1946 de kans kreeg om promotie naar een grotere gemeente te maken, liet hij die niet schieten. Hij verhuisde naar Nieuw-Ginneken.

De terugkeer van Panis

Burgemeester Panis had in zijn Haarensche periode niet veel plezier beleefd aan zijn werkzaamheden. Hij was er in 1937 A. de Ruijter als burgemeester opgevolgd, die wegens drankproblemen ontslag had gekregen van de minister. Al spoedig kwam Panis in conflict met de Haarensche pastoor. Als hoofd der politie voelde Panis zich gedwongen een zedenschandaal waarbij kinderen betrokken waren aan te pakken. Er vonden vier arrestaties plaats, die in het dorp voor de nodige opschudding zorgden. Niet in de laatste plaats bij de pastoor, die het een schande vond dat Panis de zaak op die manier publiek had gemaakt. Hij trachtte Panis zwart te maken door de burgemeester te verwijten zijn kinderen met kniekousen aan de school te laten bezoeken. Justitie had na het zedenschandaal bij Panis aangedrongen om in Haaren gezonde ontspanning te organiseren. Met hulp van enkele enthousiaste jongeren zette Panis zich in voor een voetbalclub. Maar ook hier vond hij de pastoor op zijn weg. De pastoor had andere opvattingen over gezonde ontspanning en hij gebruikte zijn invloed om de voetbalclub in te richten naar zijn wens. Dat betekende dat gehuwde leden niet waren toegestaan, dat er geen uitwedstrijden gespeeld mochten worden en dat alle leden verplicht lid moesten worden van de H. Familie. Dit was voor Panis en de voetballiefhebbers weer onaanvaardbaar en een levenslange vete tussen de pastoor en Panis was een feit.

Deze ruzie zou Panis na de oorlog noodlottig worden. Op de gemeentesecretarie kon hij tijdens de oorlog niet opschieten met de ambtenaren M. van den Wildenberg en A. Vissers omdat ze, volgens Panis, zijn bevelen negeerden. Maar beide ambtenaren zaten in het verzet, werden opgepakt en door de bezetter vermoord. Het gerucht verspreidde zich in Haaren dat Panis zijn beide ambtenaren verweten had `erg stom' te hebben gehandeld en dat hij geen contact had opgenomen met de familieleden van beide ambtenaren na hun arrestatie. Daarnaast werd Panis, zoals vele burgemeesters, kort voor het einde van de oorlog geconfronteerd met de eis van de Duitsers om mensen te leveren voor verdedigingswerken in Esch. Hij wist het aantal tewerkgestelden van 150 naar 50 terug te brengen, maar er gingen uiteindelijk door zijn optreden wel mensen naar Esch.

Na de oorlog werd hem deze handelwijze verweten. De commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten in Haaren Janson bracht op 2 januari 1945 een rapport uit over het optreden van de burgemeester. Als buitenstaander, hij was vertegenwoordiger van de textielfabriek Van Puijenbroek in Goirle, kon Janson een objectiever beeld geven van de verwickelingen in de Haarensche gemeenschap. Volgens Janson had Panis bij moeilijke bestuurlijke beslissingen telkens zijn kinderen naar voren geschoven als excuus. Maar Janson meldde ook de actie in het dorp die tegen Panis gericht was. De hetze zou volgens Janson gevoed worden vanuit de pastorie. Panis zelf was er heilig van overtuigd dat daar het kwaad schuilde. Hij betichtte een `rijke kliek boeren' en de pastoor ervan Haaren te willen regeren.

Panis werd als burgemeester gestaakt, dat wil zeggen dat hij niet als zodanig mocht functioneren totdat het onderzoek over hem was afgerond. De burgemeester beriep zich vooral op de belangrijke rol die hij voor de Haarensche gijzelaars kon

spelen, dankzij zijn contacten met de kampcommandant Wakker. De ex-gijzelaars noemden de aantijgingen tegen Panis 'minderwaardige intriges' en brachten hem hulde. Zij bedankten hem en zijn collega's Verwiël en Rouppe van der Voort voor de hulp en het doorgeven van clandestiene briefjes en berichten. Als blijk van waardering werd Panis in 1950 het Herinneringskruis van het Nederlandse Rode Kruis verleend vanwege zijn rol als bemiddelaar voor de gijzelaars. Maar die gijzelaars waren buitenstaanders in het dorp. En ondertussen was Panis in Haaren geweerd uit het plaatselijke comité voor hulp aan oorlogsgetroffenen.

Het Centraal Orgaan op de Zuivering vond de verwijten tegen Panis van te gering belang om hem te ontslaan op basis van het Zuiveringsbesluit. Het orgaan adviseerde de minister om Panis in een andere plaats te benoemen. De Commissaris der Koningin nam het voor Panis op. Panis' inspanningen voor de Winterhulp vonden slechts plaats tot oktober 1941 en de vordering van mensen voor graafwerkzaamheden geschiedde onder bedreiging van evacuatie van het dorp, aldus de Commissaris. Hij stelde de minister voor geen ontslag te verlenen, maar om de staking op te heffen. Panis zou dan enige maanden in Haaren moeten functioneren en daarna elders benoemd worden. Ondertussen lieten echter zes leden van de tijdelijke gemeenteraad van Haaren weten dat ze Panis onaanvaardbaar bleven vinden en hun brief van 26 november 1945 werd gesteund door de besturen van Boerenbond, RKWV, middenstandsvereniging en Burgerlijk Armbestuur. De minister ging akkoord met herbenoeming elders, maar stelde wel dat het beleid van Panis tijdens de oorlog 'met betrekking tot enkele punten moet worden afgekeurd'. Als oplossing werd Panis, na het einde der staking in maart 1946, op non-actief gesteld. Toen Rouppe van der Voort uit Berkel-Enschot vertrok werd die vrijgekomen post door iedereen beschouwd als een bevredigende oplossing.

Panis werd met veel ceremonieel vertoon geïnstalleerd op 10 mei 1947. Het Rijk had inmiddels goedgekeurd dat ook in Berkel-Enschot de combinatie secretaris-burgemeester voor Panis beschikbaar kwam. Diens neef, de net benoemde Jongen, werd gemeenteontvanger in plaats van gemeentesecretaris. Die laatste functie zou Jongen pas in 1965 gaan bekleden. Panis werd met bruidjes binnengehaald die met linten symbolisch de auto over de gemeentegrens trokken. Van twee Heukelomse jongens kreeg hij het symbool van de boerenstand aangeboden: een ploeg. Alsof er niets veranderd was.

Veldwachters, jachtopzieners en Burgerwacht

Het voortdurende gesteggel in de gemeenteraad over het salaris van de veldwachter leidde ertoe dat de meeste wetsdienaars weer snel vertrokken waren. De Berkel-Enschotse raad deed erg gewichtig over die verhogingen. Burgemeester Brenders had er schoon genoeg van en stelde een commissie in van de wethouders J. Hamers en W. Piggen, die moest beraadslagen met de Commissaris der Koningin. Dat was een slimme zet van Brenders, want nu ervoeren de tegenstribbelende wethouders zelf aan den lijve de hete adem van de Commissaris. Op 15 januari 1898 was de verhoging van het salaris van de veldwachter al rond. Hij kreeg vijftig gulden meer. Het enige probleem was dat veldwachter Jacobs inmiddels zijn heil reeds ergens anders gezocht

had.

Een opvolger stond echter al klaar: Johannes Daniël van Os. Het salaris wat hem ten deel viel, was niet hoog. De bijverdienste van zijn vrouw, zij maakte het gemeentehuis schoon, kon onmogelijk gemist worden. De boerengemeenteraad vond het rondlopen van een gemeenteveldwachter nog altijd wat overdreven in een plaats waar hoegenaamd niets gebeurde. Meer respect hadden de boeren voor het optreden van de rijksveldwachter C. Timmermans. Hij was namelijk vooral belast met het tegengaan van het stelen van veldvruchten en daar hadden de boeren baat bij. Van Os moest maar boodschappen gaan doen, zo was de mening in de raad. Maar daar was de Commissaris der Koningin sterk op tegen. Zijn opvatting over Van Os was toch al niet positief: 'Zijn ijver, bekwaamheid en geschiktheid zijn matig, als politiebeambte presteert hij weinig; hij bezoekt veel de herbergen en staat bekend als iemand die veel gebruik maakt van sterken drank'. De Commissaris vreesde dat indien Van Os ook nog eens boodschappen ging doen, deze hem een extra aanleiding zouden geven om kroegen te bezoeken.

In 1902 stond het dorp, waarin niks gebeurde, op zijn kop toen er ingebroken werd bij de pastoor van Berkel. Een gouden pijpje bleek ontvreemd. Zowel de pastoor als de burgemeester hadden slechts één verdachte op het oog: veldwachter Van Os. Burgemeester Brenders nam cordate maatregelen en verbood de veldwachter na tien uur 's avonds nog op straat te verschijnen. Het zal er zijn werk als veldwachter niet gemakkelijker op gemaakt hebben. Dat de beschuldiging aan het adres van de veldwachter niet uit de lucht gegrepen was, bleek toen het Bossche Gerechtshof aan Van Os de rijksmedaille ontnam. Het was blijkbaar toch beter om Van Os af en toe maar een boodschap te laten doen. In 1910 besloot de raad hem een fiets ter beschikking te stellen. Zijn salaris moest hij vooral uit gratificaties halen. Zo kreeg hij na de zomer van 1912 vijftig gulden voor het verrichten van vele vrachtdiensten.

Met de 35-jarige Gerardus Delleman kreeg Berkel-Enschot in 1925 een meer solide veldwachter. Delleman was al sinds 1918 jachttopziener in Oisterwijk en Moergestel, in dienst van A.H. Kleiweg de Zwaan van het landgoed De Hondenberg. Delleman had in tegenstelling tot zijn voorgangers niet te klagen over gebrek aan werk. In de crisisjaren werd er veel gesmokkeld met Belgische margarine en suiker, diefstal en stroperij kwamen meer voor evenals openbare dronkenschap. Daarnaast was er door de toename van het verkeer meer toezicht nodig op de Motor- en Rijwielwet. Bovendien was Delleman nog lange tijd voor de gemeente keur- en slachtmeester. Tijdens de oorlog speelde hij met de burgemeester een cruciale rol bij de handhaving van de openbare orde onder Duitse bezetting. Zijn taak was toen weinig benijdenswaardig.

Het uitgebreide grondgebied van heide en bossen kon de veldwachter uiteraard niet in de gaten houden. De grondeigenaren zoals Van den Bergh en Swagemakers hadden daarom zelf jachtopzieners in dienst, die fungeerden als onbezoldigd rijksveldwachters. De districtscommandant van de rijksveldwacht bleek in 1908 met die ontwikkeling niet zo gelukkig. Zo ontving de onbezoldigd rijksveldwachter die in dienst was van Van den Bergh namelijk 25 gulden premie voor elke veroordeling, die onherroepelijk was geworden. De districtscommandant vreesde dat bij het geven van dergelijke aanmoedigingen nauw-

keuriger gelet moest worden op de betrouwbaarheid en eerlijkheid van de jachtopzieners.

Een roofoverval op 'die rijke Piggen'

In januari 1933 vond een spectaculaire overval plaats in Enschoot. 'Tatort' was de kruidenierswinkel van de 49-jarige Gertruda Piggen, die met haar broer Kees schuin tegenover de Enschootse kerk huisde. Om zeven uur was zij met haar broer naar de kerk gegaan, maar ze besloot het einde van de H. Mis niet af te wachten en alvast naar huis te gaan om een bakje koffie te zetten. Twee mannen kwamen haar winkel binnen en bestelden een pakje sigaretten om direct daarna een revolver te trekken. Deze werd Gertruda onder de neus geduwd met de toevoeging 'Je geld of je leven'. Het werd het geld. Na de roof fietsten de overvallers met grote snelheid richting rijksweg. Maar de gealarmeerde kerkgangers zetten een achtervolging in. De bandieten bleken over onvoldoende stuurmanskunst te beschikken en vielen in de bocht nabij de rijksweg beiden van hun fiets. Ze liepen daarop het veld in. De daar aanwezige jachtopziener Hendrik van Nunen, in dienst van L. van den Bergh, en veldwachter Delleman achtervolgden de bandieten door het veld richting Heukelom. De overvallers losten drie schoten op hun achtervolgers. Op het terrein van de weduwe Eschauzier werden ze omsingeld. Jachtopziener Van Nunen voelde zich bedreigd, aarzelde geen moment en schoot. Hij raakte een van de overvallers boven de mond. In zekere triomf werd de terugtocht aanvaard. De schietgevaarlijke boef bleek ontvlucht uit het 'psychopathen-asyl' te Woensel en had vroeger op de steenfabriek van Swagemakers gewerkt. Toen al had hij de plaatselijke situatie goed leren kennen en tegen zijn makker gezegd 'het bij die rijke Piggen maar eens te wagen'.

Burgerwacht en jongemannen naar Indonesië

De Berkel-Enschootse Burgerwacht was in 1918 na de revolutiedreiging een serieus gebeuren geweest, maar verzandde al ras in een folkloristische aangelegenheid. Met handhaving van de openbare orde had het niet veel meer te maken. Dit ondanks de negentig geweren en negenduizend patronen die de Burgerwacht in 1930 nog altijd ter beschikking had. De Burgerwacht kon enkel voortbestaan door subsidie van de gemeente, want indien de leden zelf geld in moesten brengen dan zouden volgens de secretaris M. Hoogedoorn de meesten bedanken. Bij inspecties bleken steeds meer geweren in- en uitwendig verroest. De gemeente wilde eigenlijk wel van de Burgerwacht af, omdat deze geen concreet doel diende. In 1933 onstonden er nog problemen omdat deze schietvereniging lieden aantrok met fascistische sympathieën. Dit geschiedde ook in Berkel-Enschoot waar een in zwart overhemd gehuld lid propaganda maakte voor een fascistische splinterpartij. Burgemeester Panis royeerde hem uit de Burgerwacht.

De schietwedstrijden op de Pierenberg vormden meer een sportief uitje dan dat er serieus geoefend werd om een mogelijke opstand te bestrijden. De grootste vijand was niet langer het revolutionaire socialisme, maar ... de collega's van de Burgerwacht Moergestel. Deze hadden namelijk ook hun oog op de Pierenberg laten vallen. Panis liet in een brief aan

zijn Moergestelse collega tijdens de zomer van 1931 weten dat de Moergestelse Burgerwacht de baas wilde spelen. Om de veiligheid van de Burgerwacht tijdens gezamenlijke schietoefeningen te garanderen, liet Panis de veldwachter uitrukken. De Burgerwacht die de wedstrijd organiseerde, kreeg het recht om een biertent te plaatsen. Maar door de maatregelen van Panis waren de problemen op de Pierenberg niet opgelost. Burgerwacht-leider W. van Trier van Berkel-Enschot stuurde de Moergestelse burgemeester eind november 1931 een boze brief. Het bestuurslid van de Moergestelse Burgerwacht P. Schilders wilde de verdeling van de subsidie die de gemeente Moergestel had verleend voor het gebruik van de schietbaan in een café behandelen 'wat mij op de eerste plaats niet bevalt en op de tweede plaats voor een bestuurslid eener Burgerwacht niet van toepassing is'. Toch bleek ook de Berkel-Enschotse Burgerwacht minder heilig dan Van Trier voorwendde. Toen de burgemeester van Moergestel op zijn beurt vroeg om opgave van in jaren 1928-1930 door de Burgerwacht Berkel-Enschot ontvangen bedragen voor de schietbaan, kreeg hij geen antwoord.

Kort na de Tweede Wereldoorlog werden veel jongemannen opnieuw blootgesteld aan het oorlogsgeweld. De Nederlandse regering had na de onafhankelijkheidsverklaring van Soekarno besloten haar oude kolonie Nederlands-Indië gewapender hand te verdedigen. Ook uit Berkel-Enschot moesten 34 jongens met de boot naar Indonesië vertrekken. In Enschoot werd een afdeling van het Katholiek Thuisfront opgericht, kort daarna volgde een oprichtingsvergadering in Berkel. Maar burgemeester Panis benadrukte dat er één afdeling voor de gehele gemeente zou moeten komen. Elisa Verschuuren-van Besouw werd de drijvende kracht achter het Berkel-Enschotse Katholiek Thuisfront. De Boerinnenbond organiseerde op 5 mei 1948 een gezamenlijke bedevaart naar O.L. Vrouw van de Heilige Eik te Oirschot, waar gebeden werd voor de behouden terugkeer van 'onze jongens in Indië'. Het belangrijkste besluit was echter in september 1947 genomen. Er zou een maanduitgave voor de gehele gemeente komen, speciaal bedoeld voor de militairen overzee. De uitgave van het Katholiek Thuisfront ging *De Schakel* heten en verscheen van november 1947 tot en met september 1951. Er waren 425 abonnees, het blad kwam in negen van de tien Berkel-Enschotse gezinnen. Het redactieadres berustte op het gemeentehuis. De pastoors Van Tilborg en Van de Ven verzorgden afwisselend de inleidingen. Vaste rubrieken waren 'Vanaf de pui' (geschreven door Panis), de sportrubriek, een puzzelhoekje voor kinderen en de sappige tweespraak tussen 'Toon en Trien'. Het blad vormde niet alleen een schakel met de soldaten in Indië, maar schiep ook een band tussen de drie dorpskernen.

Openbare scholen met kruisbeelden

In Berkel-Enschot hield het openbare onderwijs langer stand dan elders in Brabant. Dit had echter niets te maken met een voorliefde in het dorp voor openbaar onderwijs, maar eenvoudigweg met een probleem om voor beide kernen geestelijken te vinden die bereid waren om bijzonder onderwijs te geven. Rond 1890 gaf de pastoor voor het begin van de lessen op school onderricht in de catechismus. Hij was niet altijd stipt om negen uur 's morgens klaar met de lessen. Het nieuwe raadslid

W. Robben vertelde in de raadsvergadering van 6 augustus 1890 klachten te hebben ontvangen omdat de catechismusles vaak pas een kwartier tot twintig minuten na negenen eindigde. Volgens hem kon de pastoor er best voor zorg dragen om precies om negen uur af te sluiten, ook de 'meester moet er wel ooit met iemand over gesproken hebben'. De overige raadsleden gaven blijk het niet met Robben eens te zijn. Raadslid J. Vugs vond dat Robben dan zelf de pastoor er maar op moest aanspreken en burgemeester Brenders beaamde wel de tijdsoverschrijding, maar had nooit klachten gehoord. Goed godsdienstonderricht mocht volgens hem tijd kosten.

De uitgaven voor openbaar onderwijs vormden voor de gemeente een zware last. Maar het plan van wethouder W. Piggen uit Berkel om weer terug te gaan naar de situatie van vroeger en één school te bouwen in het midden der gemeente haalde het in november 1891 niet. De Berkelse raadsleden hadden daarna weinig zin om extra geld uit te trekken voor de school in Enschoot, die hoognodig verbouwd moest worden en waar meester Gudde dringend ondersteuning nodig had van een extra onderwijzer. Telkens werd de wedde voor de hulponderwijzer door de gemeenteraad zo laag vastgesteld, dat geen geschikte kandidaten zich meldden. In 1893 stelde de schoolopziener lang genoeg toegevend te zijn geweest en wenste hij snel iemand benoemd te zien voor de Enschootse school, in verband met het gestegen kinderaantal daar. Maar de lage wedde verhinderde dat de vacature langdurig opgevuld kon worden. In 1895 waren er wel twee kandidaten, maar die bleken protestant te zijn. Tot ver na de eeuwwende was het een komen en gaan van hulponderwijzers op de beide scholen. Vaak moest genoeg genomen worden met een kwekeling. Intussen was in 1894 Gudde als hoofdonderwijzer vervangen door Wilhelmus Franciscus van Gool.

De scholen in Enschoot en Berkel maakten gebruik van de mogelijkheid om ontheffing aan te vragen van de verplichting om gymnastiekonderwijs te bieden. De schoolopziener wilde echter eind 1910 toch het gymnastiekonderwijs invoeren en dan zou er enige verbetering moeten worden aangebracht aan de overdekte speelplaats. De gemeenteraad was echter van mening dat deze oefeningen voor de kinderen van Berkel-Enschoot weinig nut hadden omdat zij toch al de gehele dag in de open lucht speelden en 'voor het flink opgroeien geen meerdere lichamelijke beweging nodig hebben en dat het beter is dat de schooltijd voor onderricht in lezen, schrijven en rekenen wordt gebruikt'. De Leerplichtwet van 1900 stond maximaal zes weken 'landbouwverlof' toe, dus dat ging ook al af van de beschikbare tijd om de kinderen onderricht te geven.

De openbare scholen in Enschoot en Berkel waren voor sommige inwoners niet modern genoeg, anderen wensten juist hun kinderen bij zusters of fraters onder te brengen. Het gevolg was dat een groot aantal leerplichtige kinderen elders de school bezochten. In 1909 gingen 19 jongens en 20 meisjes naar Oisterwijk, 17 jongens en 26 meisjes naar Udenhout en 2 meisjes naar Tilburg. In totaal maar liefst 84 kinderen, daartegenover stonden 90 kinderen die de scholen in Berkel en Enschoot bezochten.

De kwaliteit van de onderwijzers liet soms ook te wensen over, hetgeen gezien de minimale salarissen ook niet zo vreemd was. De moeilijkheden met de Berkelse onderwijzer Bult hielden aan. In 1899 stond hij weer voor de Berkelse kinderen, hoewel

het burgemeester Brenders bekend was dat de onderwijzer een drankprobleem had. Brenders liet Bult plechtig beloven geen sterke drank meer te zullen nuttigen. De burgemeester had te doen met de vrouw en vier jonge kinderen van de onderwijzer. De schoolopziener was minder clement en wilde Bult ontslaan. Toen de onderwijzer wegens openbare dronkenschap veroordeeld werd door het kantongerecht, kon ook Brenders op 21 juli 1900 niets anders doen dan de man ontslaan wegens plichtsverzuim en wangedrag. Dokter Lobach liet de raadsleden weten dat Bult aan de zielsziekte 'hoogmoedswaanzin' leed. De raadsleden zorgden er wel voor dat de vrouw en kinderen van Bult ondersteuning kregen van het Burgerlijk Armbestuur.

Verbetering op de Berkelse school kwam er pas in 1907 toen het hoofd Rochus van Pelt ontslag kreeg wegens 'lichaamsgebreken'. De nieuwe hoofdonderwijzer per 1 mei werd Nicolaas Josephus van Mensvoort, voorheen onderwijzer te Vught. Hij had zijn opleiding ontvangen op de bisschoppelijke kweekschool in Den Bosch. Dertig jaar lang zou meester Van Mensvoort kinderen opleiden en boeren scholen in de landbouwwakken. Hij werd actief in de Boerenbond, de Jonge Boerenstand, de St. Vincen-tiusvereniging en de RK Kiesvereniging.

Van Mensvoort en het hoofd van de school van Enschoot, Van Gool, deden ernstige pogingen om het salaris van de onderwijzers te verhogen om zo betere leerkrachten naar Berkel-Enschoot te krijgen. Maar de gemeenteraad gaf geen krimp. De raadsleden dachten dat er na de examens wel pas afgestudeerde onderwijzers voor het minimumsalaris in de gemeente zouden willen werken. Van Gool had in Enschoot in 1909 geen andere keus dan zijn vrouw Maria Pijnenburg voor benoeming voor te dragen. Na een maand nam zij wegens gezondheidsredenen al weer ontslag. Ook in Berkel bleef het een komen en gaan van hulponderwijzers. De openbare scholen werden voornamelijk nog bezocht door de kinderen van min- en onvermogenen. Het bijzondere onderwijs in Udenhout trok in 1911 al vijftig kinderen uit Berkel.

Burgemeester Brenders' hoop was gevestigd op zusters of fraters. Hij hoopte dat de pastoors van Berkel en Enschoot het eens zouden kunnen worden over één katholieke school. Twee scholen oprichten zou voor de geestelijkheid te veel gevraagd zijn. De Berkelse pastoor Raijmakers was echter over het onderwijs van Van Mensvoort zo tevreden dat hij bijzonder onderwijs niet nodig achtte.

En het openbaar onderwijs was inderdaad praktisch katholiek ingericht. Toen het raadslid W. van Rijswijk uit Enschoot op de raadsvergadering van 7 mei 1910 vroeg of er geen kruisbeelden konden worden opgehangen in de openbare scholen, was burgemeester Brenders het er direct mee eens. Hij had het al een aantal jaren eerder willen doen, maar toen had het schooltoezicht nog dwarsgelegen. Maar in 1910 werd eenvoudigweg besloten voor de vier schoollokalen kruisbeelden aan te kopen, ze te plaatsen en van het besluit mededeling te doen aan de schoolopzieners. Van Rijswijk drong in een volgende raadsvergadering meteen ook maar aan op het gebruik van zuiver katholieke leer- en leesboeken. Brenders kon hem op zijn wenken bedienen. Op de openbare scholen werden, voorzover hij wist, dezelfde boeken gebruikt als op de fraterscholen. Zou het anders zijn, dan zouden B&W er direct op aandringen dat dit alsnog zou gebeuren.

Bij de onderwijzersbenoemingen besliste formeel de raad,

maar de pastoors hadden een dikke vinger in de pap. Zo stuurde pastoor Raijmakers van Berkel de burgemeester in 1909 een rapport over de voorgedragen M. van Bragt. De pastoor kreeg de inlichtingen weer van de directeur van de bisschoppelijke kweekschool. Een benoeming van Van Bragt als onderwijzer was de geestelijkheid welgezind: 'Wekelijks ging hij te biechten en meermalen in de week naderde hij tot de H. Tafel. Hij was volgzzaam en luisterde gaarne naar goede raad'.

Op aandringen van de gezondheidscommissie kwamen er rond de Eerste Wereldoorlog verbeteringen tot stand aan de gebouwen van beide scholen. Van Mensvoort kreeg zelfs gelegenheid van de raad instrumenten aan te schaffen om natuurkundige proeven te nemen, zodat hij zijn landbouwakte kon verkrijgen. Onderwijzers die onvoldoende functioneerden werden sneller ter verantwoording geroepen en met steun van de bisschop en de RK Onderwijzersbond gelukte het de hoofdonderwijzers, na enkele mislukte pogingen, in 1915 hun jaarwedde met vijftig gulden verhoogd te krijgen.

De kinderen gingen tot hun twaalfde naar school. Maar door de vele wisselingen met hulponderwijzers, zo stelden de hoofdonderwijzers vast, waren de kinderen van twaalf eigenlijk nog onvoldoende geschoold. De kinderen langer op school houden was echter praktisch onmogelijk omdat de meeste ouders daar sterk op tegen waren. Daar kwam nog bij dat het herhalingsonderwijs in de jaren twintig uit de gemeente verdween omdat de rijksbijdrage daarvoor kwam te vervallen. Het landbouwverlof besloeg in 1922 de gehele maand september. Daarnaast waren er nog al wat dagen waarop geen onderwijs gegeven werd: de laatste volle week van juli en de eerste twee weken van augustus, de vastenavondsdagen, witte donderdag en goede vrijdag, St. Nicolaasdag, de eerste week in mei. Met andere woorden: het onderwijspeil was lager dan menigeen zich wenste.

Rond 1920 werden de onderwijskosten voor de gemeente door de nieuwe wetgeving alleen maar groter. Het aantal klassen werd uitgebreid en dus moesten er extra onderwijzers aange-steld worden. In 1920 zaten in Berkel 53 kinderen op school, in Enschtot 83. Naar Udenhout en Oisterwijk gingen respectieve-lijk 35 en 45 kinderen, naar Tilburg 9 en naar Moergestel 1. De hogere kosten voor de gemeente, de financiële gelijkstel-ling tussen openbaar en bijzonder onderwijs, het grote aantal leerlingen dat buiten de gemeente bijzonder onderwijs ontving en het ijveren van de nieuwe Berkelse pastoor Goossens waren de redenen dat na 1920 het onderwijs in de gemeente ook offi-cieel een katholiek stempel kreeg.

Schoolkinderen en 'tochtige geiten'

Het hoofd van de Enschtotse school Wilhelmus Franciscus van Gool was geen erg proper mens. De gezondheidscommissie dwong hem in 1906 zijn woning te verbeteren. Het secrete dat langs de openbare weg stond, moest achter de stal geplaatst worden. In 1910 verplichtte de commissie Van Gool om zijn aardappelbe-waarplaats onder de bedstede te overwelven dan wel om een aardappelkelder te maken. Als het echter om de zeden ging van zijn schoolkinderen had Van Gool geen aansporingen nodig. Dan nam hij zelf het voortouw. Zo schreef hij de gemeenteraad in september 1926 verontrust een brief. Wat was het geval? Ber-nard van Iersel hield in de nabijheid van de Enschtotse school

een bok ten behoeve van de geitenfokkerij. Van Gools grootste bezwaar gold niet de stank die de bok verspreidde. Nee, het gevaar school er volgens hem in dat de schoolkinderen 'vaak als drijvers, ja wel eens als leiders gebezigd worden van tochtige geiten'. In het belang der zeden achtte Van Gool het zeer wenselijk als de raad een verordening zou maken die gebod dat kinderen beneden een bepaalde leeftijd geen tochtige dieren mochten drijven of geleiden.

Nu was de geit erg belangrijk voor de arbeidende stand en maar liefst 21 ingezetenen van Enschoot drongen er bij de gemeenteraad op aan dat de bok van Bernard van Iersel behouden mocht blijven 'het welk voor ons allen van aller groots belang en nuttig is (...) Daar wij allen arbeider zijn en uithuizes moeten gaan werken en het zodoende een werk is voor moeder de vrouw om met de koe der armen (de geit) naar den bok te gaan'. De gemeenteraad kwam echter aan de bezwaren van meester Van Gool tegemoet. Bokken mochten in de gemeente voortaan niet meer zonder vergunning gehouden worden. Dekking van schapen en geiten werd verboden op van de openbare weg zichtbare plaatsen. Tenslotte bepaalde de raad nog dat personen onder de zestien jaren niet langer aanwezig mochten zijn bij dekking van tochtige runderen, geiten en schapen. Toen Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant de verordening onder ogen kregen, vonden ze dat de gemeente Berkel-Enschoot wel erg hard van stapel was gelopen. De gedeputeerden hadden bezwaren tegen de vrijheidsbeperking die aan het houden van bokken werd opgelegd. De gemeenteraad van Berkel-Enschoot trok daarop de bedoelde wijziging van de Algemene Politieverordening alsnog in.

Zusters naar Berkel

Pastoor Goossens wilde erg graag in Berkel een 'liefdeshuis' bouwen, maar hij kon aanvankelijk geen zusters vinden. In 1919 onderhandelde hij met de zusters Vincentianessen uit het Belgische Ans. Deze zusters hadden een school geopend in de St. Antoniusparochie (Hoefstraat) te Tilburg. Goossens wilde een zusterklooster van waaruit onderwijs werd gegeven aan kleuters en meisjes en leiding gegeven aan de wijkverpleging. De gebroeders Piggen stelden grond beschikbaar voor een gebouw en een comité onder voorzitterschap van Brenders wist van de bevolking een jaarlijkse bijdrage van vierduizend gulden los te krijgen. Op 23 oktober 1921 kon de eerste steen gelegd worden voor het Gerardusgesticht, zo ging het gebouw gelegen tegenover de kerk heten. Ook werd een beeld opgericht voor de H. Gerardus Majella. Op 15 mei 1922 kwamen de zusters naar Berkel. De schoolkinderen zongen 'Lang zullen de zusters leven' en een erewacht met versierde fietsen haalde de nonnen aan de gemeentegrens af. De bewaarschool liep bevredigend, de gemeenteraad verleende vijf gulden subsidie per kind. Maar de naaischool werd ronduit een mislukking. Na een jaar waren er van de veertig meisjes nog slechts drie over. De zusters bleken totaal ongeschikt voor de naaischool. Ook het pension liep al snel leeg. De gasten namen hun toevlucht elders omdat het eten en de behandeling door de Vincentianessen slecht waren. Pastoor Goossens was teleurgesteld in de houding van de nonnen die volgens hem 'vingen en grepen wat ze krijgen konden' en 'alles naar haar moederhuis' stuurden.

In overleg met bisschop Diepen vonden onderhandelingen

plaats met een andere orde met als resultaat dat op 15 november 1923 de zusters van het H. Hart van Jezus uit Moerdijk naar het Gerarduspension kwamen. De zusters vroegen toestemming van de raad tot overneming van het meisjesonderwijs van de openbare school te Berkel. Ook het bewaaronderwijs namen de zusters over. De raad ging in meerderheid akkoord en subsidieerde de zusterschool, die introk in de twee in 1920 aangebouwde lokalen van de openbare school. Deze werden wel enigszins aangepast aan de eisen van de zusters en aan die van het Rijk. Zo werd in de zijmuur van het klaslokaal een raam aangebracht voor toezicht op de privaten. De afscheiding met de openbare school moest volledig gemaakt worden, zowel in de klas, in de gang als langs het pad dat langs de schoollokalen voerde. De Maria-school opende haar poorten op 15 december 1924 met Maria den Biesen als hoofd en Catharina van der Loos en Johanna van Iersel als onderwijzeressen. Inkomsten verwierven de zusters uit het voortgezette Gerarduspension, in 1933 werd het uitbebreid met een verdieping. Het pension was geen specifiek gasthuis voor bejaarden, maar een pension voor dames en heren van stand. De bewoners van Berkel vonden het dan ook maar een deftige aangelegenheid.

Pastoor Goossens stelde alles in het werk om ook voor de jongens een katholieke school in Berkel te krijgen. Het kerkbestuur van zijn St. Willibrordusparochie diende daartoe in juli 1932 een voorstel in bij de gemeenteraad. B&W boden de gebouwen van de openbare school aan en vroegen tegelijkertijd aan het Rijk ontheffing van de verplichting tot het geven van openbaar onderwijs. Inmiddels was namelijk ook in Enschoot de openbare school katholiek geworden. Openbaar onderwijzer Van Mensvoort ging in 1933 gewoon over naar de nieuwe katholieke jongensschool St. Willibrordus. Hij stierf in 1938. Zijn opvolger werd L.H. van Roosmalen, voormalig onderwijzer te Nuland.

Kniekousen

Op de katholieke scholen werd in de jaren dertig nauwkeurig toezicht gehouden op de kleding van kinderen. Vooral de vaak gebruikte kniekousen waren de geestelijkheid tot ergernis. In 1934 stuurde mevrouw W. van de Sande uit Berkel een wanhopige brief aan de bisschop. Als huismoeder van acht kleine kinderen zag zij bijna iedere dag dat haar vier jongens met de knieën uit de kousen thuis kwamen. Daarom had ze besloten de jongens voortaan kniekousen aan te doen, maar daarop werden haar kinderen van school gestuurd. Ze schreef de bisschop verder dat haar man voerman in de stad was. Dat zij dus de volledige zorg droeg voor de kinderen en daar reeds haar handen aan vol had. De bisschop informeerde bij pastoor Goossens. Deze stelde dat het gewenst was aan zedige kleding streng de hand te houden. Hij laakte het optreden van mevrouw Van de Sande in krasse bewoordingen. Goossens was vooral verontwaardigd omdat zij het gewaagd had zich tegen het gebod van de pastoor te verzetten. De bisschop sloot zich bij het oordeel van de pastoor aan en weigerde toestemming tot het dragen van kniekousen.

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg Berkel een heus pensionaat voor meisjes. Het gebouwencomplex van de zusters te Moerdijk

was in 1944 door de Duitsers in brand gestoken. Een deel van de pensionaatmeisjes kwam als evacu e naar Berkel. In juli 1945 maakten de zusters plannen om het internaat in Berkel te vestigen. Een pand was er echter nog niet. Een deel van de meisjes kreeg les in het caf lokaal van de weduwe Pijnenburg, terwijl daarnaast het lokaal van de bewaarschool gebruikt werd. De pensionairs moesten slapen bij de trappistinnen en op de zolder van het Gerarduspension, waar de bedden nagenoeg tegen elkaar aan stonden. Architect Constant Panis was al aangezocht voor het ontwerp van nieuwbouw, maar het plan kwam niet op het urgentieprogramma scholenbouw van het Rijk. Sinds 1 januari 1947 werd ook een lokaal gebruikt in het Gerardusgesticht. Het internaat telde toen 78 leerlingen.

Katholiek onderwijs in Enscht

Terwijl Berkel in 1921 al vergevorderde plannen had voor katholiek onderwijs, moest de pastoor van Enscht zijn catechismusles nog geven in het portaal van de kerk onder de toren. Ideaal was dat zeker niet, in de winter moesten de kinderen die van ver kwamen met natte voeten in een koud vertrek de lessen bijwonen. Pastoor Van Besouwen richtte in 1921 aan de pastorie een catechismuslokaal op, betaald uit de jachtgelden.

Nadat de bisschop in 1926 toestemming had verleend en de gemeenteraad geen bezwaren bleek te hebben, kon in 1927 Marie Denissen in het gymnastieklokaal een bewaarschool beginnen. Hoewel zij slechts tweehonderd gulden per jaar verdiende werd deze pionierster van het katholiek onderwijs door de nieuwe pastoor Schellekens op handen gedragen. Hij noemde haar met een knipoog 'de professor der Enschtsche Universiteit' en maande zijn parochianen om bij de collecte voor de bewaarschool slechts 'witgeld' (zilvergeld) in de schaal te deponeren.

Pastoor Schellekens wilde evenmin als Goossens van Berkel berusten in het openbare onderwijs. Op 7 augustus 1928 schreef hij een brief naar de rector van de bisschoppelijke kweekschool in Den Bosch hoe hij de openbare school in een katholieke kon omzetten. Al op 4 oktober 1928 stond er een oproep in het blad *De Katholieke School* voor een hoofdonderwijzer, onderwijzer en onderwijzeres te Enscht. Het nieuwe hoofd werd Jacobus van Zeeland, een onderwijzer uit Best die uit de 42 sollicitanten werd gekozen. Daarnaast werden twee vrouwen benoemd: Johanna Fafi  uit Tilburg en Mia Kuijken uit Bergeijk. In maart 1930 werd Fafi  vervangen door een mannelijke onderwijskracht omdat, zo oordeelde het kerkbestuur, dit 'beter wordt geacht voor de tucht'.

De inhuldiging van meester Van Zeeland, vanaf de Enschtse grens bij De Druiventros met het gilde St. Joris en St. Sebastiaan, vond op 27 februari 1929 plaats 'in een Siberische koude'. Ook W. Verhoeven van de pas opgerichte rijvereniging 'De Cavalieren' mocht een woordje spreken, maar de pastoor was er niet erg tevreden over. 'Hij kende z'n les niet', zo luidde het onverbiddelijke oordeel van Schellekens. Op 1 maart 1929 kon de school eindelijk ingezegend worden, een lange vorstperiode had de gang van zaken ernstig vertraagd. Van Zeeland moest optornen tegen de reeds lang bestaande opvatting bij sommige groepen in Enscht dat de dorpschool geen goed onder-

wijs kon bieden. Deze mensen stuurden hun kinderen al sinds tijden naar elders. De katholieke Enschtotse school werd van aanvang af een gemengde school. Per 1 maart 1929 was de opheffing van de openbare school een feit en werd hoofdonderwijzer Van Gool op wachtgeld gezet. De nieuwe school kreeg van de gemeenteraad een subsidiebedrag van 2330 gulden om leermiddelen, nieuwe schoolbanken en schoolborden aan te schaffen en om een overdekte speelplaats te creëren. De lokalen van de openbare school kreeg het kerkbestuur in eigendom. Voor de bewijstukken moest men echter nog wel tot 3 juli 1931 wachten. Pas toen ontving het bestuur het bewijs van eigendom der school van notaris Hoeckx uit Tilburg, hetgeen pastoor Schellekens deed verzuchten 'O Nederlandsche H. Bureaucratus, wat zijt ge toch prettig'.

Nu zaten er op de openbare school van Enschtot drie hervormde kinderen. Deze zouden naar Berkel moeten, waar nog de openbare jongensschool bestond. Maar de drie leerlingen meldden zich gewoon bij de katholieke geworden Enschtotse school. De ouders vonden de weg naar Oisterwijk (waar een bijzonder neutrale school was) te lang en te gevaarlijk en naar Berkel wilden ze de kinderen zeker niet sturen omdat daar geen tucht zou heersen. Hoofdonderwijzer Van Zeeland maakte de ouders duidelijk dat hun kinderen toch echt niet op de katholieke school konden blijven. Maar de ouders verklaarden dat zij er totaal geen bezwaar tegen hadden indien hun kinderen zouden meebidden, catechismus leerden of zelfs de H. Mis bijwoonden. Pastoor Schellekens vroeg de bisschop om advies. Volgens Schellekens betrof het hier arme mensen, die niet lastig waren, maar waarvan de kinderen wel wat ruw waren. De bisschop gaf toestemming de kinderen drie maanden op proef te nemen, maar dan moesten ze wel de intentie tonen katholiek te willen worden.

Van Zeeland werd na de oorlog om gezondheidsredenen opgevolgd door W. Bink, schoolhoofd in Hooge Mierde. De bewaarschool bevond zich ook na de oorlog in een armzalige toestand zonder behoorlijke leermiddelen en schoolmeubelen. Het schooltje werd zo'n beetje in stand gehouden door de maandelijkse schaalcollecte in de kerk. Probleem was echter dat slechts ouders met schoolgaande kinderen bijdroegen. Gediplomeerde leerkrachten voor het kleuteronderwijs ontbraken. Na de oorlog volgde de onderwijzeres uit Enschtot wel een cursus in Tilburg. Het schoolbestuur van Berkel achtte de zuster daar te oud om nog aan de studie voor voorbereidend lager onderwijs te beginnen. Wel werd gememoreerd dat zij reeds vanaf 1931 met goed resultaat onderwijs gaf. Verzoeken om openbaar onderwijs werden nauwelijks gehoord. In het tijdvak 1943-1948 gaf slechts één ouder bij het gemeentebestuur blijk dat hij voor zijn kinderen openbaar onderwijs wenste. Om dergelijke verzoeken te kunnen honoreren werd in 1948 een overeenkomst gesloten met de gemeente Tilburg. Daardoor konden kinderen uit Berkel-Enschtot geplaatst worden op openbare scholen voor lager onderwijs en ULO in Tilburg.

Bouwen aan kerken, kloosters en verenigingen

Religie, cultuur, sport en ontspanning 1890-1950

De uitbreidingen in het dorp na 1920 leidden ertoe dat er bij de volkstelling in 1930 in Berkel-Enschot 29 protestanten en vier onkerkelijken woonden. Maar daar stond nog altijd een getalsmatige overmacht van 2031 katholieken tegenover. De groei van het aantal parochianen zette vooral na 1920 in. De beide parochies waren er enigszins op voorbereid. Enschothad zijn nieuwe kerk in 1899 gekregen, Berkel in 1911. Bezorgd over geloofsafval waren de pastoors nog niet. Wel trachtten ze op de parochiële grensscheiding in De Kraan aan gebiedsuitbreiding te doen. In 1931 verhuisde Jan van Pelt, een Enschootsgezinde boer, na het overlijden van zijn vrouw uit De Kraan naar Tilburg. In zijn boerderij kwam ene Robben te wonen, die Berkelsgezind was. Pastoor Goossens uit Berkel deed er toen alles aan om een nieuwe grensscheiding tussen de parochies tot stand te brengen. Hij was blijkbaar de meest vasthoudende want de Enschootse pastoor Schellekens tekende aan dat hij er zich niet langer tegen zou verzetten: 't Was me te min'.

Niet alleen in kerken en kloosters, maar ook op straat werd het devotionele leven steeds meer beheerst door organisatie en leiding van bovenaf. Processies, optochten en kruizen langs de weg waren daarvan voorbeelden. Het katholieke verenigingsleven nam een enorme vlucht, waarbij traditionele waarden en moderne invloeden door elkaar heen liepen. Moderne tendensen wonnen echter na de jaren twintig terrein. De gilden werden in populariteit voorbijgestreefd door de handboogschutterijen, de dorpscaféhouder door de kastelein die zich op dans en muziek richtte en de boerenkermis door de commerciële attracties.

Terwijl de geestelijkheid zich vooral toelegde op de waarde die parochiële verenigingen voor het katholieke geloofsleven hadden, was het met name burgemeester Panis die in gemeentelijke culturele verenigingen de mogelijkheid zag de drie dorpskernen dichter bij elkaar te brengen. Muziek, toneel en sport werden in de jaren dertig razend populair. De geestelijkheid trachtte via adviseurs de jongens en de meisjes compleet gescheiden te houden, hetgeen maar ten dele lukte. Voetbal werd onder de arbeidersjeugd populair en de ruitersport onder de boerenstand. Tilburgers en vreemdelingen bezochten met complete families de vennen en de weilanden om er te zwemmen of te kamperen.

Een nieuwe kerk en gerestaureerde toren in Enschoth

De parochie Enschoth maakte in de jaren 1911-1948 een enorme groei door. Het aantal parochianen steeg van 440 naar 900 en het aantal uitgedeelde hosties van 4600 (1911) naar 72.000 (1949) om daarna te dalen naar 57.000 (1951).

In Enschoth werd op het einde van de negentiende eeuw nog altijd gekerkt in de oude schuurkerk. Onder het pastoraat van Franciscus Corstens werden in 1896 door de Limburgse architect Caspar Franssen (die talloze kerken in Brabant en Limburg

ontwierp) plannen gemaakt voor een nieuwe kerk in Enschoot. Het werk werd in 1897 aangenomen door ene Baeten. Nadat de eerste steen op 6 april 1898 gelegd was, kon pastoor Corstens de kerk op 7 mei 1899 inzegenen. Begin 1900 werden de klokken uit de oude toren overgebracht naar de toren van de nieuwe kerk. Door blikseminslag kwam er in 1910 trouwens bijna een einde aan de oude toren. Brokstukken belandden op de speelplaats van de toenmalige school. De schuurkerk van Enschoot was reeds in 1904 afgebroken. Al het geld werd aangewend voor de aankleding van de nieuwe kerk. In 1918 toog de Tilburgse kunstschilder Albert Verschuuren in de nieuwe kerk aan de slag voor het maken van muurschilderingen.

Bouwpastoor Corstens werd in 1911 opgevolgd door W. van Besouwen, die in de vijftien jaar dat hij pastoor was de St. Job-bedeveart zag uitgroeien tot een commercieel gebeuren. In juli 1926 vroeg hij wegens zijn slechte gezondheid ontslag. Zijn opvolger O. Schellekens was slechts acht jaar (1926-1934) pastoor van Enschoot, maar gaf in die jaren een grote impuls aan het verenigingsleven. In zijn persoonlijk leven verging het hem slechter. In 1928 bleek Schellekens, bij het sterven van zijn moeder, zich diep in de schulden te hebben gestoken. Hij biechtte de bisschop in Den Bosch op dat hij zich niet geschikt achtte voor het pastoraat. Toen hij in 1934 vertrok bood pastoor Goossens uit Drunen hem aan zijn intrek te nemen bij de broeders aldaar.

Ook de dierbare oude toren zag Schellekens steeds verder afbrokkelen. Een poging om de toren op gemeentekosten te laten restaureren liep in 1931 op niks uit omdat de Berkelse raadsleden vonden dat zoiets slechts 'ten profijte van vreemdelingen' zou strekken. In het jaar dat Schellekens heenging, was de raad wèl zover om de toren te laten restaureren. Op 30 oktober 1934 gaf de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen toestemming. De rijksoverheid zou maximaal 1100 gulden bijdragen, de provincie 400 en de gemeente 1100. De herstelwerkzaamheden kwamen onder leiding te staan van architect Constant Panis. Problemen ontstonden er echter toen het Rijk liet doorschemeren dat de geldstroom werd stopgezet omdat de aanwijzingen van Monumentenzorg niet correct zouden zijn uitgevoerd. In 1938 besloot de gemeenteraad toch maar om de aannemer de hem toekomende gelden te betalen, ongeacht de zienswijze van het Rijk.

Op zondag 22 november 1931 werd opgericht de kerkelijke zangclub St. Theresia onder leiding van de onderwijzeres Mia Kuijken. Het initiatief was in augustus van dat jaar geboren nadat er een zichtbare gebedsverhoring voor de beterschap van Janus Bertens op voorspraak van 'Klein Treesje' had plaatsgevonden. Het koortje startte met kerstliederen en gregoriaanse lofzang op de eerste donderdag van de maand.

In 1934 werd een kapelaan uit Den Bosch, Arnoud van de Ven, in Enschoot pastoor. Zijn verdiensten lagen evenals die van zijn voorganger vooral op het gebied van het verenigingsleven. Hij zou wel de 'voetbalpastoor' genoemd kunnen worden. Van de Ven was namelijk een groot voetbalfanaat en werd bij de oprichting van Jong Brabant geestelijk adviseur. Als er thuiswedstrijden waren, duurde het lof op zondagmiddag bij hem amper vijf minuten.

Tijdens het pastoraat van Van de Ven (1934-1952) vond een grote uitbreiding plaats van het aantal parochianen. Dat

betekende ook dat de kerk altijd vol zat en er lang niet voor iedereen op zondag een zitplaats was. In 1943 leidde dit tot klachten bij de bisschop. Mevrouw A.F. Habraken-van Dijk, moeder van een arbeidersgezin, schreef de bisschop dat er in de kerk nooit plaats was voor gewone mensen, terwijl de pastoor voor de familie Verschuuren, die er pas een jaar woonde, onmiddellijk stoelen had laten aanrukken. Van de Ven liet de bisschop weten dat hij zich gedwongen voelde om zo te handelen omdat die familie 'zich zeer verdienstelijk maakt voor de parochie'.

Ook in Berkel een nieuwe kerk

De groei van de parochie Berkel was even explosief als die in Enschoot. Het aantal parochianen steeg van 562 (1896) tot 1156 (1950). Het aantal hosties van 3675 (1896) naar boven de 50.000 in de crisis- en oorlogsjaren. In 1950 was dat aantal licht gedaald tot 48.500.

Na twee pastoors uit bijzonder rijke families te hebben gehad, kreeg Berkel in 1892 Herman J.A. Pistorius als pastoor. Deze geboren Helmondenaar was kapelaan geweest in Udenhout en 't Heike. De niet meer zo jonge pastoor was in 1899 zwak en ziek en werd tijdelijk vervangen door C. Bogers, een priester van het seminarie. In 1903 werd Pistorius pastoor in Best, waar hij in 1911 overleed.

Zijn opvolger Antonius J.M.J. Raijmakers, eveneens geboren in Helmond en kapelaan geweest in Drunen en Nijmegen, mocht het genoegen smaken bouwpastoor te worden voor Berkel. De 'fundamenten' waren echter al onder Pistorius tot stand gekomen via schenkingen van rijke parochianen. Zo schonk in 1893 de weduwe Antonia Bertens-van Rijswijk duizend gulden voor een nieuwe kerk (en honderd gulden voor honderd missen bij haar overlijden). In datzelfde jaar werd ook de opbrengst van de jacht over enige jaren afgestaan voor de nieuwe kerk. In 1910 was er voldoende geld binnen en kon de oude St. Willibrorduskerk afgebroken worden en vervangen door de huidige kerk. Architect was Jan Stuyt uit Amsterdam, de bouw werd voor 21.500 gulden aangenomen door de Tilburger W. Broens. Bij de nieuwbouw werd om de toren een nieuwe gebouwd, aangezien een testamentaire clausule de afbraak van de toren uit 1857 verbood. De nieuwe kerk werd in 1911 ingewijd door bisschop W. van de Ven.

Toen Raijmakers op 28 juni 1918 stierf, heette zijn opvolger Antonius J.C. Goossens. Deze in Waalwijk geboren priester was al ver in de vijftig toen hij om gezondheidsredenen van Milheeze naar Berkel werd overgeplaatst. Maar hij bleek over voldoende veerkracht te beschikken om het katholieke verenigingsleven in Berkel naar zijn idee in te richten. Hij bleef pastoor tot 1937, vestigde zich daarna in het Gerarduspension, waar hij op 29 oktober 1941 stierf. Zijn opvolger werd Antonius M. van Tilborg, die een drukke stadsparochie in Eindhoven wilde verruilen voor het rustig ogende Berkel.

Het bier dat bleef en de abt die ging

De trappisten waren door hun bierbrouwerij inmiddels meer bekend dan door hun kloosterleven. In 1891 was de bouw van het nieuwe klooster aangevangen dat in 1893, compleet met elek-

trisch licht, gereed kwam. Juist die nieuwbouw zou de trappisten echter in geldnood brengen. Tijdens zijn werkbezoek in 1911 werd de Commissaris van de Koningin door burgemeester Brenders ingelicht over de financiële moeilijkheden die de monniken ondervonden. De ingetreden broeder Gerard van Oosthuijsen, baron van Rijckevorsel van Rijsenburg, stond een fortuin te wachten bij het overlijden van zijn ouders. Het kolossale klooster werd gebouwd in dat vooruitzicht. Maar de jongeman overleed zelf reeds in 1892 en het geld ging niet naar het klooster, maar naar zijn nog in leven zijnde moeder. Dat was, zo vertelde Brenders de Commissaris, de reden dat met kracht de bierbrouwerij gexploiteerd moest worden, die inmiddels vele Brabantse bierbrouwers brodeloos had gemaakt. De trappisten bleven echter verkondigen dat wanneer ze uit de schulden waren, de bierbrouwerij zou worden opgeheven. Rond 1920 kreeg de Commissaris der Koningin echter te horen dat de bierbrouwerij onlosmakelijk verbonden zou blijven aan het klooster omdat de trappisten anders niet konden bestaan.

Ook bestuurlijk verkeerde de abdij in 1909 in een crisis. De abt dom Willibrord Verbruggen weigerde de goederen van Koningshoeven over te dragen aan een Naamloze Vennootschap. Zijn absoluut eenmansbestuur was gezien de groei van de bierbrouwerij voor de trappistenleiding van de Katsberg niet langer aanvaardbaar. Toen Verbruggen halsstarrig bleef weigeren aan de verlangens tegemoet te komen, gelastte pater Vincentius Desmis, rector van de Franse trappistinnen te Boxel, namens de abt van de Katsberg de monniken van Koningshoeven het klooster te verlaten. Slechts vier koormonniken gaven hieraan gevolg en lieten zich in een gehurd rijtuig naar het Tilburgse station brengen. De overige rijtuigen bleven leeg. De parade van rijtuigen trok uiteraard de aandacht van de lokale bevolking en er volgde een samenscholing van nieuwsgierigen. Tegen de avond trachtten enkelen zelfs over de muur van de abdij te klimmen. De abdij leek een belegerde burcht. Op 24 juni 1909 kwam een vader zijn beide minderjarige zoons opeisen. Hij had in de krant gelezen dat de abt zijn kloosterlingen opgesloten hield. Daarom had hij zich tot de burgemeester van Berkel-Enschot gewend. Hoewel Brenders het dwaze bericht niet geloofde, gaf hij de man geleide van de veldwachter, die voorzien was van een schriftelijk bevel de beide jongens aan hun vader mee te geven. Ondertussen gingen de pogingen door om de monniken los te weken van abt Verbruggen. Een deurwaarder betrad zonder succes de abdij. De menigte buiten de poort groeide ondertussen aan, zodat bewaking door de rijkspolitie noodzakelijk geacht werd. Steeds meer ouders verschenen om hun ingetreden zoons op te halen. Slechts één jongen liet zich overreden, de overigen weigerden beslist. De ommekeer kwam op 3 juli 1909 toen een jonge monnik een briefje op ieders bed deponeerde met een bericht uit Rome waaruit zonneklaar bleek dat de paus de eisen van abt Verbruggen afwees en de zijde had gekozen van de Katsberg. Koningshoeven stroomde leeg en ook abt Verbruggen vertrok.

De burgemeester stelde, naast de politiebewaking, nog een portier aan om toezicht te houden. Brenders en de advocaat J. van de Mortel werden gemachtigd het koren op het veld te verkopen om zo de arbeiders van het klooster te kunnen betalen. Die arbeiders verrichtten het meest noodzakelijke werk in de stallen, aan de ijsmachine en aan de grote voorraad bier in

de kelders. De rust en orde op de abdij waren in november 1909 hersteld, de goederen overgedragen aan een NV. De contacten van de trappisten met de bevolking bleven spaarzaam. Maar in de oorlogsjaren was de voedselbedeling aan de poort groter dan ooit en velen meldden zich toen aan als lekenbroeder, vooral om de dienstplicht te ontlopen.

De eerste trappistinnen

In 1903 kondigde de abt van de trappisten bij de Bossche bisschop de komst aan van zo'n twaalf tot vijftien Franse trappistinnen. De trappistinnen uit Frankrijk waren, sinds de anti-klerikale wetgeving in dat land van 1901, op zoek naar tijdelijke toevluchtsoorden. Zo ontstonden kloosters in Boxtel en bij het voormalige café Halfweg (later bekend als Rendierhoeve) nabij de inmiddels verlaten wielersbaan van Berkel-Enschot, ongeveer tegenover het trappistenklooster. Op 10 oktober 1904 kwamen de trappistinnen van O.L. Vrouw van Voortdurenden Bijstand uit de Vogezen aan. Kwartiermakers waren Sophie Minska en Berthe Soulard vergezeld van een waakhond, 'gors, poils ras, d'une couleur rousse' (groot harig ras met rossige kleur). Daarna volgden nog ongeveer twintig trappistinnen. Het voormalige café Halfweg werd onder leiding van broeder Dorrotheus de Vries danig verbouwd. De in afzondering levende monniken waren blij dat de wielersbaan met alle drukte er omheen uit hun gezichtsveld verdween. Maar de trappistinnen vertrokken al weer voor de Eerste Wereldoorlog, omdat zij in Berkel-Enschot niet goed in hun bestaan konden voorzien.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd het leegstaande klooster betrokken door zo'n duizend militairen, die ook in de werkplaatsen van de trappistenabdij gehuisvest werden. Deze inkwartiering duurde van 15 augustus 1914 tot 22 oktober 1915. Ook 210 Belgische vluchtelingen werden sinds oktober 1914 ondergebracht in het voormalige trappistinnenklooster en in het gastenverblijf van de trappisten. Daarna ruilden de trappisten de eigendommen met grondbezitter en fabrikant Van den Bergh, die van het gebouw in 1916 een schaapskooi maakte en de naam 'Rendierhoeve' introduceerde. In het voormalige klooster lag namelijk reclamemateriaal van de firma Van den Bergh voor hun dekens (etiketten met daarop eskimo's en rendieren voor een slede in een besneeuwde wereld). In het poortgebouw was enkele jaren een schooltje gevestigd voor kinderen van het nabijgelegen woonwagenkamp. Rond 1950 werd het pand door toedoen van Gijs van den Bergh het landelijk centrum voor de voortrekkers van de Nederlandse Vereniging van Padvindders.

Een trappistinnenklooster

Toen Lien Löb, na een bezoek aan haar ingetreden broer, abt Simon Dubuisson toevertrouwde dat zij zich aangetrokken was gaan voelen tot het cisterciënserleven, zou dat de abt geïnspireerd hebben tot een groots plan: een trappistinnenabdij in Nederland. Lien Löb trad in 1928 in te Chimay in Henegouwen. In dat klooster was de Berkel-Enschotse Joke van Iersel in datzelfde jaar de eerste Nederlandse lekenzuster. Er zouden door bemiddeling van abt Dubuisson nog vele jonge meisjes volgen. Rond 1930 werd al grond aangekocht in Berkel. Pastoor Goossens en oud-burgemeester Brenders bewerkten de boeren. In

1933 bouwde men op het gekochte land een boerderij en kaasmaakerij. Trappisten togen aan het werk om de grond bouwrijp te maken. In 1936-1937 verrees het eigenlijke klooster. Abt Dubuisson had wegens geldgebrek besloten slechts drie vleugels op te trekken en de westzijde pas in een latere fase te bouwen. Maar de abt van de Katsberg schonk een ruime gift, onder de voorwaarde dat het klooster in geval van nood zou openstaan voor verdreven trappistinnen.

Op 15 augustus 1937 bracht een grote autobus de Nederlandse zusters uit Chimay en werd de Belgische moeder Gertrudis (Maria Demarrez) tot abdis geïnstalleerd van wat officieel ging heten de trappistinnenabdij O.L. Vrouw van Koningsoord. De kerkwijding vond plaats op 6 oktober 1937. Het kweken van champignons als inkomstenbron bleek al snel ondoenlijk en werd in 1947 vervangen door het vervaardigen van liturgische gewaden. Het klooster werd van mei tot oktober 1944 gedeeltelijk gevorderd door de Duitse bezetter. Net na de bevrijding was er een noodziekenhuis van het Rode Kruis gevestigd en werden er 45 evacués uit Groesbeek opgenomen. Tot januari 1945 was het klooster ook nog in gebruik voor de inkwartiering van achter-eenvolgens Engelsen, Schotten, Polen en Canadezen.

St. Job als kermisattractie

Het aantal verpachte plaatsen met St. Job liep in het begin van deze eeuw gestadig op. In 1902 waren het er 26, in 1914 was het aantal uitgegroeid tot 34. De pachters kwamen hoofdzakelijk uit Tilburg, sommigen uit Den Bosch. Slechts een enkeling kwam uit het dorp zelf. De veldwachter verpachtte de plaatsen gelegen aan de Kerkstraat en een gedeelte van 't Zwaantje per opbod. De scharrenkraam (met ook paling) en gebakskraam stonden tussen attracties zoals een kop van jut, oliebolle kraam, snoepkraam en een draaimolen. In de cafés werden de scharren genuttigd en werd muziek gespeeld. Bosschenaars lokten toeschouwers met kansspelletjes zoals 'Waar is klaver aas' en draaitolletjes in een bord. Deze spelletjes waren echter wel verboden, evenals kramen met devotieartikelen. St. Job leek meer en meer op een kermis met attracties. Pastoor Van Besouwen erkende dat het er voor de Eerste Wereldoorlog vaak ruw aan toe ging. Maar voor het gemeentebestuur waren de verpachtingen met St. Job een belangrijke inkomstenbron geworden. Dit belangenconflict tussen geestelijkheid en gemeentebestuur leidde erteo dat de pastoor van Enschoot in 1909 wel grond aan de gemeente wilde verkopen ter verbreding van de kunstweg, maar als voorwaarde stelde dat bij gelegenheid van St. Job er geen kramen geplaatst mochten worden op het aangekochte gedeelte.

Na de Eerste Wereldoorlog trachtte het gemeentebestuur de St. Job-dagen rustiger te laten verlopen door de veldwachter en de marechaussee's extra diensten te laten draaien. De pastoor was blij met deze hulp en kreeg in 1923 van de bisschop toestemming om van de offergelden een bedrag van twaalf gulden aan te wenden als honorarium voor de politie (en de misdienaars). Het aantal bezoekers bleef stijgen. De pastoor schatte in 1923 het aantal mensen op zondag op zesduizend. Een particulier uit Tilburg zorgde ervoor dat tijdens St. Job men kennis kon maken met de eerste autobusdienst in Enschoot. De plaatselijke en Tilburgse middenstand profiteerden in de jaren

twintig van de drukte. Alle Enschtse winkeliers mochten tegen betaling een kraam met uitsluitend etenswaren in de berm van de weg plaatsen. Alle gelegenheden hadden toestemming om gedurende het gehele octaaf open te zijn. In 1927 verzocht het Enschtse kerkbestuur het gemeentebestuur de helft van de opbrengst van de staanplaatsen af te staan aan de kerk: 'Het vreemdelingenbezoek tijdens het St. Jobsoctaaf geschiedt met het doel om een kerkelijk feest te vieren, althans naar aanleiding van een kerkelijk feest - op gelijke wijze als ook de kermis zijn ontstaan heeft te danken aan een zuiver-kerkelijke feestviering, nml. het feest der kerkwijding'. Maar het gemeentebestuur ging niet op het verzoek in, wel werd het kerkbestuur toegestaan om zelf kramen te plaatsen en te verhuren. Tijdens de Tweede Wereldoorlog ging de bedevaart vanwege de zorgvolle tijden niet door.

De inwoners van Berkel-Enschot trokken zelf in toenemende mate op naar bedevaartsplaatsen. In de jaren twintig en dertig waren vooral die naar Peerke Donders (Tilburg), O.L. Vrouw ter Linde (Oisterwijk), Kevelaer, Bokhoven en de boetetocht naar O.L. Vrouw van Den Bosch populair. Aan de laatste bedevaart namen in februari 1940 zo'n 150 inwoners deel. Ondanks het barre winterweer met vorst en sneeuw startten er 94 te voet, waarvan er 50 ook de terugtocht te voet aanvaardden.

Georganiseerde devotie op straat

De traditie om bij het beeldje van Willibrordus zakjes rogge of zilvergeld te offeren was in het begin van deze eeuw nog levend. Het beeldje van de heilige, die onder andere werd aangeroepen bij kinderziekten, kreeg met name op de feestdag van Willibrordus (7 november) veel toeloop.

Steeds meer gingen de door de pastoors opgerichte godsdienstige verenigingen een rol spelen in het devotionele leven op straat. Hoewel de sloop van het congregatiehuis te Berkel in 1933 het tegendeel zou kunnen doen vermoeden, schoten de broederschappen als paddestoelen uit de grond. Zo kreeg Berkel achtereenvolgens een broederschap tegen godslasteringen en onzuivere gesprekken (1919), de H. Harthulde (in 1921 was het Heilig Hartbeeld voor de oude pastorie geïntoniseerd door pastoor Goossens) en een broederschap H. Donatus (1932), opgericht om bij dreigende grote rampen bescherming te vinden.

De sacramentsprocessies en kindsheidoptochten waren demonstraties van rooms triomfalisme. Aanvankelijk bleven de processies beperkt tot de pastorietuin, maar later ging men over de straat. De kindsheidoptochten, om de missiegedachte te verbreiden, werden in de jaren twintig al gehouden. De kinderen verkleedden zich als negertjes, engeltjes met vleugels en patertjes. Zelatrices speelden in het geheel een belangrijke rol. In Enscht bevatte de kindsheidoptocht, die onder leiding stond van hoofdzelatrice Gerarda van Rijswijk, een heel programma: mis, kinderzegen na de mis, opdracht door een kind voor het versierde beeld van het kindje Jezus, liedje, offeren in het knik-engeltje voor de versiering, offeren in de schaal voor de missie, optocht of gewoon in rijen naar school, traktatie op chocolademelk en krentenbollen. De melk kwam van Tinus van de Kamp, de chocolapoeder van bakker Obbens. Schoolmeester Van Zeeland kookte de chocolademelk, terwijl de zelatrices inschonken in het gymnastieklokaal.

Rond 1930 was een comité actief genaamd 'Kruis langs den openbaren weg in Noord-Brabant'. Ook het gemeentebestuur van Berkel-Enschot werd benaderd. H. van der Putten uit Helmond bleek de gulle gever te zijn van een dergelijk kruis voor de gemeente. Het gemeentebestuur had het kruis een plaats toegedacht op 't Heuveltje in Berkel, maar hield zich in zijn dankwoord wel aanbevolen voor een tweede kruis 'daar Enschoot zich thans teleurgesteld acht'. Ook dat kwam er, evenals een Maria-kapelletje aan de Heukelomseweg. Op 21 mei 1930 konden kruizen en kapel ingezegend worden. Daarbij hield 'den doctor' P.C. de Brouwer uit Tilburg, een warm pleitbezorger van een 'rooms en fier Noord-Brabant', een korte toespraak. Buurtschap De Brem kreeg in 1946 een Mariakapelletje, de weduwe P. Bergmans stelde daarvoor grond beschikbaar. Het devotieele leven op straat werd in deze periode sterk beïnvloed door de clerus en het katholiek verenigingsleven waarbij massale optochten, kruizen en kapelletjes langs de openbare wegen een gevoel van 'Brabantia Nostra' (Brabant aan ons roomsen) moesten uitstralen. Voor afwijkende geluiden was geen ruimte. In september 1922 werd er in Enschoot gecolporteed met bijbeltjes, die de vereiste kerkelijke goedkeuring misten. De inwoners werd ingepeperd dat niet alleen het lezen ervan, maar ook het in bezit hebben van dergelijke bijbeltjes streng verboden was.

De Boerinnenbond: een mengeling van traditie en moderniteit

De geestelijkheid richtte zich niet alleen op devotieele verenigingen. De pastoors Goossens en Schellekens maakten zich sterk voor een zo uitgebreid mogelijk katholiek verenigingsleven. Een mooi voorbeeld hiervan is de in 1930 door Goossens en Schellekens mede opgerichte Boerinnenbond.

Op 8 december 1930 waren alle boerinnen opgeroepen ter vergadering in het gymnastieklokaal van Berkel. Behalve de beide pastoors was ook het bestuur van de Boerenbond aanwezig. Mejuffrouw Ariëns leidde de vergadering en zette de werking van de Boerinnenbond uiteen. Tot patrones van de kersverse afdeling werd Maria Onbevlekt Ontvangen (8 december!) gekozen. De eerste voorzitter was Joanna van de Pas-van Akeren, in 1938 werd zij opgevolgd door Petronella de Brouwer. Na vijf jaar had de Boerinnenbond al 173 leden, na tien jaar 200. Geestelijk adviseur Goossens kende aan opvoedende elementen een groot belang toe. Hij sprak met de boerinnen over de 'misbruiken der plattelandskermis' en organiseerde tijdens de kermisdagen uitstapjes, onder andere naar de CHV te Veghel. De jonge boerinnen werden aangemoedigd om tijdens die dagen hun intrek te nemen op het katholieke vormingshuis kasteel Bouvigne bij Breda. Maar de vrouwen kregen niet alleen geestelijke vorming. De Boerinnenbond bleek een uitstekend platform om vrouwen te bereiken voor huishoud-, naai-, knip-, brei-, eier-, was- en slachtcursussen. Een cursus over het maken van alcoholvrije dranken ontbrak in het rijtje ook niet.

De boerinnen moesten geen stadse allures krijgen. Burgemeester Panis deed in 1935 een oproep aan de leden om 'de eenvoudige boerenkleeding te handhaven, in het bijzonder de boerenmuts'. Pater Cox pleitte voor katholieke gezinsgebruiken en P.C. de Brouwer hield een lezing over 'Den godsdienst aan den boerenhaard: gebed en bijbel'. Dat alles moest de alcohol en het moderne kermisvermaak buiten de deur houden. Net na de

Tweede Wereldoorlog hield rector Smulders een lezing over 'Hoe dreigt zich het ongeloof te openbaren in onze dorpen. Hoe bedreigt het den boerenstand'.

Maar de Boerinnenbond was anderzijds juist een springplank naar de moderne tijd. Via de bond werd getracht de traditionele opvattingen over zuigelingenverzorging om te buigen. De Boerinnenbond riep op geregeld het consultatiebureau te bezoeken. Burgemeester Panis sprak in zijn hoedanigheid als voorzitter van het Wit-Gele Kruis een opwekkend woordje tot de boerinnen over het consultatiebureau, want vooral in Enschoot bleek de animo tanende te zijn. Panis trachtte de vrouwen te bewegen het voortouw te nemen bij het beslechten van de verdeeldheid tussen Enschoot en Berkel binnen het verenigingsleven. Naast boerinnen waren in 1935 ook de vrouwen van de beide hoofdonderwijzers bestuurslid. In 1940 kwam er voorzichtig ook enige steun van de RK Werkliedenvereniging voor de Boerinnenbond.

Gilden en handboogschutterijen

De gilden waren traditioneel de oudste schietgezelschappen. Het Berkelse St. Hubertus was thuis bij het café van Hendrik en Marinus Robben. De burgemeester loste traditiegetrouw het eerste schot tijdens de wedstrijden. De teerdag van het gilde was in januari, waarbij een varken werd geslacht. In tegenstelling tot het Enschootse gilde St. Joris en St. Sebastiaan mochten vrouwen in de jaren dertig bij St. Hubertus niet deelnemen. Stemmingen bij het Enschootse gilde verliepen door middel van bonen en erwten. Een boon betekende een stem voor, een erwt een stem tegen. St. Joris en St. Sebastiaan hadden hun honk in café De Schutsboom van P.C. Torremans. Sinds 1962 was de schietbaan gevestigd achter het café van Mie Pieters. Geschoten richting Rauwbraken werd er door het Enschootse Musschengilde bij de herberg van Franciscus van Breugel-Wolfs. Dit gilde stond in 1929 onder leiding van C.J. Piggen. In Berkel had caféhouder W. Pijnenburg vergunning voor het gewerengilde St. Willibrordus.

Maar in populariteit bleven de oude gilden ver achter bij de jongere handboogschutterijen. In 1901 ontstond de handboogschutterij De Jonge Batavieren, tien jaar later verzocht caféhouder A. Donders (De Druiventros) om vergunning voor een schietbaan voor 'De Jonge Battevieren' (sic). Deze schutterij organiseerde in 1926 een nationaal concours, waarbij ook de Oisterwijkse vereniging Asterius acte de presence gaf. In november 1928 richtten enkele uitgetrede leden een nieuwe vereniging op: 'Vrede is ons doel'. Caféhouder Torremans leverde het doel. De aanvankelijk veertien leden tellende vereniging koos M. Hoogedoorn tot president. In 1945 verhuisde de vereniging naar De Lekpot.

Groot feest was er in 1949 bij 'Vrede is ons doel' toen het lid M. van de Wouw landskampioen werd te Veldhoven. Een huldiging in het clublokaal viel hem ten deel. Voorzitter Hoogedoorn kon het niet laten om zijn afkeer uit te spreken over de pers, die de handboogsport onvoldoende belangrijk vond om bij aanwezig te zijn. Ook Berkel had zijn handboogschutterij en wel 'Rozenjacht' met meester Van Mensvoort als voorzitter en het café van Adriana Hoppenbrouwers als clublokaal.

De borrel en de drankbestrijding

De cafés waren een belangrijke ontmoetingsplaats en niet alleen voor de leden van de gilden en schutterijen. In 1894 gebruikte de bevolking van Berkel-Enschot nog 5825 liter gedistilleerd (50%), meer dan vier liter per persoon. Het aantal vergunninghouders werd door de Drankwet wel aan banden gelegd, maar de reeds bestaande uitbaters mochten hun bedrijf blijven uitoefenen. In 1906 telde de gemeente nog veertien vergunninghouders. Dit tot ergernis van de katholieke drankbestrijdingsorganisatie, de St. Paulusbond. De lokale Paulusbond protesteerde met die van Moergestel, Helvoirt, Udenhout en Oisterwijk in 1905 tegen het drankmisbruik door lotelingen en anderen bij de zogenaamde lotingsdagen, dat ieder jaar weer zorgde voor 'straatrumoer' en 'baldadigheid'. Voor lotelingen was zo'n dag vaak de eerste keer dat ze tot overmatig drankgebruik overgingen. Met het oog op de Drankwet vroeg de Paulusbond de caféhouders hun lokalen te sluiten. Zover wilden deze niet gaan, wel beloofden zij geen alcoholische dranken te zullen schenken, als de veldwachters eens verscherpt zouden willen toezien op de bierhuizen, waar onder de toog jenever geschonken werd.

De vergunninghouders waren ook niet te beroerd om illegale verkopers aan te geven. Zo raakte de schoenmaker Jan Bombaij, die een fust in zijn kelder en flessen in de bijkeuken bewaarde om uit te tappen, zijn bijverdienste kwijt. Maar net als vele anderen, die aanvankelijk buiten de boot vielen, kreeg Bombaij in 1905 alsnog een vergunning omdat twee anderen hun permissie inleverden. Op die manier kreeg ook Torremans een vergunning, onder andere omdat Bombaij de zijne weer overdeed. Het café van Torremans lag aan de Bosscheweg. De busdiensten, de vreemdelingen en de arbeiders die in Tilburg werkten vormden aldus een belangrijk deel van de klantenkring. Torremans had in 1932 gevraagd om radiomuziek in zijn zaak te mogen draaien, maar burgemeester Panis wees het verzoek af. Hij achtte het een ongewenste attractie in een café. Eveneens aan de Bosscheweg lag De Druiventros, oorspronkelijk eigendom van de Tilburgse familie Blomjous. De Tilburgse wijnhandelaar Petrus Bijvoet had er al in de negentiende eeuw een vergunning. In 1909 kwam het pas getrouwde stel Janus Donders (uit Tilburg) en Marie Wolfs (van café Kerkzicht te Enschoot) naar De Druiventros. Marie werd kroegbaas, terwijl Janus werkte op een Tilburgse weverij.

Het wellicht meest bekende café van de gemeente bevond zich in Laag-Heukelom. Het was Jagers- en Visscherslust van de te Leende in 1854 geboren Maria Isabella (Mie) Pieters. Zij had het café weer van haar moeder overgenomen. In 1882 stond de vergunning op naam van Peter Johannes Pieters. Mie Pieters legde zich vanaf 1906 toe op het tappen van bier. De prachtige omgeving waarin het café lag, nodigde vissers en vreemdelingen naar deze uitspanning. Uit 1925 dateren de muurschilderingen van de Oisterwijkse kunstenaar W. Lukkenaar in het café. Zijn plaatsgenoot A. van Rake schilderde er in 1929 nog sprookjesachtige verbeeldingen van het boeren- en waterleven bij. In de negentiende eeuw waren de vismaaltijden in café Pieters vermaard. Ook Tilburgse rietsnijders kon men eind negentiende eeuw in het café vinden. Zijn sneden riet uit de Helleputten bij de Eddyhoeve dat diende voor het dekken van de daken en

het stucadoren van de plafonds. Mie Pieters ontving ook de jagers van de heer Van den Bergh, van wie zij overigens het lokaal huurde.

Het café van Mie Pieters lag op de weg naar Moergestel. Met half-vasten liepen de Berkel-Enschotse boerenmeiden naar de mutsenstrijkster uit Moergestel. De vuile mutsen moesten rond Pasen weer schoongestroken zijn en opgemaakt. De jonge boeren van Enschoot en Laag-Heukelom toonden zich niet te lui de meiden te vergezellen op hun tocht naar Moergestel. Staande in de deur van haar café stak Mie dan een vermanende vinger op, vergezeld van de wijze woorden 'Denk er aon, nie deur de jonge klêver lôôpen!'. Mie Pieters stierf in het RK Gasthuis te Oisterwijk op 6 juli 1936. Haar tapkraan gaf ze in 1930 over aan de Oisterwijker Piet Koolen, die met een Gelders nichtje van Mie getrouwd was.

De echte dorpscafés in de kommen van Berkel en Enschoot moesten het hebben van de boeren. De toeloop vond vooral op zondag plaats na de hoogmis. Dan werden er de landbouwersbelangen besproken en kon men er het *Weekblad* van de Boerenbond meenemen. Met nieuwjaar zaten de cafés stampvol en kregen vaste klanten een gratis borrel. Voor vertier kwam men nauwelijks buiten het eigen dorp. Vrouwen in de cafés waren een zeldzaamheid. Jongens uit Enschoot waagden het niet uit te gaan in Berkel en omgekeerd.

Geen nieuw pak voor een pak slaag

Een Enschootse jongen ging er in 1923 vandoor met een meisje van een Berkelse kerel. De laatste pikte dat niet en zon op wraak. Het Nieuwsblad van het Zuiden deed op 10 december 1923 verslag: 'S.J. te Berkel was kwaad, omdat J.L. het meisje had ingepalmd, dat vroeger liever met hem opstapte. In z'n jaloezie en woede zon hij op wraak om er den medeminnaar eens goed voor in te peperen. Hij bond een ijzer aan een touw vatte post en toen 't paar voorbij kwam kreeg L. er van langs. De mishandeling kwam J. op veertig gulden boete te staan. L. wilde er bovendien eens een slaatje uitslaan en dacht zoo maar eventjes vijftig gulden schadevergoeding in rekening te mogen brengen voor 'n nieuw pak, want z'n plunje was bij de mishandeling door bloed besmeurd geworden. Maar de president wist raad: 'Je woont dicht bij Tilburg. Welnu breng je pak bij 'De Regenboog' dan krijg je het voor 'n paar gulden als nieuw weer thuis''.

Van koekverloten tot dansen op spiegelgladde vloeren

De kermis werd voor steeds meer mensen een bron van inkomsten: koekverloters, aanbieders van attracties en kroeghouders, die met dans en muziek passanten naar binnen trachtten te lokken. Koekverloting was een populair spel op de plattelandskermissen. In Udenhout stond de burgemeester toe dat armlastige personen zich hiermee bezig hielden. Brenders maakte hierover opmerkingen, de Berkelse kermis kwam namelijk rond 1910 steeds meer in het gedrang omdat deze samenviel met die van Udenhout. En zoals raadslid J. van de Bijgaard opmerkte: 'het volk daar meestal heengaat en dan hier niets te doen is'. Het gemeentebestuur kon er niet omheen om koekverloters ook op de Berkelse en Enschootse kermis toe te laten. D. van de Laak uit Berkel diende in 1908 als eerste een aanvraag in, A. van Schijndel,

W. Rijnen en A. van der Loo volgden. En zo ging het jaar in, jaar uit. In het economisch slechte jaar 1923 kwamen er zes verzoeken binnen van arbeiders die peperkoek wilden verloten 'uitsluitend om van de geringe winst wat steenkolen, kleding en dekking voor de winter voor hun gezin te kunnen kopen'. B&W deden er niet moeilijk meer over. Het ging tenslotte om arme mensen en koekverloten was als onschuldig kermisvermaak bevorderlijk voor de instandhouding van de kermis. De loterij was simpel: na afloop van de kerkdienst kwam de aanlegger van de peperkoekverloting met 33 kaartjes genummerd van 1 tot en met 99 (drie nummers per kaart). Als alle kaarten waren uitgegeven werd uit een zakje door een kind een nummer getrokken en de winnaar kreeg de koek. Het grootste gedeelte van de kermis bestond in die tijd uit koekverlotingen. Maar in 1924 verbood de minister van Justitie het spel. Ondanks dat het om een liefdadig doel ging (armlastigen helpen) en het de kermisgangers mogelijk van de sterke drank afhield, oordeelde de minister dat de koekverloting de speelzucht bevorderde en in strijd was met de Loterijwet van 1905. De koekverloting verdween echter niet van de kermis. Na het verbod van de minister om individuen de verlotingen te laten houden, nam in 1926 de afdeling van het Wit-Gele Kruis de organisatie op zich. In totaal werd dat jaar 2321 pond koek omgezet.

In 1929 verzocht de Nederlandsche Vereeniging van Kermisvakgenooten 'Ons belang' om toelating van kermisinrichtingen. Het zou de kermis aantrekkelijker maken, waardoor ook inwoners uit omliggende gemeenten zouden komen en de neringdoenden van Berkel en Enschoot dus meer zouden verdienen. Ook zouden jongeren dan sneller geneigd zijn kermis te vieren in het eigen dorp, hetgeen de ouders zeker zouden toejuichen. Tenslotte lieten de kermisexploitanten niet na te wijzen op het voordeel voor de gemeentekas (staangelden). De raadsleden konden op 3 augustus 1929 maar moeilijk tot een besluit komen. Sommige leden zagen wel voordelen in meer attracties in het eigen dorp en in het spekken van de gemeentekas, andere leden voorzagen echter een grotere en ongewenste toeloop van niet-ingezetenen. Op voorstel van B&W werd besloten het verzoek af te wijzen.

Een jaar later bleken de ideeën toch veranderd. De gemeente besloot tot verpachting van staanplaatsen tijdens de kermis. Zowel in Berkel als in Enschoot zouden een draaimolen, een luchtschommel, schiettenten, gebakkraam, suikerkraam, speelgoedkraam en andere kleine gelegenheden geplaatst worden. De kermis in Berkel werd tevens vervroegd van september/oktober naar de eerste donderdag in juli. De vroeg invallende duisternis achtte men immers niet bevorderlijk voor een gepaste kermisviering. In overleg met de Boerenbond was gezocht naar een datum, die de landbouwwerkzaamheden zo weinig mogelijk zou hinderen. De gekozen datum bleek uiteindelijk toch niet geschikt, omdat deze samenviel met die van vele andere plaatsen en dus werd uitgeweken naar de voorlaatste zondag in juni. In de Tilburgse kranten werd druk geadverteerd om de kermis met 'veel attractie' te bezoeken.

De pastoors van Berkel en Enschoot waren allerminst gelukkig met de gang van zaken en zij staken dat niet onder stoelen of banken. Goossens en Schellekens stelden in een adres aan de raad dat zij de eerstgeroepenen waren om over de godsdienstig-zedelijke belangen te waken. De kermis had volgens de geestelijken een deprimerende invloed op de beschaving van het volk

`als zijnde een laag-bij-den-grondsche ontspanning, waarvan geen verheffing of veredeling uitgaat'. Daarnaast wezen ze op de `diep treurige gevolgen op zedelijk gebied (...) speciaal voor velen onder de rijpere jeugd'. De ouders zouden de kermis met vrees tegemoet zien. De pastoors betreurden het raadsbesluit een commerciële kermis toe te staan, terwijl in de crisistijd `het dure geld zooveel nuttiger kon worden besteed'. De gemeenteraad werd gesommeerd een `katholieken maatstaf' aan te leggen en de kermis af te schaffen zoals meerdere gemeenten reeds zouden hebben gedaan. Op 19 januari 1933 boog de raad zich over het verzoek van de pastoors. Tegelijkertijd lag er een adres van twintig neringdoenden en de RK Bond van Kermisvakgenooten tot handhaving van de kermis. Op voorstel van het Enschtse raadslid M. Hoogedoorn werd met algemene stemmen besloten dat de raad zich principieel zou uitspreken tegen de afschaffing van de kermis. Het jaar daarop verschenen op de kermis een autobaan, lijntreksport, hoepla, een vliegbommen-tent, fototent en visvermaak. Op hun beurt weigerden de gerriteerde Goossens en Schellekens vervolgens aanwezig te zijn bij de opening van het nieuwe raadhuis op 6 mei 1933.

De raadsleden hadden de pastoors toch ook weer niet geheel met lege handen laten staan. De raad had bepaald dat na 13.00 uur in de cafés geen sterke drank meer mocht worden verkocht. Dat zou door maar liefst vijf manschappen van de rijksveldwachtbrigade Tilburg gecontroleerd worden. De caféhouders kwamen in het geweer tegen deze `drooglegging'. Samen met de geringe mogelijkheden voor dansmuziek zou een dergelijk tapverbod de neringdoenden de das omdoen, zo stelden ze. Nu waren de gemoederen onder met name de Berkelse caféhouders danig verhit geraakt. Aanleiding was het besluit van de raad van 24 februari 1934 om voortaan de kermissen van Berkel en Enscht te concentreren op één, aan de gemeente toebeho-rend, terrein rondom het nieuwe raadhuis. Raadslid J. van den Hoof uit Berkel brak een lans voor de neringdoenden van Berkel, die volgens hem voor zware lasten zaten. Hij stelde voor, om als concentratie noodzakelijk was, dan alleen nog in Berkel kermis te houden. Maar Panis wees erop dat het `gemeentebelang dient te gaan boven die der particulieren'. De raad volgde de burgemeester. Een adres van de caféhouders van Berkel veranderde niets aan het besluit.

De Berkelse neringdoenden bleven protesteren. Zij argue-menteerden dat de caféhouders van Enscht minder afhankelijk waren van de kermisinkomsten omdat zij met St. Job al veel geld verdienden, mede omdat er dan geen beperking was van sterke drankverkoop en cafémuziek. Maar ook de Enschtse kroegbazen waren niet gecharmeerd door de kermis nieuwe stijl. Bovendien bleek het van gemeentewege beschikbare terrein veel te klein. Na het vertrek van Panis naar Haaren grepen de kasteleins opnieuw hun kans. En inderdaad ging de raad om. In Berkel kon men weer kermis vieren op de voorlaatste zondag in juni en in Enscht op de tweede zondag na 8 september op de vertrouwde plekken rondom de kerk. De caféhouders wisten onder leiding van P.C. Torremans tevens het geldende tapverbod opgeheven te krijgen. In De Schutsboom van Torremans was in 1938 met de kermisdagen zelfs de uiterst moderne jazzmuziek te horen.

Het idee van Panis om door een gezamenlijke kermis de eenheid onder de bevolking te bevorderen hield slechts kort

stand. Maar ook de heringevoerde afzonderlijke kermissen waren geen lang leven beschoren. In 1939 moest de kermis te Enschoot vanwege de mobilisatie afgelast worden en tijdens de oorlogsjaren kwam van de kermisviering in het geheel niets terecht. Direct na de oorlog was de animo tot dansen onder de jeugd groot. Bezorgde geestelijken en autoriteiten spraken over een 'danswoede'. In september 1945 was er ook in Berkel-Enschoot gelegenheid te over om een dansje te wagen op de spiegelgladde vloer van De Lekpot waar kastelein Leermakers een orkestje geregeld had. Bij café De Schutsboom was tijdens die dagen danssalon Paaschhuis neergestreken. De naoorlogse periode leek het gemeentebestuur, met Panis weer aan het hoofd, een goede tijd voor een nieuwe start. De kermisviering werd opnieuw geconcentreerd en wederom tegenover het raadhuis. In 1948 waren er twaalf attracties en een vijftal dansgelegenheden.

'Ik waar lest in Tilburg'

Het moderne stadsvertier in Tilburg met veel uitgebreidere dans- en bioscoopgelegenheden was voor de Berkel-Enschootse jongelui zo dichtbij, dat een extra kermisattractie ze niet in het dorp kon houden. De moderne jazzmuziek vertolkte voor de plattelandsjongeren een geheel andere wereld. In een zomernummer van het blad De Schakel deed 'Toon' aan 'Trien' verslag van zijn uitje: 'Ik waar lest in Tilburg war. Nou 't waar werm en ik haai dorst. Toen gong ik 'n café binne en daor zaat 'n bendje te speule mee aon den groate trom 'ne neger die sloeg en tromde det 'n lust waar. En zwete dè tie dee Trien, zwete, 't droop van z'ne zwarte kop aaf. En opeens daor haolt dieje kèrel 'ne mooie witte zakdoek veur den dag en begint er zun zwart gezicht meej aaf te boene. Ik waar bekaant recht overend gespronge om te roepe: léleke zwarte doebes, ge maakt van dè ding 'ne vaotdoek. Zo vaast was ik er van overtuigd dè tie aafgong'.

Concordia en Oranje boven

Eensgezindheid moest er volgens burgemeester Panis in de gemeente komen. Hij dacht dat cultuur daarvoor de meest aangevozen weg was. En dus kwam er één muziekvereniging tot stand voor het gehele dorp, die geen andere naam kon krijgen dan Concordia, de Latijnse benaming voor eendracht of eensgezindheid.

Aanleiding was de inhuldiging van Panis in 1929 geweest. Hij werd toen, bij gebrek aan een eigen fanfare, verwelkomd door de Tilburgse politieharmonie, die graag een stadsgenoot wilde begroeten als burgemeester van Berkel-Enschoot. Ook op Koninginnedag moest de opluistering van het feest geschieden door de harmonie Huize Nazareth uit Tilburg. Voor Panis was dit alles reden om het initiatief te nemen voor een eigen harmonie. Op 1 mei 1934 verscheen in *Het Nieuwsblad van het Zuiden* een door 'n inwoner' getekende oproep aan de Berkel-Enschootse bevolking om te komen tot een muziekvereniging, zodat niet langer bij inhuldigingen van autoriteiten en bij de kindsheidoptocht muziek van elders georganiseerd moest worden. Wellicht was die inwoner Panis. In elk geval kreeg de burgemeester steun van de Enschootse pastoor Schellekens, die in zijn vorige parochie Megen al ervaring met het muziekwezen had

opgedaan. Gestart werd met twaalf gehuurde muziekinstrumenten van Konefa (voorheen Kessels te Tilburg). Voor de aanschaf van meerdere muziekinstrumenten ontving de vereniging in oprichting in 1934 250 gulden gemeentesubsidie. Doordat er een fanfare in Amsterdam ter ziele ging, kon men goedkoop aan een compleet instrumentarium komen. In november 1934 volgde de officiële oprichting van fanfare Concordia. Het werk werd vooral verzet door Piet van der Sterren, Willem van Trier en Janus Donders, de laatste speelde reeds bij Asterius in Oisterwijk. Meester van Mensvoort was de eerste voorzitter van Concordia. Hij werd in 1937 opgevolgd door meester Van Zeeland. Directeur L. van de Sande zal aan de muzikanten in wording een zware kluif hebben gehad, want de meesten moesten nog noten leren lezen. Toch kon in 1935 het eerste optreden plaatsvinden. Dat moest ook wel, want in ruil voor de gemeentesubsidie had de harmonie moeten beloven in de zomermaanden zes volksconcerten te bieden en muzikale medewerking aan openbare feesten. Een echte tegenhanger van Concordia kwam er niet. Wel bestond in de jaren dertig de fanfare 'De Blauwe Kielen', waarvan Th. Brekelmans secretaris was.

Een probaat middel om een meer nationaal gerichte eenheid onder het volk te bewerkstelligen was het vieren van Koninginnedag. Onder Brenders was daar niet veel aan gedaan. In 1923 liet het provinciaal comité voor het nationaal huldeblijk aan hare majesteit de gemeenten weten dat er in Brabant gemiddeld vijf tot zes cent per inwoner was ingezameld. Berkel-Enschot zat daar met twee tot drie cent ruim onder. Toen Brenders in oktober 1925 van hoger hand opdracht kreeg een comité op te richten, kwam hij niet verder dan de gemeenteraadsleden. Hij gaf ook al geen gevolg aan de oproep van de echtgenote van Tilburgs burgemeester voor het instellen van een damescomité, dat de oranjecollectes moest organiseren. Wel werden ter gelegenheid van de tweeduizendste inwoner in 1929 drie olieverschilderijen aangekocht van koningin Wilhelmina, prins Hendrik en prinses Juliana.

Panis was echter amper twee maanden burgemeester toen hij zich verwonderd afvroeg waarom de schoolhoofden niets deden aan Koninginnedag, terwijl er toch een permanent comité bestond nota bene samengesteld uit personeel der gezamenlijke scholen. In 1932 sprak hij de wens in de raad uit om voortaan ieder jaar Koninginnedag op de scholen te vieren.

In oktober 1936 kon dan eindelijk een Oranjecomité opgericht worden. Voorzitter werd raadslid J. Snellen, secretaris F. Brekelmans. In het ere-comité hadden naast Panis, de abt van de trappisten, de pastoors, wethouders en raadsleden, Eschauzier, Swagemakers, Berghegge en De Jongh ook vertegenwoordigers van de standsorganisaties zitting. In het uitvoerend comité waren de schoolmeesters geplaatst. Het Oranjecomité twijfelde niet aan de steun van B&W maar wel aan die van de raad. Wegens nalatigheid van een eerder comité was de uitgave van zestig gulden voor spelen en traktatie van schoolkinderen de laatste vijf jaar nooit gedaan. Toen Snellen in de raad verkondigde de viering van de verloving van Juliana en Bernard groots te willen aanpakken, wees wethouder Schapendonk hem op de sobere tijdsomstandigheden. Maar Panis ondersteunde de plannen van Snellen om de oude toren te verlichten en om muziek vanuit het gemeentehuis uit te zenden. Snellen kreeg zijn zin en de viering geschiedde met een ontvangst van nota-

belen op het gemeentehuis. Swagemakers stelde in 1938 een auto met chauffeur ter beschikking om vanuit het dorp een jongerenhulde te brengen naar Amsterdam in verband met het veertigjarig ambtsjubileum van koningin Wilhelmina. In Berkel-Enschot klonk klokkengelui, werd een H. Mis in beide parochiekerken opgedragen, brachten schoolkinderen een zanghulde aan het gemeentehuis, had een plechtige raadszitting plaats en vonden behendigheidswedstrijden per fiets, volksspelen en een gecostumeerde voetbalwedstrijd plaats. De eenheid tussen Enschoot en Berkel was op zulke feestdagen niet altijd perfect. Zo trachten bijvoorbeeld Enschootse schoolkinderen niet zelden hun superioriteit aan te tonen door het inzetten van de leus 'Enschot boven, Berkel in den oven'. Maar toch had Panis op cultureel gebied onmiskenbaar de eenheidsgedachte gezaaid, die op politiek terrein, gezien de annexatiedrift, zo hard nodig was.

Aan Rouppe van der Voort was het om het zaad tot wasdom te brengen. Tijdens zijn installatie op 23 mei 1938 deed hij een ferme poging: 'Wanneer het Brabantsche volk ergens zijn eigen karakter bewaard heeft, wanneer men ergens gehecht is aan eigen huis en land, aan eigen zeden en gewoonten, dan is het wel in de gemeente Berkel-Enschot. Het volk van Heukelom, Berkel en Enschoot, de drie deelen die samen de dubbelgemeente Berkel-Enschot vormen, voelt nog de band der echte Brabantsche gemeenzaamheid'. Maar de geconcentreerde kermis glipte hem uit de hand en hij wist zich evenmin aan het hoofd te plaatsen van het verzet tegen de annexatiepogingen. De Tweede Wereldoorlog bood hem verder weinig mogelijkheden het heft bestuurlijk nog in handen te nemen.

Toneelspel uitvloeisel van bloeiend verenigingsleven

De Enschootse zangvereniging 'Ons Genoegen' gaf in 1921 onder leiding van de heer Vugs twee uitvoeringen in het gymnastieklokaal. Een uitvoering voor mannen en een voor vrouwen, want gemengd publiek was in die tijd ondenkbaar. Al in februari 1930 werd door de vereniging een toneelclub opgericht. Dat geschiedde in De Schutsboom van Torremans en de toneelclub kreeg de naam 'Onderling Genoegen'. Dat genoegen bleef voorlopig echter beperkt voor de mannen. Torremans kreeg weliswaar toestemming tot toneeluitvoeringen, maar burgemeester Panis verbood uitdrukkelijk 'dat vrouwelijke personen op eenigerlei wijze op het toneel verschijnen of daadwerkelijk aan de uitvoering deelnemen'.

Toneelspelen werd in de jaren dertig in korte tijd een ontzettend populaire activiteit binnen het verenigingsleven. De RK Jonge Boerenstand had een toneelvereniging, die in de jaren dertig onder leiding van meester Van Zeeland het spel 'De Anarchist' opvoerde, gevolgd door de politieke klucht 'Minister Vagebond'. De opbrengst was bestemd voor het crisiscomité. In 1931 werd de teeravond van de handboogschutterij De Jonge Batavieren opgeluisterd door een toneelspel van Ars Longa Vita Brevis. In zaal Concordia werd toneel gespeeld en zelfs de Berkelse voetbalclub had een toneelafdeling. Ook de jonge boerinnen bezaten een toneelclub. Pastoor van Tilborg uitte in 1941 wel zijn kritiek op die club. Volgens hem moesten de boerinnen met hun spel niet alleen uitwendige schoonheid verzorgen, maar vooral zorg besteden aan inwendig geeste-

lijk leven.

Net na de Tweede Wereldoorlog kwam er, ondanks alle vermaningen van de pastoors, een gemengde toneelvereniging genaamd 'Ons Tooneel' tot stand. Uitvoeringen werden gegeven in zaal Concordia. Op 1 mei 1947 bracht de vereniging een openluchtspel getiteld 'Dorp in onrust', onder regie van de bekende Kees Spierings. De titel kon niet toepasselijker zijn. Op aandringen van pastoor Van Tilborg had het gemeentebestuur namelijk toestemming geweigerd voor het openluchtspel. De spelers hadden daarop besloten om de opvoering net buiten de gemeentegrenzen, op het landgoed 'De Drie Hemeltjes' in de Rauwbraken, op te voeren. Dit terrein was gelegen op Tilburgs grondgebied. De toneelclub had in de Tilburgse kranten nog getracht reclame te maken voor de voorstelling. De opkomst was echter ronduit slecht en dat kwam niet, zoals de Tilburgse kranten suggereerden, vanwege een dreigend onweer. Of het moet zijn dat die kranten dat figuurlijk bedoelden, want algemeen was bekend dat de donderpreken van de geestelijkheid tegen het toneelspel hun uitwerking niet gemist hadden. 'Ons Tooneel' gaf daarna nog wel uitvoeringen, maar wel buiten het dorp (in Udenhout en Tilburg).

Een Belgisch kunstenaar in Berkel-Enschot

Carolus Hippolitus (Carl) Itschert werd geboren op 7 april 1876 in Antwerpen als zoon van een uit Duitsland afkomstige koopmansklerk. Hij was een fervent Vlaams nationalist en schreef voor het blad 'Ons Volk Ontwaakt' ('Geen taal, geen volk'). Tijdens de Eerste Wereldoorlog vluchtte hij naar Tilburg, waar hij in 1919 vertrok doch in 1927 weer terugkeerde. Hij trouwde er in 1934 met de weduwe Maria Norbertina van Dal-van Gils. Op 16 augustus 1934 kwam het echtpaar te wonen op het landhuis 'Mariahofke' aan de Bosscheweg onder Enschoot. Itschert schilderde veel Belgische stadsgezichten, maar ook plattelandstaferelen en portretten. Zijn leven en werk was doortrokken van een diepe religiositeit. Hij was lid van de Derde Orde van St. Franciscus. Itschert gaf les aan de kleine academie, een onderdeel van de volksuniversiteit. Hij stierf in Enschoot op 7 november 1936 na een slepende ziekte.

Wielrennen, voetballen en paardrijden

Sport als ontspanning en als passief vermaak (toeschouwers) ging in deze periode belangrijke vormen aannemen. Op het grondgebied van Berkel-Enschot verrees de eerste wielervedbaan uit de wijde omtrek. Een houten baan van vierhonderd meter was in 1896 gelegd op de heide bij café Halfweg (tegenover trap-pistenklooster) op initiatief van drie Tilburgers. Oud-wiel-renner Koldewijk voerde met P.J. van den Bergh de directie. De aanleg van de baan met tribunes en clubhuis had 20.000 gulden gekost. De tribuneplaatsen waren standgebonden verdeeld over drie rangen. Een plaatsbewijs van de eerste rang kostte één gulden en vijftig cent, van de tweede rang 75 cent en van de derde rang 25 cent. Voor controle op de sjieke eerste rang zocht de directie een 'net persoon boven de 30 jaren (...) kennis der Fransche taal verplicht'. Het gemeentebestuur van Berkel-Enschot verleende in mei 1896 toestemming tot verkoop van sterke drank aan de sociëteit, die verbonden was aan de

wielerbaan. Nadat de baan op 3 mei gereed was, vond op 7 juni 1896 de eerste wedstrijd plaats. Extra trams reden tot aan de Leij bij Koningshoeven. De fanfare Recht en Plicht van de spoorwegen zorgde voor muzikale ondersteuning. Vooral stadsmensen kwamen op het spektakel af waarbij Jaap Eden, de wielprof en schaatskampioen, de grootste bezienswaardigheid was. Zo was er een wedren over tweeduizend meter tussen Jaap Eden en het paard Zampa van het Tilburgse circus Pigge. In 1902 vond een 24-uurs race plaats met vooral Belgische wielrenners. De Belg Deroeck, die de bijnaam droeg 'de Leeuw van Stekene' was een echte doorzetter. Met geen man of macht was hij van de fiets te krijgen, zelfs niet voor zijn natuurlijke behoeften. De wielerbaan raakte echter nog datzelfde jaar in verval, de locatie was zo afgelegen dat het publiek niet massaal toestroomde.

Het zou dertig jaar duren vooraleer er in Berkel-Enschot weer aan wielrennen werd gedaan. Maar toen geschiedde het wel door en voor de eigen bevolking. In oktober 1932 was in Enschoot een wielerclub opgericht. De eerste trainingsrit werd gewonnen door Jan Elings. Initiatiefnemer van de club, genaamd 'De Toekomst', was A.J. van Oirschot, die aan de Bosscheweg het toen zo geheten café Villazicht (De Lekpot) dreef. De wielerclub kon al snel over een eigen zandbaan beschikken nabij het café van Van Oirschot.

Het voetbal veroverde veruit de meeste harten in deze periode en werd al snel een activiteit voor de arbeidersjeugd. Net na de eeuwwisseling was in Enschoot de voetbalvereniging Prins Hendrik opgericht, die haar terrein nabij De Lekpot had. Door het slechte terrein was de club na een aantal jaren al weer ter ziele. In 1929 werd een nieuwe poging gedaan en ging Prins Hendrik weer aan de competitie deelnemen.

'Wat wij doen, doen wij goed'

De voetballiefhebbers in Berkel hadden ook niet stil gezeten. In 1918 was door enige heren uit Berkel en Udenhout de katholieke voetbalvereniging Aqua ('Agite Quod Agitis' oftewel 'wat wij doen, doen wij goed') opgericht. Die lijfspreuk werd niet geheel waar gemaakt. De eerste de beste wedstrijd tegen het Tilburgse Achilles moest vanwege de heersende Spaansche griep, die bijna alle Aqua-spelers had geveld, worden uitgesteld. Toen dan tegen Condordia uit Tilburg uiteindelijk de eerste wedstrijd gespeeld kon worden brak speler G.v.d.K. zijn been en verloor Aqua kansloos met 7-0. Op de jaarvergadering in café Pijnenburg wees de kersverse pastoor Goossens de jongens erop dat de aanpak totaal verkeerd was. Zijn tactisch concept bestond erin dat de voetballers eens meer het lof moesten bezoeken: 'Eerst God, dan het werk en vervolgens pas het voetballen'. Aqua hield geen stand.

In 1929 werd opgericht de RK Voetbalvereniging Berkel. Café Concordia van M. Brekelmans deed dienst als club- en verkleedlokaal. Voorzitter meester Van Mensvoort had geen spannender openingswedstrijd kunnen kiezen dan uitgerekend tegen het ook net weer voetballende Prins Hendrik uit Enschoot. De wedstrijd eindigde in een 2-2 gelijkspel. In november 1929 werd de derby op Enschoots grondgebied opnieuw gespeeld. Hoewel Berkel vol-

gens de verslagen veel sterker was en na rust met tien man moest spelen, kwam er wederom een gelijkspel uit de bus: 5-5. De wedstrijden zaten vol venijn. Zo kreeg 'Ries' Krist, die het Berkelse doel verdedigde, volgens kwaadsprekers, de opdracht van zijn Enschtotse werkgever er een aantal ballen door te laten. Deed hij het niet, dan hoefde hij 's maandags niet meer op het werk te komen.

Dat sport en politiek niet altijd te scheiden zijn, ondervond de RKKV Berkel in de zomer van 1934. Het bestuur beklagde zich over een gebrek aan steun van de zijde van het gemeentebestuur. Een briefschrijver reageerde hierop in *Het Nieuwsblad van het Zuiden* met de opmerking dat de vereniging onvoldoende de katholieke beginselen uitdroeg omdat 'een zeer invloedrijk bestuurslid dezer vereeniging een volbloed fascist is, die zijn meening niet onder stoelen of banken steekt'. De briefschrijver refereerde eraan dat diezelfde persoon door de RK Werkliedenvereeniging en de Burgerwacht reeds buiten de deur gezet was. In september 1934 kwam de voetbalvereniging in een spoedvergadering bijeen. Op advies van het hoofdbestuur oordeelde men het lid Jac. van den Elsen te moeten royeren. Van harte ging dit niet. Voorzitter Jan de Bruin zei dat het hem speet na alles wat Van den Elsen voor de vereniging gedaan had, en hoopte hem spoedig weer onder de leden te kunnen tellen 'doch dan in een anderen geest'. Van den Elsen gaf zich daarna onder luid applaus van de aanwezigen op als ere-dona-
teur. De voetbalclubs draaiden vaak slechts op enkele mensen en als die wegvielen was het snel gebeurd met de vereniging. Ook de RKKV Berkel moest in 1936 bij gebrek aan belangstelling opgeheven worden, nadat al eerder het complete bestuur was afgetreden. Ook Prins Hendrik was opnieuw geen lang leven beschoren.

In april 1938 verscheen een ingezonden brief in *Het Nieuwsblad van het Zuiden* om de voetbalsport voor geheel Berkel-Enschot nieuw leven in te blazen. De boeren, die ten slotte toch ook gymnastiek leerden, werden in dichtvorm opgeroepen mee te gaan doen aan de edele voetbalsport. In het seizoen 1939-1940 voetbalde de RKKV Berkel weer. Het zou echter tot na de oorlog duren voordat er een nieuwe club werd opgericht.

Op 28 augustus 1946 namen W.C. Pijnenburg, W.H. van der Meijden en H.J. van Zeeland met geestelijke goedkeuring het besluit een katholieke voetbalvereniging op te richten. Het ledenbestand ving aan met zeventien voetballers. Op de oprichtingsvergadering waren geen mensen uit Berkel of Heukelom aanwezig. De vergadering moest maar uitmaken of die ook lid mochten worden. De leden besloten tot een Enschtotse RK voetbalclub, waarvan ook mensen uit Berkel en Heukelom lid konden worden. Als naam konden de leden kiezen uit Avanti en Jong Brabant, het werd de laatste. De clubkleuren werden rood-wit, conform de Brabantse vlag. Voorzitter Pijnenburg kon in september al over 69 leden beschikken. Geestelijk adviseur werd de Enschtotse pastoor Van de Ven, de aan de Bosscheweg wonende J. Verschuuren werd vanwege zijn financiële ondersteuning beschermheer, terwijl de burgemeester als ere-voorzitter mocht functioneren. Het Enschtotse gymnastieklokaal deed dienst als clubhuis. Het voetbalveld was gelegen bij de Zandweg tegenover café De Druiventros, later zou het verplaatst worden naar een weiland van J. van Mensvoort. De start vond op 13 oktober 1946

plaats met een toernooi waaraan Helvoirt, Udenhout en St. Antonius uit Tilburg deelnamen. In 1947 volgde L. Jongen Pijnenburg als voorzitter op. Vóór de zondagsmis en tijdens het lof mocht er niet gevoetbald worden. Pastoor Van de Ven vond dat de katholieke beginselen niet achtergesteld mochten worden aan sportwinsten: 'de eerste prijs die we moeten behalen is de hemel'.

De boeren namen voor de oorlog nauwelijks deel aan het voetbalgebeuren. Paardrijden was hun favoriete sport. De boerenstand van Enschoot richtte op 1 januari 1929 rijvereniging De Cavalieren op. Deze naam had pastoor Schellekens bedacht. Het idee voor een ruitervereniging was al in 1928 geboren bij Jan van Rijswijk en Piet Segers. Segers werd ook de eerste voorzitter en commandant. Het clubhuis was gevestigd op 't Zwaantje. De rijkleding keek men af van Tavenu, een rijvereniging van jonge boeren uit het zuiden van Tilburg. Het eerste openbare optreden van De Cavalieren vormde het inhalen van onderwijzer Van Zeeland. Een concours-hippique vond plaats tijdens de grote landbouwtentoonstelling in september 1933. De rijvereniging zou in 1936 van een parochiële Enschootse vereniging omgezet worden in een gemeentelijke. De boeren reden aanvankelijk op koud-bloed paarden, beter bekend als 'Bels'. Na de oorlog werd steeds meer gebruik gemaakt van luxe paarden. Vermakelijke wedstrijdonderdelen waren het ringsteken, worsten appelhappen, mandkruipen en poppenrijden, waarbij de ruiters gezeten op hun 'Belse knollen' zo snel mogelijk een met stro gevulde overall (de pop) te pakken moesten krijgen. Een echte manege had L.L.M. Swagemakers jr., in 1939 hield hij er elf paarden.

Zwemmen in de vennen en kamperen in de wei

Al in 1885 had het gemeentebestuur een verordening aangenomen die het verbod om 'ontkleed zijnde, te zwemmen of te baden op een afstand van minder dan 300 meter van de openbare straten of wegen, of waar dit uit woningen of tuinen zichtbaar is'. Maar met name vanuit Tilburg werd telkens, na nieuwe dramatische verdrinkingsgevallen in de vennen bij Berkel-Enschoot, de discussie opgestart over een zwembassin in het Bakse ven of Galgeven. Maar er bleven ook bij de voorstanders twijfels. Het Bakse ven was vuil en het heldere Galgeven gevaarlijk. Zonder toezicht zou bovendien de kleding der badgasten te wensen kunnen overlaten en zouden sommigen in het zwembassin ook hun hond kunnen laten zwemmen. Een zwembad in de kom van Tilburg zou wellicht vanuit hyginisch en zedelijk oogpunt beter voldoen.

Maar ondertussen bleef men zwemmen in de mooi gelegen vennen. Op 20 augustus 1899 omstreeks 17.00 uur verdronk de vijftienjarige Max Francis van Gool, die in gezelschap van andere jongens volgens pastoor Corstens 'geheel ontkleed (maar voorzien van zwembroek)' zich te water had begeven. Omdat de plaats des onheils volgens veldwachter Van Os niet aan de publieke weg gelegen was, vroeg de pastoor aan de bisschop alsnog toestemming voor een kerkelijke begrafenis voor dit zoontje van een timmerman uit Baarle Hertog. Op 7 juli 1906 was het weer raak. Toen verdronken de 18-jarige en 28-jarige broers Adrianus en Cornelis Brekelmans, die woonden aan de

Laag-Heukelomseweg. Dokter Lobach kon slechts de dood constateren.

Vooraf onder de bezielende leiding van J. Gimbrère, de latere directeur van de GGD, kwam er in 1909 na nieuwe verdrinkingsgevallen in het Bakse ven dan toch een zwembassin. Burgemeester Brenders gaf toestemming onder de voorwaarde dat 'nooit of te nimmer dames en heeren samen zouden mogen zwemmen'. De gemeente Tilburg nam die voorwaarde over toen zij in 1901 subsidie verleende aan de zwemclub. Ook het dragen van een badkostuum werd verplicht gesteld. De boswachter zou toezien op de bepalingen. In 1913 werden de eerste drie vrouwelijke leden verwelkomd. Tijdens de mobilisatie hielden de soldaten zich niet zo aan de regelgeving. Militairen zwommen in het Galgeven en officieren baadden met hun paarden in het Bakse ven. Met de Tilburgsche Zwemvereniging ging het bergopwaarts. In 1909 gestart met 13 leden, was dit aantal in 1916 al opgelopen tot 213. In 1934 waren er al 1100 leden.

Zwemmen werd meer en meer gezien als onderdeel van een familie-uitstapje. Het was dus lastig dat vrouwen en mannen niet tegelijkertijd bij het ven aanwezig mochten zijn. In december 1932 verzocht de zwemclub het gemeentebestuur toestemming voor uitbreiding van de inrichting zodat deze gelijktijdig voor dames en heren opengesteld kon worden. Burgemeester Panis wilde wel weten of er geen sprake was van gemengd zwemmen en of de afscheiding wel afdoende zou zijn. Het werd in orde bevonden en in 1933 kwam er een afzonderlijk heren- en damesbassin. Erg hygiënisch was het niet altijd. Bij tijd en wijle werden er ratten waargenomen, maar dan werd brood met het gif 'Rodent' bij de papiermanden gedeponeed, waarna de overlast weer spoedig voorbij was.

Het zedelijkheidsoffensief werd door de autoriteiten echter niet verwaarloosd. In 1933 had de minister van Binnenlandse Zaken al gewezen op de noodzaak om 'excessen' te bestrijden. Burgemeester Verwiel van Oisterwijk schreef op 31 januari 1934 vertrouwelijk aan B&W van Berkel-Enschot dat de Oisterwijkse zwemclub niet langer het Staalbergven mocht exploiteren. Mogelijk, zo stelde hij, zal deze vereniging trachten elders een ven te vinden. Daarom moest er volgens Verwiel in iedere gemeente een verordening uitgevaardigd worden waarin de bevoegdheid tot bezit en exploitatie van een zweminrichting afhankelijk werd gesteld van medewerking van de raad. Al in februari 1934 voldeed Berkel-Enschot aan het verzoek. De zich uitbreidende stroom vreemdelingen noopte tot verdere maatregelen. In 1936 besloten B&W dat zwemmen behoudens in het Bakse ven niet meer getolereerd zou worden en deelden zij mee dat ook kamperen zonder vergunning zodanig werd tegengewerkt, dat hiervan nauwelijks meer sprake was. Toch werd er nog wel illegaal en gemengd gezwommen, onder andere in het Schaapsven door bij boeren kamperende gasten. De veldwachters deelden niet zo snel bekeuringen uit, omdat ook zij in de crisis- en oorlogsjaren voor voedsel afhankelijk waren van diezelfde boeren. F.B. van den Bergh vroeg en kreeg toestemming om met zijn gasten, waaronder ook een vrouw, te mogen zwemmen aan het hem toebehorende Keelven. Groepen jongelui sloegen vaak hun tenten op bij de vennen, zoals bij het Aalsven, waar in augustus 1939 padvindsters uit Den Haag bivakkeerden.

Een woondorp voor forensen

Materieel bestaan en sociaal leven 1950-1996

Reeds snel na de oorlog werd het duidelijk dat er een ernstige wanverhouding bestond tussen het aantal in de landbouw werkzame arbeidskrachten en de beschikbare oppervlakte cultuurgrond. Het leidde ertoe dat kinderen uit boerengezinnen emigreerden of, en dat geschiedde het meest, in de industrie gingen werken. Binnen de landbouw deden schaalvergroting en specialisatie hun intrede. Mest werd opnieuw een probleem. Niet, zoals in de negentiende eeuw, omdat er een tekort aan was, maar juist omdat er te veel van was, waardoor het milieu bedreigd werd.

Veel inwoners werkten in deze periode in de textielindustrie. Door de groei van de bevolking kreeg Berkel-Enschot een eigen winkelcentrum en een weekmarkt. De stijging van het aantal woonforensen zorgde voor drukkere verkeerswegen en de aanleg en verbetering van autowegen en fietspaden. Na de oorlog kwam er een waterleidingnet in de gemeente tot stand. Vanaf de jaren zestig werd er met name voor de stadsbewoners stevig gebouwd in Berkel-Enschot, met de nadruk op grote en dure koopwoningen. De gezondheidszorg kreeg in de jaren vijftig een flinke impuls met de komst van een arts en een nieuw wijkgebouw van het Wit-Gele Kruis. Berkel-Enschot beleefde een ongekende bevolkingsexplosie tussen 1965 en 1990.

Minder landbouwers en emigratie

In 1951 vond er een bijzondere gebeurtenis plaats in Berkel-Enschot. Er werden op 1 mei koninklijke onderscheidingen uitgedeeld. Dat was op zich niet uitzonderlijk, maar wel het feit dat nu eens een gewone boerenknecht gehuldigd werd. De eer viel te beurt aan de op 29 december 1878 geboren Kiske Mutsaerts. Hij was in 1951 maar liefst zestig jaar als landbouwersknecht in dienst bij de familie Brekelmans. Kiske was de grondlegger geweest van de 'oud-leerlingenbond', een ontwikkelingscursus voor jonge boeren waaruit later de Jonge Boerenstand zou ontstaan. Hij had dus als jongen de grote opmars van de landbouwersstand meegemaakt. Op 73-jarige leeftijd bewerkte hij nog altijd de grond en verzorgde hij het vee, maar ook moest hij lijdzaam toezien dat een belangrijk deel van de aanstormende generatie jonge boeren geen land meer kon bemachtigen.

Rond 1950 was het voor de meeste boeren al duidelijk dat opsplitsing van bedrijven niet langer verantwoord was. Het alternatief was emigreren of werken in de industrie. De meeste jongelieden kozen voor het laatste, maar zij hechtten dan wel aan een woning in Berkel-Enschot met een bescheiden stalletje voor kleinvee en een grote tuin. In een periode van 25 jaar zou het aantal agrariërs binnen de gemeente Berkel-Enschot met bijna de helft afnemen. Het dorp telde in 1950 nog 305 landbouwbedrijven, in 1975 was dat aantal teruggelopen tot 175. In 1956 werkte dertig tot veertig procent van de Berkel-Enschotse bevolking in de agrarische sector, vier jaar later was dat percentage reeds gedaald tot onder de dertig, terwijl in 1966 minder dan twintig procent werkzaam bleek te zijn in de land-

bouw.

Op 20 januari 1946, amper drie maanden na de bevrijding had de Boerenbond in Berkel-Enschot al een vergadering belegd over het vraagstuk van de emigratie. Spreker op de algemene ledenvergadering was de heer Van Haaren, secretaris van de NCB. Veel discussie en enthousiasme maakte zijn rede blijkbaar niet los. Na de pauze werd slechts spaarzaam gebruik gemaakt van de mogelijkheid tot het stellen van vragen. De geestelijk adviseur nam toen maar het woord en stelde voor de jongens met 'een gezond verstand' te laten doorleren, omdat ze immers toch niet allemaal boer konden worden. De stilte na de pauze was ook weer niet zo verwonderlijk. Jarenlang hadden de boeren geploeterd om hun bedrijf rendabel te maken en nu leek er voor vele boerenzoons en -dochters geen toekomst in de landbouw meer weggelegd.

Schoorvoetend vertrokken enkele gezinnen naar Canada. De eerste familie die de overstap waagde was het gezin De Beer. Zij verlieten op 6 mei 1949 Berkel-Enschot richting Le Havre, waar zij sloop gingen naar Alberta. In 1952 emigreerden maar liefst negen inwoners naar Canada en één naar Argentinië.

Een wereldvermaard huwelijk

De emigratie van de zonen en dochters van de Enschtose familie Bertens en de Heukelomse familie De Kort werd wereldnieuws. Niet vanwege hun voorkeur voor Canada, maar vanwege hun partnerkeuze. Het begon allemaal toen Piet Bertens van de Enschtosebaan verkering kreeg met Jo de Kort uit Heukelom, dochter van wethouder en loco-burgemeester 'Drik' de Kort. Dat was het teken voor de overige broers en zusters om ook op het vrijerspad te gaan. En de kinderen van de twee families vonden elkaar. Één meisje van De Kort koos voor de Udenhouter Jan van Haaren. En zo vond er op 23 februari 1954 een wereldvermaard zesvoudig huwelijk plaats, waarbij zelfs het Polygoon-journaal niet ontbrak. Het publiek stroomde massaal toe. De politie had de straten moeten afzetten, diverse toeschouwers klonnen in bomen en op standbeelden om niets van de plechtigheid te hoeven missen. Omdat het om Heukelomse dochters ging werd het ambtelijk huwelijk door burgemeester Panis in het Berkel-Enschotse gemeentehuis gesloten, waarna de stoet met chevrollets naar de St. Petruskerk in Oisterwijk reed, waar het kerkelijk huwelijk voltrokken werd door pastoor Van Kemenade. In Heukelom gold nog steeds wat moeder De Kort die dag zei: 'Mee onze ziel zijn we bij Oisterwijk en mee ons lichaam in Berkel'. Eind maart vertrokken vier van de zes paren per vliegtuig naar Canada. De gezinnen De Kort, Bertens en Van Haaren bezaten immers onvoldoende grond om zes boerengezinnen te onderhouden.

Schaalvergroting en concentratie in landbouw

Niet alleen het aantal boeren veranderde, ook het gebruik van de grond en het vee. De akkerbouw liep snel terug. Bestond in 1959 nog 43% van de cultuurgrond in Berkel-Enschot uit akkerbouw, in 1972 was dat nog maar 14%. Daarentegen steeg het percentage grasland in diezelfde periode van 55 naar 84. De tuinbouw bleef met 2% een marginale bezigheid. De graanteelt zou binnen enkele jaren verdrongen worden door snijmais.

Enkele boeren startten naast hun boerderij een kleine kampeergelegenheid. Zo begon bijvoorbeeld de familie Van Rijsewijk in 1987 aan de Laag Heukelomseweg kampeerboerderij 't Heukeloms Hoefke.

In de veeteelt vond schaalvergroting en specialisatie plaats, eerst in de pluimveehouderij, later in de varkens- en rundveehouderij. In 1970 telde Berkel-Enschot 3890 koeien, 10.135 varkens, 40.000 mestkuikens en 128.800 leghennen. Gemiddeld betekende dat in 1971 per bedrijf 17 melkkoeien, 62 mestvarkens, 30 fokzeugen en 1810 leghennen. De Fok- en Controlevereniging Sint Benedictus was na de oorlog sterk gegroeid. Maar ook hier sloeg de modernisering toe. Door de vrij slechte drachtigheidsresultaten wilde in 1949 een gedeelte van de NCB-leden overgaan tot aansluiting bij een KI-vereniging. Een besluit in die richting werd snel genomen.

De Boerenleenbank en het pakhuis van de NCB deden goede zaken. De bank zag het aantal spaarders toenemen tot 1324 in 1960 en de gezamenlijke inleg had de twee miljoen gulden reeds ver overschreden. In 1958 was het 'thuisbankieren' bij de kassier afgelopen en werd een nieuw pand betrokken. De nieuwe kassier heette C. van de Pas, waardoor wel een familietraditie werd voortgezet. De pastoor zegende het nieuwe bankgebouw in op 18 september 1958.

Het pakhuis aan de Heuneindseweg leek in 1945 aanvanke-lijk weg te kwijnen. Opnieuw werd toen het idee naar voren gebracht om er een maalderij aan te verbinden. De geestelijk adviseur vond echter dat molenaar Denissen 'die ons allen in oorlogstijd ook geholpen heeft' niet zo maar brodeloos gemaakt mocht worden. Het plan moest ook om technische redenen voorlopig wijken, omdat er nog geen maalstoelen beschikbaar waren en men om hiervoor in aanmerking te komen een maalvergunning moest hebben. In 1950 echter kreeg de Boerenbond de mogelijkheid om de maalderij van Denissen voor tweeduizend gulden over te nemen met dien verstande dat Denissen zaakvoerder zou worden. Een notarisakte werd opgemaakt waarin beschreven stond dat het bedrijf overging naar de CHV. De oude pakhuishouder Van Baast, in latere jaren bijgestaan door zijn zoon Tijn, ging in 1951 met pensioen. Al spoedig maakte het pakhuis weer winst. Landbouwscholing ontvingen de boeren in de jaren vijftig op de landbouwschool te Udenhout. Economische cursussen waren het meest in trek, de boerderij was immers een heuse onderneming geworden.

Opnieuw mestproblemen

In 1972 waarschuwde ingenieur Ketelaars de Berkel-Enschotse boeren op een algemene ledenvergadering van de Boerenbond reeds voor een mestprobleem. Hij stelde dat weliswaar de industrie de grote boosdoener was als het om milieuverontreiniging ging, maar dat overbesteding ook schadelijke gevolgen had. Een teveel aan fosfor en nitraten zou volgens Ketelaars ook de kwaliteit van het rundvee negatief beïnvloeden. Tegen de stankoverlast adviseerde hij 'orga-satnax' dat de bacteriegroei afremde. Tevens bepleitte hij afdoende beplanting rond de bedrijven 'terwijl het opgeruimd houden rond de bedrijven een beter aanzicht geeft en de schijn wekt voor de niet-agrariër dat men minder stankoverlast bezorgd'. Vanaf 1967 kregen de agrariërs te maken met overheidswetgeving op het gebied van

mestlozingen. In dat jaar werd de Hinderwet voor landbouwbedrijven van kracht. De boerenorganisaties kwamen met een mestbank, die de overtollige mest naar akkerbouwbedrijven moest distribueren. De waterschappen gingen meer toezicht houden op lozingen en brachten de verontreinigingen in rekening. De protesten tegen het door minister Van Aartsen geïntensiveerde mestbeleid bereikten in 1995 een hoogtepunt. Borden tegen het regeringsbeleid werden op de akkers en weilanden getimmerd en burgemeester Meijs kreeg tijdens een manifestatie van de Boerenbond op 30 oktober 1995 een petitie en een varkenspootje aangeboden.

Nieuwbouw in agrarische gebieden kon alleen buiten de zogenaamde 'stankcirkel' van boerderijen. Het alternatief voor gemeentebesturen was het opkopen, uitkopen of verplaatsen van deze landbouwbedrijven. Dit kostte veel geld en betekende vaak ook een vertraging in de woningbouw.

Werken in de textielindustrie

Bij de volkstelling van 1947 bleek dat van de niet-agrarische mannelijke beroepsbevolking bijna tweederde deel buiten de gemeente werkzaam was, waarvan circa 70% in Tilburg. Dit percentage was hoger dan in alle andere buurgemeenten van Tilburg. In de jaren zestig schommelde het percentage forensen in Berkel-Enschot tussen de 65 en 80. Het merendeel werkte in de Tilburgse textielindustrie. In 1951 was de textielarbeidersbond in Berkel-Enschot veruit de belangrijkste vakbondsafdeling met 67 leden. 'Jaon' Donders was toen al vijftig jaar lid. Enschoot telde in 1960 (volkstelling) 101 hoofden van huishoudens die als arbeider de kost moesten verdienen, in Berkel waren dat er 68. De bestedingsbeperking van 1957 had daarom direct grote gevolgen voor het dorp. Veel arbeiders werden tijdelijk werkloos, de gemeente kon 25 werklozen te werk stellen aan de verbetering van diverse landwegen.

In 1950 waren er plannen van de NV Tilburgse Tricotagefabriek om zich te vestigen in Berkel-Enschot. Ook de firma NV Swagemakers-Bogaerts deelde mee haar nieuwe kamgarensponnerij in het dorp te willen starten. Maar het gemeentebestuur stelde de vestigingsplannen niet op prijs omdat het hier industrieën betrof die uitsluitend of hoofdzakelijk met vrouwelijk personeel werkten. Er was in Berkel-Enschot nu echter juist een groot overschot aan mannelijke arbeidskrachten uit de landbouw. Het gemeentebestuur had zich in deze kwestie laten adviseren door het Economisch Technologisch Instituut voor Noord-Brabant (ETIN). Het ETIN vond dat de gemeente zich beter kon profileren als woongemeente, niet alleen voor werkgevers, maar ook voor werknemers die uit de dorpen in Tilburg kwamen werken, maar gezien hun 'geaardheid' beslist niet in de stad wilden wonen. Wethouder H. de Kort en burgemeester Panis maakten zich zorgen om het feit dat de gemeente die woonfunctie weliswaar gemakkelijk toegeschoven kreeg, maar tegelijkertijd geen geld ontving voor wegen en geen extra bouwvolume kreeg toegewezen.

Toch vestigde zich een textielfabriek in Berkel-Enschot en wel de firma H. Jurgens uit Tilburg. Jurgens behoorde tot het imperium Unilever. Terwijl vader Jurgens nog in de boter zat, koos zijn zoon voor de textiel. Deze startte in 1946 in de Tilburgse Tuinstraat een kleine textielfabriek. De uitbrei-

dingsmogelijkheden aldaar waren echter nihil. Het gemeentebestuur van Berkel-Enschot moest, toen Jurgens in 1950 zijn plannen bekend maakte, wel het uitbreidingsplan wijzigen, want het ontbrak de gemeente aan industrieterrein. De grond van Swagemakers' steenfabriek werd aangekocht, omdat die door het puin in de grond het minst geschikt was voor cultuurgrond. Jurgens leverde een plan in waarbij er voor 49 arbeidskrachten werk zou komen, 29 uit Berkel-Enschot en 13 uit Udenhout. In 1960 startte Jurgens de bouw van een productieafdeling (strijkgaren- en halfkamgarensponnerij) aan de Generaal Eisenhowerweg. De topjaren lagen in de jaren zeventig en beginjaren tachtig toen er honderd arbeiders werkten, waaronder Turken en Marokkanen. Maar de textielindustrie hield in de moordende concurrentie met derde-wereldlanden geen stand. In 1995 werd door Jurgens faillissement en ontslag voor 43 mensen aangevraagd.

Het industriële tijdperk had voor Berkel-Enschot nog geen halve eeuw geduurd. In de jaren zeventig kwam er wel een kleinschalig industrieterrein, genaamd De Rhijnkant. De oudste 'industriële onderneming' brouwerij De Schaapskooi werd in de jaren negentig flink gemoderniseerd. In 1990 kwam er een nieuw brouwhuis en nadat in 1991 een fustenvullerij in gebruik was genomen, kon men in het gehele land voortaan het bekende 'La Trappe' uit het vat verkrijgen.

Door de sterke uitbreiding van het aantal inwoners kreeg de middenstand een sterke impuls. Op 10 oktober 1977 besloot de gemeenteraad een weekmarkt in te stellen. De gemeente Oisterwijk tekende bezwaar aan bij Gedeputeerde Staten omdat het Oisterwijkse gemeentebestuur voor de inkomsten van haar eigen weekmarkt vreesde. Het bezwaar werd niet gegrond verklaard. Op donderdag 20 april 1978 vond de eerste marktdag nabij winkelcentrum Eikenbosch plaats.

Ondertussen breidde het winkelcentrum Eikenbosch zich uit. In 1980 waren er elf zaken in gevestigd, daarnaast had Berkel nog 16 winkels en Enschoot 19. Uit een onderzoek kwam naar voren dat mensen die hun inkopen in Berkel deden minder vaak in Tilburg winkelden dan mensen die hun boodschappen deden in Enschoot of Eikenbosch. Veel Berkelnaars en Enschootenaars kochten hun koopwaar in de directe omgeving en niet in Eikenbosch, omdat de afstand te groot bevonden werd. Vanaf 1986 startte een Hemelvaartsbraderie op en rondom het winkelcentrum Eikenbosch met jaarlijks 15.000 tot 20.000 bezoekers.

Ruim baan voor de auto

Het aantal forensen kon in de jaren vijftig en zestig gestaag groeien door de toegenomen verkeersmobiliteit. Eerst was er de bromfiets en daarna de auto. Uit een onderzoek in 1972 bleek dat Berkel-Enschot binnen Noord-Brabant de grootste autodichtheid bezat. Er waren op 2050 gezinnen toen al 1350 auto's. De verbeterde transportmogelijkheden werden niet alleen voor het woon-werkverkeer benut. In 1951 kende Berkel een reisvereniging St. Willibrordus die per autobus toeristische uitstapjes verzorgde naar onder andere Zuid-Limburg. Kinderen gingen op schoolreisje naar het moderne Rotterdam, waar ze naast Blijdorp ook het kloppende industriële hart van Nederland aan de Maasoever bezochten.

Het bestaande wegennet werd in de jaren vijftig verbe-

terd. In 1953 vond een renovatie plaats van de Heukelomseweg, een fietspad met klinkers kwam er naast te liggen. De weg naar Udenhout werd op gelijke wijze verbeterd en de kom van Berkel werd herbestraat met keien. Op 19 juli 1958 kon op feestelijke wijze de verbrede en geasfalteerde Berkelseweg geopend worden, waardoor de kom van Berkel een goede aansluiting op de rijksweg kreeg.

In de jaren zestig moest een omlegging van de rijksweg de autostroom op de Bosscheweg ontlasten. De minister van Verkeer en Waterstaat wilde een verbinding tussen de Rijksweg 65 (Bosscheweg) en de Rijksweg 63 (Eindhovenseweg) tot stand brengen. Daarvoor moest onder andere een gelijkvloerse kruising bij de Heukelomseweg gemaakt worden. De gemeenteraad protesteerde op 22 maart 1960 fel tegen dit voornemen. Met steun van de gemeenten Tilburg en Oisterwijk wees het gemeentebestuur de minister erop dat door het drukke toeristische gebruik van de Heukelomseweg, en omdat deze de verbindingsweg was tussen Tilburg en Oisterwijk, een gelijkvloerse kruising zou leiden tot vele verkeersongelukken. De protesten hadden succes: er werd een viaduct in het plan opgenomen. De nieuwe rijksweg was eind jaren zestig gereed. Maar de Bosscheweg bleef een drukke weg. In 1971 werden er 11.755 voertuigen per dag geteld. Slechts 30% daarvan had Berkel-Enschot als bestemming, het merendeel betrof doorgaand verkeer richting Tilburgse industrieterreinen en de Efteling.

Later kregen ook het openbaar vervoer en de fiets meer aandacht. Zo pleitten B&W, overigens tevergeefs, in 1967 voor het opnemen van Enschoot in de stadsdienstregeling van Tilburg en voor het wederom openstellen van een station voor treinreizigers. In de jaren zeventig werden fietspaden verbeterd of kwamen ze tot stand op de trajecten Tilburg-Berkel en Enschoot-Oisterwijk. De Heidemaatschappij plande een fietspad dwars door de voortuin van boer M. van Esch aan de Spoordijk, hetgeen het fietspad van Tilburg naar Oisterwijk aanzienlijk vertraagde. In 1979 werd gestart met de aanleg van fietspaden binnen de bebouwde kom.

Een slepende kwestie sinds 1965 waren de gesprekken over de aanleg van een zogenaamde Noordoost-tangent, die het industrieterrein Loven en Tilburg-Noordoost zou moeten ontsluiten. Berkel-Enschot wilde de weg niet zomaar door agrarisch en toeristisch gebied laten lopen en er werden velerlei tracé-studies verricht. In 1989 kwam de weg opnieuw in beeld, maar de gemeente verklaarde dat eerst de financiering rond moest zijn, waaraan zij zelf niet wilde bijdragen. Bovendien stelde de gemeente als voorwaarde dat aan de weg voltooiing van het knooppunt De Baars (A65-A58) werd gekoppeld. De gemeente Tilburg was woedend over wat zij zag als vertragingstactiek. Milieugroepen rondom Moerenburg hadden bovendien bezwaarschriften ingediend, tegen het tracé A65 (Den Bosch-Tilburg) naar industrieterrein Loven, die echter in 1995 door de Raad van State grotendeels verworpen werden. De werkzaamheden aan de enkelbaanse Noordoost-tangent gingen in 1996 van start.

Waterleiding

In 1948 besloot de gemeenteraad de NV Waterleidingmaatschappij Oost-Brabant te verzoeken een waterleidingnet aan te leggen.

Burgemeester Panis betreurde het dat de raad hem niet reeds in 1937 had willen volgen. De kosten bleken namelijk na de oorlog beduidend hoger uit te vallen omdat de buizen uit Engeland moesten komen. Panis probeerde daarom om toch buizen van Nederlands fabrikaat te krijgen, hetgeen hem uiteindelijk lukte. In 1949 was het waterleidingnet voltooid en voorzien van een sluitende exploitatie. Maar in september 1950 bleek nog niet iedereen aangesloten. Via de krant liet de gemeente weten dat de aansluitingskosten per 1 oktober van dat jaar met ten minste zes gulden zouden worden verhoogd en dat de bekende reductie van twintig gulden dan kwam te vervallen. Enkel en bleven echter weigeren zich aan te sluiten, in 1954 besloot de raad deze mensen te dwingen. Met steun van het Rijk werd Hoog-Heukelom in 1959 aangesloten op de waterleiding.

In 1953 schafte de gemeenteraad een automobielbrandspuit aan en besloot een garage te laten bouwen voor de vrijwillige brandweer. Deze kon in 1956 in gebruik worden genomen. Weliswaar bluste voorheen de Tilburgse brandweer in Berkel-Enschot, maar de brug bij het Wilhelminakanaal vormde steeds vaker een hindernis. Alle woningen waren in 1956 aangesloten op het elektriciteitsnet, een voorziening waar maar weinig plattelandsgemeenten op konden bogen. De landschapsontsierende bovengrondse netten werden vervangen door ondergrondse leidingen. In 1962 kreeg de gemeente samen met Udenhout mijngas, waardoor het oude flessengas verdween.

De huisvuilophaaldienst geschiedde nog lange tijd met paard en wagen. Jarenlang deed Toon Robben dit met zijn zoon. Werd het huisvuil op een andere dag dan normaal opgehaald, dan kondigde Robben zijn komst aan met een grote bel. In 1967 vatte de gemeente het plan op een vuilnisauto aan te schaffen, de inwoners kregen alvast een door de gemeente verstrekte vuilnisemmer. Maar in 1972 viel het besluit om het huisvuil door de gemeente Tilburg te laten ophalen.

Hulp bij watersnoodramp 1953

De watersnoodramp die in februari 1953 Zeeland en West-Brabant trof, bracht in het gehele land een steunactie op gang. Het plaatselijk comité stond onder voorzitterschap van burgemeestersvrouw A. Panis-Heffels, secretaris-penningmeester was mevrouw E. Jongen-Clijnsen. Bij J. van den Biggelaar in de Zandstraat werd een gezin uit Moerdijk en Zevenbergsche Hoek ondergebracht. Een collecte in het dorp leverde maar liefst 16.560 gulden en 71 cent op, plus enkele vrachtwagens met goederen in natura. Het leek burgemeester Panis, zo schreef hij aan de directeur van het Nationaal Rampenfonds, wel leuk voor de dames als dit 'groot succes eens over de radio kon worden vermeld'. Maar met de inhoud van die vrachtauto's zat het comité een beetje in zijn maag. Niet alle goederen konden uitgedeeld worden. Zo schreef comitélid mevrouw D. van der Lely-Albada Jelgersma aan Panis: 'De appels zullen nu wel gauw gegeten moeten worden en zouden de zusters geen muizen krijgen van de rogge en rijst?'. Uiteindelijk werd maar besloten om de goederen uit te delen onder 22 armlastige gezinnen in de eigen gemeente. Één gezin weigerde de aangeboden hulp te aanvaarden.

Veel koopwoningen

Na de oorlog waren er slechts beperkte woningbouwmogelijkheden voor de gemeente. De landelijke overheid bepaalde hoeveel er in elke gemeente gebouwd mocht worden. Dat leidde ertoe dat direct na de oorlog soms meerdere gezinnen in één woning samenwoonden. In Berkel ging het om dertien huizen, in Enschoot om negen en in Heukelom om acht, in totaal zeven procent van de beschikbare woningvoorraad. In het begin van de jaren vijftig mocht de gemeente telkens twaalf woningen per jaar bouwen en een enkele duplexwoning. Het gemiddelde aantal bewoners per pand daalde tussen 1947 en 1954 dan ook nauwelijks: van 5,6 naar 5,4.

Bekend werd het voornemen om niet-kapitaalkrachtigen in het bezit te stellen van een eigen woning. Dit zogenaamde 'eigenbouw'-plan met rijkspremies, werd gelanceerd in 1952. De toekomstige eigenaars betaalden een huur van vijf gulden en 49 cent per week zodat zij na dertig jaar in het vrije bezit zouden zijn van een onbelaste woning. Tien van dergelijke woningen werden gepland aan de Zwaanstraat en twee aan de Heukelomseweg.

In 1954 waren er nauwelijks nog mogelijkheden om in de kom te bouwen en moest uitgezien worden naar nieuwe locaties. De woningmarkt was uiterst krap en er werd een commissie ingesteld, die adviseerde over de verdeling van woonruimte. Elke woning was er één. Toen er in april 1955 een nog goede arbeiderswoning werd afgebroken, leidde dat tot beroering. De woning werd gesloopt omdat ze de bewoners van de juist gereed gekomen villa Portofino aan de Bosscheweg een goed uitzicht belemmerde. De villabewoner kocht voor de bewoner van de te slopen woning een huis in Tilburg. Vervolgens brak ondernemer Piet van der Meijs de woning af. Maar nu was Van der Meijs ook wethouder in Berkel-Enschoot, hetgeen uiteraard tot speculaties in de kranten aanleiding gaf. Burgemeester Panis verdedigde de handelwijze echter door te wijzen op het uitbreidingsplan en dat voorzag op de plaats van de arbeiderswoning in villabouw.

Het grote aantal aanvragen voor vestiging in de gemeente stond in schril contrast met de mogelijkheden om hieraan tegemoet te komen. Het ETIN had Berkel-Enschoot in 1957 in een rapport aangewezen als woongemeente voor de industriestad Tilburg. Maar ondertussen bleef het bouwvolume veel te gering, zelfs voor de eigen bevolking. Pas toen deze woonfunctie officieel in het rapport van de Streekraad voor Midden-Brabant uit 1963 kwam te staan, zette een snelle groei van de woningvoorraad in. De totale voorraad steeg tussen 1947 en 1965 met 51% (ter vergelijking: in Noord-Brabant met 21% en in Nederland met 14%); de stijging kwam bijna geheel tot stand in de periode 1960-1965. Er werden in vergelijking met andere gemeenten veel grote, vrijstaande en dure woningen gebouwd. Maar liefst 93% bestond uit koopwoningen. Slechts 24 van de 351 tussen 1960 en 1965 gebouwde woningen waren woningwetwoningen. In het bestemmingsplan van 1966 werden 610 te bouwen woningen opgenomen. Er werden plannen gemaakt voor Kerkstraat-west, kom Berkel, Abdijlaan-De Kraan, Rauwbrakenweg-De Kraan, Torenhoekestraat-oost, Kerkstraat-oost, 't Zwaantje, Molenstraat en Zeshoeven. In 1968 ging het bestemmingsplan Vlashof van start en drie jaar later het plan Vlierakkers. Tussen 1966 en 1971 werden meer dan duizend woningen gebouwd. In dat laatste jaar was al 82% in de gemeente huiseigenaar (Noord-Brabant: 44%),

het percentage liep twee jaar later op tot 88. In de jaren negentig ging het plan Berkelse Akkers van start.

In 1966 presenteerde het gemeentebestuur het bestemmingsplan 'Eikenbosch', dat het nieuwe hart van de gemeente zou moeten vormen en een verbinding tussen Berkel en Enschoot. Alle wijkfuncties op sociaal, cultureel en economisch niveau zouden daar gevestigd moeten worden. In het voorjaar van 1972 kon het winkelcentrum geopend worden.

Er was echter niet alleen aandacht voor de meestal van buiten komende liefhebbers van een ruime eigen woning. Het Gerarduspension was vanaf de jaren vijftig op bescheiden schaal dienst gaan doen als bejaardentehuis. Het oude gebouw bleek echter niet erg geschikt. In 1972 kreeg de bouw van een nieuw verzorgingshuis voor bejaarden concreet gestalte. Torentjeshoef werd op 31 mei 1975 geopend. In het Gerarduspension werden daarna tijdelijk zo'n vijftig (bejaarde) Surinamers ondergebracht. Nadat de Rijkspolitie nog even in het pand had gezeten, viel het instituut van Goossens en de zusters in 1979 onder de slopershamer. In Berkel waren er voor de oudere inwoners bejaardenwoningen gereed gekomen in Berkengaarde, maar de oudjes uit Enschoot waren daar met geen stok naar toe te krijgen. Daarom besloot de raad in 1981 ook maar bejaardenwoningen te bouwen aan de Madeliefstraat.

De autochtone jongeren vonden dat ze er in het dorp voor wat betreft het woningaanbod maar bekaaid afkwamen. Een plan in 1977 om in het oude Gerarduspension appartementen voor alleenstaanden te bouwen, bleek niet haalbaar. In augustus 1980 beleefde de gemeente zelfs een heuse 'kraakactie'. Jongeren uit Berkel-Enschoot en Udenhout kraakten een pand in de Burgemeester Panislaan. Het was een symbolische actie om duidelijk te maken dat er in hun ogen nogal wat schortte aan het jongerenhuisvestingsbeleid. Toen de eigenaar van het gekraakte pand kwam opdagen met de mededeling dat hij er zelf ging wonen, was de kraakactie onmiddellijk afgelopen.

In 1973 werden de inwoners via een enquête gepolst of er behoefte bestond aan kinderopvang. Er bleek bij de nieuwe bewoners een overweldigende belangstelling te bestaan en in maart 1973 begon Mieke van Hest de peuterspeelzaal 't Stekje. De stichting Jeugdbelangen stelde een ruimte beschikbaar aan het Torenpad. In 1978 kwam er plaats vrij in de Rennevoirt-school.

Woonwagengewoners en zigeuners

Sinds Tilburg zijn woonwagenkamp van de Bosscheweg naar de Dongenseweg had verplaatst, heerste er op het woonwagenkamp onder de gemeente Berkel-Enschoot aan de Meierijbaan een grote drukte. Er stonden geregeld zo'n tien tot twintig wagens. Dit leidde tot protesten van de inwoners van Laag-Heukelom, de bosbrandweer en de trappisten. De econoom van de trappisten stelde in een brief van 17 juli 1951 aan burgemeester Panis dat de trappisten 'toch ook moeilijk overdag (konden) bidden en werken en dan 's nachts ook nog regelmatig de wacht gaan houden'. Hij schreef dat men rond middernacht een paar grote kerels achter de smederij en timmerwinkel had gezien: 'onopgevoede mensen, die zich om het recht, billijkheid, fatsoen en goede zeden niet bekreunen'. In zijn mede door F.B. van den Bergh, F. Janssens (Mariahoeve) en L. Mutsaerts (eigenaar

percelen ten oosten van het Schaapsven) ondertekende brief werd geklaagd dat de pachter de grond noodgedwongen braak moest laten liggen. Wel werden de woonwagenbewoners door de trappisten voorzien van water. Het gemeentebestuur sloot daarna een regeling met Tilburg, waardoor het kamp aan de Meierijbaan ontruimd kon worden.

Althans, dat dacht het gemeentebestuur. In een juridische procedure werd de gemeente echter in het ongelijk gesteld en in augustus 1951 wees de gemeenteraad toen maar een andere locatie aan bij de Rauwbraken, nabij de grens met Tilburg. Ook daar bleven protesten niet achterwege. Er werd ongerustheid uitgesproken over mogelijke stroperij van veldvruchten, diefstal en vernielingen. Het gemeentebestuur van Tilburg verweet Berkel-Enschot een bewijs te leveren van 'niet-waardering van goede nabuurschap'. Sommige protestbrieven aan de raad gingen vergezeld van spierballentaal: 'Die straat is niet vrij, er staan woonwagens, luxe auto's, karretjes en paarden in de weg, bovendien wordt ge aangerand door een bende honden en door de opgeschoten jeugd. De akkers en de afrasteringen worden grondig vernield. Wij wenschen en hopen een radicale oplossing. Weg met die woonwagenbende uit die toch publieke straat'. De nieuwe standplaats bleef echter praktisch leeg. Een nieuwe Woonwagenwet met streekkampen bood de gemeente de mogelijkheid de problematiek op te lossen. In 1958 besloot de gemeente Tilburg haar kamp aan de Dongenseweg in een streekkamp om te zetten. In 1960 trad een gemeenschappelijke regeling in werking, waaraan ook Berkel-Enschot deelnam.

In 1979 kwam de zigeunerfamilie Sejdic, die al sinds 1971 in Nederland verbleef, naar Berkel-Enschot. In september 1978 had de gemeente, met zeven andere gemeenten, de minister van Binnenlandse Zaken laten weten in principe bereid te zijn tot opvang van buitenlandse zigeuners. De gemeenteraad ging op 5 maart 1979 akkoord met de opvang. De aanvankelijke locatiekeuzen, de Meierijbaan en De Kraan, lokten diverse protesten uit variërend van een vogelwerkgroep tot een ondernemersvereniging. De trappistinnen bleken bereid medewerking te verlenen en stelden een terrein aan de Eikenboschweg beschikbaar. Uiteindelijk werd besloten de zigeuners onder te brengen in wisselwoningen. Toen de zigeuners in juni 1979 arriveerden ging tegelijkertijd een integratieproject van start. Een speciaal daarvoor aangestelde ambtenaar trachtte met hulp van vrijwilligers de verschillende culturen tot elkaar te brengen. Het integratieproject mislukte echter jammerlijk.

Een eigen dokter

De basisgezondheidszorg in de gemeente kreeg in de jaren vijftig gestalte. Tekenend voor de ommekeer in het denken op het platteland over de gezondheidszorg was de massale deelname van de bevolking aan preventieve maatregelen. Tijdens de pokkenepidemie in mei 1951 lieten 2250 inwoners (75%) zich vaccineren. Daarbij opgeteld zouden nog moeten worden de inwoners die in Tilburg werkzaam waren en zich aldaar hadden laten inenten. In 1952 startte een schoolartsdienst en aan het in dat jaar uitgevoerde bevolkingsonderzoek naar TBC nam 93% van de Berkel-Enschotse bevolking deel. Toen in 1957 de kinderen op school werden ingeënt tegen difterie, kinkhoest en tetanus,

weigerden slechts de ouders van 23 van de 539 leerlingen. Ook de door Panis in 1931 reeds opgerichte EHBO-vereniging St. Alphonsus werkte mee aan een positiever beeld over de moderne gezondheidszorg. Deze vereniging was overigens ook succesvol bij wedstrijden; in 1952 en 1959 behaalde zij het nationaal kampioenschap.

Maar een eigen dokter had het dorp nog niet. In 1952 wilde de gemeenteraad een woning laten bouwen voor een dokter, die belangstelling voor de gemeente toonde. Doch de vraag naar artsen op het platteland was groot. Nog voor de raad kon beslissen, had deze arts al een praktijk elders gestart. In oktober 1954 besloot de raad daarom ook een toelage aan de arts te geven voor de eerste drie jaren van vestiging. Op 1 april 1956 was het dan zover en vestigde dokter J. Tombrock uit Heemstede zich in de gemeente. Het werd gezien als een teken van vooruitgang van Berkel-Enschot. In een plechtige bijeenkomst van de gemeenteraad werden Tombrock en zijn vrouw welkom geheten. Ook in 1956 ging de eerste spade in de grond voor een nieuw wijkgebouw van het Wit-Gele Kruis. Panis had zich sterk gemaakt voor één centraal gebouw, een aantal raadsleden had de voorkeur gegeven aan gebouwtjes in de beide kerkdorpen. Het nieuwe wijkgebouw kon in 1958 ingezegend worden. Op een tandarts in de eigen gemeente zouden de inwoners nog tot het einde van de jaren zestig moeten wachten.

In 1967 kwam de verbouwing gereed van villa De Lange Akker tot opleidingscentrum voor kraamverpleegsters van de Provinciale Bond van het Wit-Gele Kruis. Het was de enige opleiding in geheel Brabant. Het instituut werd in 1988 gesloten. De provinciale kruisvereniging verbouwde in 1990 het pand tot kantoorruimte. Daarvoor moest een gedeelte van de in 1920 gebouwde villa wijken, onder andere het theehuis. De aandacht ging uit naar organisatie-advieswerk, opleiding en informatica. Maar voor de voormalige koepelorganisatie bleek in de gezondheidszorg geen markt meer te zijn. De regionale instellingen van de thuiszorg regelden hun eigen zaken zelf. De commerciële voortzetting van de provinciale kruisvereniging, het bureau P&K, kwam in 1995 in financiële problemen.

Een ongekende bevolkingsgroei

Tussen 1947 en 1960 nam de groei van Berkel-Enschot geleidelijk toe van 2837 naar 3286 inwoners. Enschoot werd de grootste kern van de gemeente. De onderzoekers van het ETIN schreven de groei voornamelijk aan het geboorteoverschot toe, dat groter was dan in omliggende plattelandsgemeenten. Het gemeentebestuur was daar blijkens een aantekening in het jaarverslag van 1956 minder van overtuigd: 'Ongetwijfeld is het teleurstellend dat de bevolkingsgroei niet mede wordt bevorderd door een groter aantal vestigingen. Temeer daar een natuurlijke groei op volkomen onnatuurlijke wijze wordt verhinderd'. De grote bevolkingstoename vond na die tijd plaats, in 1983 werd de 10.000ste inwoner verwelkomd. Terwijl de bevolking in Nederland tussen 1947 en 1990 steeg met 55%, en die van Noord-Brabant met 86%, schoot die van Berkel-Enschot als een komeet omhoog met maar liefst 266%. In 1968 was Berkel-Enschot de snelst groeiende gemeente van Noord-Brabant met een groeipercentage van 10.07%, landelijk gezien bezette de gemeente in de categorie tussen de 5000 en 10.000 inwoners de derde plaats

op de groeilijst. Het vestigingsoverschot was tussen 1961 en 1965 grotendeels veroorzaakt door uit Tilburg afkomstige employés. Tweederde koos bewust voor het landelijk milieu. Deze massale toestroom van buiten had ook andere gevolgen. Het aantal autochtonen in het dorp (zij die er geboren waren) nam in de periode 1960-1971 af van 55,7% tot 35,2%. Ook het aantal katholieken daalde en wel van 98,8% naar 92%. Dit zal echter minder een gevolg zijn geweest van de komst van Tilburgers en meer zijn oorzaak vinden in de algemene tendens van ontkerkelijking.

De bevolkingsgroei betekende ook dat er grote financiële uitgaven en investeringen verricht moesten worden. De gemeentebegroting bleef echter altijd positief. Als forensendorp, waar 78% in 1973 buiten de gemeente werkte, moest het gemeentebestuur specifieke investeringen in wegen, gezondheidszorg, sportvoorzieningen en wijkinrichting doen. De allochtone bevolking (degenen die niet in Berkel-Enschot geboren waren) bleek zich volgens een rapport uit 1973 goed te hebben geïntegreerd. Althans schoolbesturen en het Wit-Gele Kruis waren in belangrijke mate door hen overgenomen. De prognoses uit 1963 waarbij werd uitgegaan van 20.000 tot 24.000 inwoners in 1990, moesten na 1975 flink bijgesteld worden. In de Derde Nota Ruimtelijke Ordening (1975) werd de zogenaamde sub-urbanisatie een halt toegeroepen en kwam de stad weer centraal te staan als wooncentrum. Vanaf de jaren tachtig groeide Tilburg weer sterk en nam de bevolkingstoename in Berkel-Enschot af.

Naar een grootschaliger bestuur

Bestuur, openbare orde en onderwijs 1950-1996

De afname van het aantal landbouwers en de toename van industriearbeiders en van buiten komende kantoormedewerkers gaven het politieke krachtenveld van Berkel-Enschot na 1960 een heel ander gezicht. Tegelijkertijd zorgden deze ontwikkelingen er voor dat het gemeentebestuur meer open kwam te staan voor bestuurlijke ontwikkelingen buiten de grenzen van de eigen gemeente. De samenwerking binnen het stadsgewest werd verwelkomd en zonder veel problemen konden grenscorrecties met Oisterwijk en Tilburg doorgevoerd worden. De gemeentelijke herindeling deed veel stof opwaaien en maakte veel emotie en actiebereidheid los onder de bevolking. Doordat de landelijke en provinciale politiek kozen voor een grootschalige herindeling met specifieke aandacht voor de problemen van de steden, was het lot van de zelfstandige gemeente Berkel-Enschot gezien haar ligging 'onder de rook van Tilburg' al snel bezegeld.

Niet alleen het gemeentebestuur, ook het politieapparaat kreeg in deze periode te maken met schaalvergroting. De veldwachter was reeds ingedeeld bij de rijkspolitie en de plaatselijke korpsen gingen in de jaren negentig weer op in een regionaal verband. Het onderwijs kon zich door de uitbreiding van het kindertal verheugen in een forse uitbreiding van schoolgebouwen en onderwijsmiddelen. Vanaf de jaren zeventig zette ook hier een tendens tot samenwerking en schaalvergroting in.

Verschuivende politieke krachtsverhoudingen

Toen in 1959 de verkiezingen moesten plaatsvinden voor de Tweede Kamer besloot de KVP-afdeling Berkel-Enschot in februari van dat jaar een collecte te houden voor het verkiezingsfonds aan de deuren van de beide parochiekerken. Het aantal leden van de KVP bedroeg in 1959 nog meer dan duizend, en dat op een bevolking die nog geen 3300 zielen telde! De uitslag van die kamerverkiezingen leverde in het dorp opnieuw geen grote verrassing op. De KVP behaalde 1570 van de 1691 uitgebrachte stemmen, oftewel 92,8%. De PvdA kwam niet verder dan een schamele 4,0%, terwijl de VVD genoeg moest nemen met 1,8%.

Terwijl de vergaderingen van de gemeenteraad vóór 1950 soms meer leken op een twistgesprek tussen woordvoerders van Berkel en van Enschoot, scheen het in 1953 alsof er plotsklaps die eenheid tot stand was gebracht waarvoor Panis al jaren pleitte. De uitbreiding van het aantal raadszetels van zeven naar elf had in dat jaar blijkbaar aanleiding gegeven de koppen eens bij elkaar te steken en een gezamenlijke lijst in te dienen onder leiding van J. Verschuuren. Op de lijst prijken bekende politieke namen uit de boeren-, midden- en werknemersstand (onder anderen C. Denissen en P. van der Meijs). Vanwege die eenheidslijst hoefden de inwoners dat jaar zelfs niet naar de stembus. Maar de harmonie bleek maar schijn. In de nieuwe raad werd op 28 april 1955 een 'motie' van wantrouwen ingediend tegen de twee wethouders H. de Kort en P. van der Meijs. Dit gebeurde door landbouwer C. Denissen, nota bene

tijdens de rondvraag. Hij stelde voor te besluiten 'dat de wethouders niet meer het vertrouwen bezitten' van de raad. Een totaal verraste Panis drong nog aan op nadere motivering. Daar had Denissen echter geen behoefte aan. Hij wilde enkel kwijt dat het ging om het gehele beleid. Aanleiding zal ongetwijfeld de afbraak van de arbeiderswoning op de Bosscheweg zijn geweest, waarin Van der Meijs een belangrijke rol speelde. Hoewel de indiener van het voorstel weigerde de zaak verder ook maar enigszins toe te lichten, werd zijn voorstel wel met zes tegen één door de raad aangenomen. Slechts J. Verschuuren stemde tegen, terwijl de beide wethouders zich van stemming onthielden. De 'motie' van wantrouwen haalde uiteraard de pers, maar daar bleef het bij. Achter de schermen zal na de raadsvergadering druk overleg plaats hebben gevonden met als resultaat dat de beide wethouders toch gewoon hun termijn uitzaten.

De 'motie' van wantrouwen was ook voor burgemeester Panis een teken aan de wand. De bestuurlijk krachtvolle burgemeester had dan wel gedaan gekregen dat hij in 1949 een nieuwe burgemeesterswoning aan de Bosscheweg (ontworpen door zijn broer Constant Panis) kon betrekken, maar hij kon de raad minder dan vroeger geheel naar zijn hand zetten. Dit gold met name als het zaken betrof van nieuw beleid. Zo trachtte Panis in november 1951 tevergeefs een subsidie voor de Streek-VVV door te drukken. Zijn argumenten om van Berkel-Enschot een toeristische gemeente te maken en zijn beroep op de belangen van neringdoenden mochten niet baten. Panis was ervaren bestuurder genoeg om na 'politieke massage' de zaak op een later tijdstip opnieuw in de raad te brengen. Dat geschiedde ook in dit geval. Maar in 1952 verwierp de gemeenteraad de subsidieplannen opnieuw. De 'motie' van wantrouwen uit 1955 toonde aan dat de raadsleden een steeds zelfbewustere houding aannamen ten opzichte van B&W.

De veranderingen in landbouw en industrie werkten door in de gemeentelijke politiek. De eenheidsgedachte bleek in de jaren vijftig een zeepbel, waarvoor weinig politiek vuurwerk nodig was om die uiteen te laten spatten. In 1958 deden er dan ook maar liefst zes lijsten mee aan de raadsverkiezingen: de landbouwers behaalden onder leiding van J. van Kasteren vijf zetels, de werknemerslijst van M. Oerlemans drie, P. van der Meijs en L. Elissen behaalden respectievelijk twee en één zetel. De lijsten van J. Korthout en M. Hoogedoorn wisten de kiesdeler niet te halen. De oude wethouders, toch beschadigd door de 'motie' van wantrouwen, keerden niet terug. De aanvoerder van de werknemerspartij Tinus Oerlemans werd nog net geen wethouder. Zijn kandidatuur leverde in de raad vijf stemmen op, tegen zes voor M. Hamers. Naast Hamers werd landbouwer J. Vugts wethouder. In 1962 lukte het Oerlemans wel om wethouder te worden.

Het waren niet alleen de veranderingen in de beroepsbevolking die aanleiding gaven tot verschuivingen in de lokale politiek. Ook de uitbreidingsplannen en de komst van stedelingen naar het dorp zouden in de jaren zestig de gemeenteraad danig veranderen. In het politieke krachtenveld betastten niet langer alleen landbouwers en werknemers elkaars krachten, maar ook nieuwkomers en gevestigden.

Een belangrijke bemiddelende rol daarbij vervulde opnieuw de burgemeester, ook een nieuwkomer. Panis was namelijk in

1965 met pensioen gegaan en opgevolgd door Harry Aarts. De wetenschappelijk geschoolde Bosschenaar Aarts was organisatieadviseur bij de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Hij beschikte over veel bestuurlijke ervaring en zou nog tijdens zijn ambtsperiode in Berkel-Enschot lid worden van de Tweede Kamer voor de KVP. Aan zijn bestuurlijke daadkracht was het te danken dat Berkel-Enschot op een positieve manier, ook in de begrotingsvoorstellen, bijdroeg aan het zich vanaf 1965 ontwikkelende stadsgewest. Met L. Jongen als gemeentesecretaris zag Aarts in korte tijd het personeelsbestand van de gemeente Berkel-Enschot meer dan verdubbelen (van 21 naar 44 medewerkers). Door zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer werd een combinatie met het burgemeesterschap uiteindelijk binnen zijn partij toch minder wenselijk gevonden. Aarts trad daarom als burgemeester af in maart 1974. Maar in de relatief korte tijd dat hij burgemeester van Berkel-Enschot was geweest, had hij wel bereikt dat het gemeentebestuur over de gemeentegrenzen heen was gaan kijken. Zijn Tilburgse collega C. Becht noemde Aarts bij zijn afscheid dan ook 'een uitstekend buurman met begrip voor de grotere stad'.

De politieke verhoudingen waren in de jaren 1960-1975 danig veranderd. Weliswaar was de KVP in 1970 nog veruit de grootste partij in Berkel-Enschot, maar met 47,7% had die partij toch de helft van haar electoraat van 1959 verloren. De VVD was in Berkel-Enschot aan een sterke opmars begonnen. Deze partij scoorde 22,5% in 1970, de PvdA behaalde toen 9,8%, de PPR 5,1% en de Boerenpartij 2,4%. De VVD zat in Berkel-Enschot in 1972 met 22% der stemmen ruim boven het landelijk gemiddelde van die partij, dat 14% bedroeg. De ontzuiling speelde, net als elders in Nederland, natuurlijk een belangrijke rol, maar de inbreng van nieuwkomers uit de middenklassen in de gemeente was onmiskenbaar. Dat kwam ook tot uitdrukking bij de raadsverkiezingen. In 1966 bleef lijst Vugts met vijf zetels weliswaar de grootste fractie, maar de niet-autochtone kantoormedewerkers kozen hun eigen vertegenwoordigers in de raad. De latere wethouder J. Swinkels, die nog slechts twee jaar in Berkel-Enschot woonde en secretaris was van de Katholieke Brabantse Werkgeversvereniging, wist met zijn lijst maar liefst drie zetels te behalen. Daarnaast behaalde ook F. Brekelmans, oud-verkoop leider van de steenfabriek Udenhout, één zetel. Beide lijsten werden bij de volgende verkiezingen gecombineerd tot de fractie Inwonersbelangen (later Gemeentebelangen). De fractie vertegenwoordigde zoals gezegd ook de nieuwe inwoners, afkomstig uit de middengroepen. J.P. Pijnappels werd de nieuwe aanvoerder van de Arbeidersfractie, terwijl Vugts de Agrarische Fractie bleef leiden. De in Heukelom wonende Vugts vervulde in zijn functie van wethouder van publieke werken (1958-1978) als grondverwerper een belangrijke rol bij de uitbreiding van Berkel-Enschot. Als boer kon hij bogen op veel vertrouwen bij de grond verkopende agrariërs.

In de jaren zeventig deden de landelijke politieke partijen hun intrede in de gemeenteraad. In 1970 behaalde de VVD met P. van den Bossche één raadszetel. Echter in 1974 waren dit er al drie, waardoor Van den Bossche wethouder naast Vugts werd. De VVD leverde bovendien het eerste vrouwelijke raads lid: D. Hillen-Simon. De PvdA behaalde in 1974 haar eerste zetel in de Berkel-Enschotse raad. De zetel werd bezet door F. Derks, die later senator voor de PvdA in de Eerste Kamer zou

worden. En tenslotte kwam er een groepering Bevolkingsbelangen Berkel-Enschot (BBE) waarin mensen uit PPR en D'66 actief waren. Binnen deze partij waren leefbaarheid en milieu belangrijke actiepunten. Verwonderlijk was het niet dat hun fractieleider F. van Dijck herhaaldelijk in aanvaring kwam met wethouder Vugts. Van Dijck vond dat in het bestemmingsplan buitengebied de boeren te veel zeggenschap hadden gehad.

Burgemeester Aarts werd in 1974 opgevolgd door de in het Gelderse Appeltern geboren Jan Meijs, die tot in dat jaar burgemeester was van Hooge en Lage Mierde. Meijs werd geconfronteerd met een nijpend ruimtegebrek binnen het oude gemeentehuis. In 1966 was reeds een semi-permanent gebouw achter het gemeentehuis geplaatst en in 1968 betrok Gemeentewerken het pand De Sprankel. Nog eventjes was in 1974 het leegkomende Gerarduspension in beeld geweest als locatie voor een nieuw gemeentehuis, maar de plek lag onvoldoende centraal. Onder burgemeester Meijs werden in 1975 plannen gemaakt voor een nieuw gemeentehuis aan de Generaal Eisenhowerweg. De nieuwbouw, voor het grootste gedeelte enkellaags gebouwd, kon op 21 april 1978 geopend worden met een tentoonstelling van kruiswegstaties van de Gentse kunstenaar Albert Servaes (1883-1966), dit dankzij de medewerking van de abt der trappisten. In 1979 werd afscheid genomen van gemeentesecretaris Jongen, zijn opvolger was J. Ligthart.

De landbouwers leken in de jaren zeventig binnen de politiek meer en meer in de verdrukking te komen. Vanuit de Boerenbond en de Katholieke Vrouwen Organisatie werden daarom kandidaten voorgedragen voor de lijst van de kersvers gevormde CDA-afdeling. Het resultaat was er in 1978 naar. Drie Boerenbondsleden kwamen in de raad en W. (Therus) Robben werd wethouder naast de VVD'er Van den Bossche. Echter in 1982 traden Robben en Brekelmans, na een intern conflict, uit het CDA en kwamen met een 'lijst Therus Robben' uit, die zich richtte op de autochtone bevolking. De lijst behaalde twee van de dertien zetels. Het CDA bleef met vijf zetels de grootste partij en vormde met de VVD een college.

Het bestemmingsplan Berkelse Akkers was erg belangrijk voor de woningbouw binnen de gemeente. De grondaankoop verliep echter niet zonder slag of stoot. In januari 1992 moest wethouder Van den Bossche het veld ruimen omdat de raad ontevreden was met de afspraken die de wethouder met de grondverkoopers (gebroeders Bertens) had gemaakt over grondprijs en projectbouw. Opvolger van Van den Bossche werd T. de Boer van Nu en Straks (voorheen lijst Robben). PvdA, VVD en D'66 steunden zijn kandidatuur niet. Het plan Berkelse Akkers kwam daarna wel door de gemeenteraad, zonder dat grote wijzigingen waren aangebracht in de afspraken die Van den Bossche reeds gemaakt had. Wethouder De Boer moest in 1993 het veld ruimen, nadat het CDA voor de PvdA als nieuwe coalitiepartner had gekozen. J. Metzlar werd voor de PvdA de eerste wethouder. In maart 1993 werd CDA-wethouder G. van Gorp opgevolgd door A. van Dorp. Na de raadsverkiezingen van 1994, waarbij het CDA zes en de VVD vier zetels behaalde, werd er weer een college van CDA en VVD gevormd. Met de wethouders A. van Dorp en F. Puls, burgemeester Meijs en gemeentesecretaris Ligthart bereidde de laatste gemeenteraad van Berkel-Enschot zich voor op de herindeling. Per 1 januari 1997 hield de gemeente op te bestaan en werden de inwoners bij de gemeenten Tilburg en

Oisterwijk gevoegd.

Grenscorrecties

De grens tussen Berkel-Enschot en Oisterwijk zag er nabij de Moergestelseweg wonderlijk uit. Het grondgebied van Berkel-Enschot liep bij de Leij door tot ver in de Oisterwijkse kom. Toen in 1963 gesprekken tussen de gemeentebesturen plaatsvonden over omleidingsplannen met betrekking tot de provinciale weg Moergestel-Udenhout, was dat aanleiding om eens over de grensscheiding te praten. Oisterwijk wenste die bij Quatre Bras te leggen, maar daar wilde Berkel-Enschot niets van weten. Over het verleggen van de wonderlijke grens bij de Moergestelseweg werd men het eind 1964 wel eens. De gemeente Oisterwijk had er alle belang bij, omdat zij in dat gebied woningbouw wilde realiseren. Overeengekomen werd dat 77,5 hectare Berkel-Enschots grondgebied inclusief de 74 inwoners naar Oisterwijk zou overgaan.

Tegelijkertijd toonde Tilburg aan de westzijde van de gemeente belangstelling voor grenscorrecties in de Rauwbraken. Tilburg wilde het industrieterrein Loven verder ontwikkelen. Burgemeester Aarts was als organisatie-adviseur en landelijk politicus gewend om zaken in groter verband te zien. Reeds bij zijn installatie stelde hij dat de nabijheid van een grote stad verplichtingen schiep: 'Het is deze tijd van steeds kleiner wordende afstanden en steeds hogere eisen op gebied van verkeer en verzorging voor een prille kleine gemeente onmogelijk om zelfstandig op alle gebieden een bevredigend voorzieningsniveau te bereiken (...) Waar het nu om gaat is een gemeenschappelijke aanpak van de ruimtelijke ordening van het gebied van de steeds meer naar elkaar toegroeiende gemeenten'. Aarts had zijn visitekaartje afgegeven en op 1 augustus 1968 waren de grenscorrecties met Oisterwijk en Tilburg rond. De minister van Binnenlandse zaken H. Beernink stelde 'niet te mogen nalaten, zijn waardering uit te spreken voor de houding, die de raad van Berkel-Enschot, voor welke gemeente de grenswijziging alleen maar verlies van inwoners en grondgebied met zich zal brengen, te dezen heeft aangenomen'.

Burgemeester Aarts was een groot voorstander van de stadsgewestelijke ontwikkeling. Via samenwerking zou annexatie door de grote stad voorkomen kunnen worden. Tenslotte had zijn Tilburgse collega Becht publiekelijk in een speciale stadsgewest-editie van *Het Nieuwsblad van het Zuiden* (19 november 1966) nog laten weten: 'Annexatie is niet alleen uit de tijd, maar is ook geen oplossing gebleken voor de zich expanderende gemeenten'. Maar het gemeentebestuur van Tilburg bleek wel de mening toegedaan dat de randgemeenten het leiderschap van Tilburg binnen het nieuw gevormde stadsgewest moesten erkennen. Berkel-Enschot en Goirle gingen met Tilburg behoren tot het kerngebied van het stadsgewest. Bij de gemeenteraad en burgemeester Aarts ontstond in 1970 verontrusting toen B&W van Tilburg plotseling toch weer spraken over verdere wijziging van de gemeentegrenzen. Tilburg was namelijk ontevreden over het zich alsmaar voortslepende structuurplan. Hiervoor was in Berkel-Enschot wel begrip, maar tegelijkertijd was ook de angst voor annexatie gewekt.

Gemeentelijke herindeling

In 1988 leken de problemen met Oisterwijk opgelost toen deze gemeente de uitbreiding van haar nieuwbouwwijk Pannenschuur terugbracht en afzag van een omstreden ontsluitingsweg via de Heukelomseweg. Maar het voortdurende 'geknaag' aan de gemeentegrenzen klonk wel door bij de algemene beschouwingen van 1989. Het CDA vroeg zich af of Berkel-Enschot als zelfstandige bestuursseenheid het jaar 2000 wel zou halen. De VVD zette eveneens vraagtekens omdat de gemeente te maken had met 'het naar expansie strevende Tilburg en het overal oprukkende Oisterwijk'. Lijst Therus Robben meende bij monde van T. de Boer dat er 'van drie zijden respectievelijk gevreten, geknabbel en geknaagd' wordt, daarmee doelende op Noordoost-tangent, golfterrein, Pannenschuur en sportpark Zeshoeven Udenhout. Burgemeester Meijs beloofde namens B&W zich 'met alle kracht' tegen de aantasting van de gemeentelijke zelfstandigheid te zullen verzetten. De schade leek aanvankelijk mee te vallen. In maart 1991 kwam in opdracht van het stadsgewest een rapport uit van de commissie Van Dijck waarin slechts meer samenwerking tussen de gemeenten werd bepleit en in de toekomst een regionaal bestuur.

Het provinciebestuur had echter de commissie Schampers ingesteld en deze bracht in mei 1992 advies uit over Midden-Brabant. De commissie koos voor bestuurlijke vernieuwing en voor de problemen van de grote stad (ruimtegebrek en een te beperkt financieel draagvlak). In het kader van het ontwikkelen van grootstedelijke gebieden adviseerde de commissie om Goirle en de kern van Berkel-Enschot bij Tilburg te voegen. Het Berkel-Enschotse grondgebied beneden de rijksweg zou naar Oisterwijk gaan en Den Besterd naar Udenhout.

Een dag later organiseerde Marcel Panis, zoon van de vroegere burgemeester, een actiecomité. K. Bankers van de Katholieke Bond van Ouderen werd voorzitter. Alle belangrijke organisaties en verenigingen leverden leden voor het comité. Speciale ansichtkaarten waren bestemd voor staten- en kamerleden. Rinus van der Loo had in een vooruitziende blik dergelijke kaarten al laten drukken. Langs de wegen kwamen protestborden en tijdens de kinderpostzegelactie werden ook affiches uitgereikt. Op 23 juli 1992 werd in *De Gemeint* gepleit voor een samengaan van Udenhout en Berkel-Enschot, gezien hun historische band. Dit zou de problematiek van de Udenhoutse sportvelden en wijk Den Besterd oplossen en bovendien de kansen op een gemeenschappelijk spoorwegstation vergroten. De actiegroep 'Berkel-Enschot-Heukelom zelfstandig' organiseerde op 18 oktober 1992 op het terrein bij boerderij Denissen een manifestatie. De drieduizend aanwezigen hoorden onder andere een toespraak van oud-burgemeester en kamerlid Aarts. Naast 5073 handtekeningen werd ook een Berkel-Enschots volkslied gepresenteerd. Een spandoek gaf aan waar het om ging: 'Houdt groen Berkel-Enschot-Heukelom bijeen, en hoedt ons voor een kille stad van steen'.

'Eerste burger Meijs, wet uw zeis'

Tijdens de algemene beschouwingen van 1992 noemde VVD-raadslid Frans Puls het gemeentebestuur van Tilburg een 'beenhouwer'. Sommige Berkel-Enschottenaren hadden hun messen echter ook behoorlijk geslepen. Zo bleek althans uit de op de manifesta-

tie van 18 oktober 1992 gedane 'oproep aan alle boeren en burgers tot verzet' van 'A.P. Koolman':

*'Op Volk! Staat op! Laat af te talmen
Komt op voor eigen hof en haard
Laat nu u strijdkreet luide galmen
Uw erf, Uw woonstee is het waard.
Loopt nu te hoop, met gaffels en met vlegels,
't Gaat om Uw eigen aard en pegels.
En Gij, O eerste burger Meijs:
Wet Uw Zeis!'*

Het is opvallend dat in de naam van het actiecomité aan de toestand van voor 1810 werd herinnerd (de drie zelfstandige kernen) en dat in de protestoproep nu juist een beroep op de verdwenen boer met de zeis werd gedaan. Folkloristische elementen, waarbij soms geschiedenis en traditie 'uitgevonden' worden, speelden in vele door de herindeling bedreigde dorpen een belangrijke mobiliserende rol.

Het provinciaal bestuur paste de plannen van de commissie Schampers aan en stelde op 21 januari 1993 samenvoeging van Berkel-Enschot en Udenhout voor, behoudens enkele grenscorrecties met Tilburg. Het verzet van de bevolking zal zeker meegespeeld hebben in de heroverweging. De gemeenteraad toonde op 26 april 1993 realiteitszin en sprak zich uit voor samengaan met Udenhout, wel werd bezwaar aangetekend tegen de voorgestelde grenscorrecties met Tilburg. Ook de actiegroep koos voor die optie.

Medio 1993 greep echter de Tweede Kamer drastisch in bij de herindeling zoals die in Noordoost-Brabant reeds was ingezet. De Tweede Kamer liet blijken een veel forsere herindeling voor te staan dan de provincie had voorgesteld. Dit leidde op provinciaal niveau tot een verschuiving van standpunten richting een grootschaliger herindeling. In december 1993 wilden Gedeputeerde Staten de kern van Berkel-Enschot toch weer naar Tilburg schuiven, Den Besterd samen met Udenhout naar Loon op Zand en Heukelom naar Oisterwijk. Het luidkeels door de inwoners gezongen Berkel-Enschotse volkslied tijdens een commissievergadering van de Provinciale Staten veranderde dat standpunt niet.

De gemeenteraad besloot in maart 1994 tot een raadplegend referendum. Al eerder had 38% van de Udenhoutse bevolking zich in een enquête uitgesproken voor aansluiting bij Berkel-Enschot, de optie aansluiting bij Loon op Zand kreeg slechts 8%. De meerderheid wilde echter zelfstandig blijven. Dat was ook het standpunt van het gemeentebestuur van Udenhout. En bij een onontkoombaar samengaan met een andere gemeente keek het Udenhoutse gemeentebestuur eerder naar Helvoirt, Esch en Haaren. Het referendum in Berkel-Enschot vond plaats op 25 mei 1994. Maar liefst 6447 inwoners (98,4%) kozen voor samengaan met Udenhout, slechts 91 (1,4%) voor Tilburg. De opkomst was met 81,8% zeer hoog.

Het voorstel van Gedeputeerde Staten voor de herindeling had niet op voorhand de onvoorwaardelijke steun van alle grote partijen. Burgemeester Brokx van Tilburg stelde daarom nog maar eens expliciet het probleem van de stad: er was in de komende jaren grond nodig in het noordoosten voor de bouw van

13.000 woningen. De woonlasten waren in Berkel-Enschot de laagste van Midden-Brabant in 1994. De bezwaarschriften tegen het samengaan met Tilburg die vanuit Berkel-Enschot in 1994 werden ingediend noemden met name hogere belastingen als reden van bezwaar.

Tilburg wenste ook Goirle en Udenhout te annexeren, toen duidelijk werd dat er van een regionaal bestuur in de nabije toekomst niets terecht zou komen. Maar op 16 december 1994 besloten Provinciale Staten dat het bij Berkel-Enschot zou blijven. Slechts de kleine fracties stemden tegen de herindelingsvoorstellen. Staatssecretaris Van de Vondervoort had met de samenvoeging van Rosmalen en Den Bosch echter al aangetoond geducht rekening te houden met de wensen van de grote stad. Het kabinet deed dan ook in september 1995 het voorstel om naast Berkel-Enschot ook Goirle en Udenhout bij Tilburg te voegen. De Tweede Kamer zou in 1996 echter besluiten om slechts Udenhout en Berkel-Enschot naar Tilburg te laten overgaan.

Schaalvergroting bij rijkspolitie

Hoewel G. Delleman na de oorlog officieel geen veldwachter meer was - door de reorganisatie van het politiewezen tijdens de oorlog was hij wachtmeester van de rijkspolitie - zou hij tot zijn pensioen op 1 januari 1949 toch voor iedereen 'veldwachter Delleman' blijven. Na zijn pensioen volgden snelle wisselingen van de wacht bij de rijkspolitie, iets wat door de inwoners die gewend waren aan een vertrouwde diender niet gewaardeerd werd. Om die reden nam de gemeenteraad in mei 1952 het besluit om in de Kerkstraat een politiewoning te bouwen met twee arrestantenlokalen en een politiebureau. Het gebouw werd in 1956 overgedragen aan de rijkspolitie. In 1977 kreeg de politie de beschikking over het oude gemeentehuis. Daar bleef de rijkspolitie tot 1993 gevestigd toen in het kader van de vorming van politieregio's een eind kwam aan het eigen politiekantoor te Berkel-Enschot. Net als het politieke bestuur ontkwam ook het politieapparaat niet aan de tendens tot schaalvergroting.

Een illegale hondenmarkt in Enscht

Op 30 januari 1965 bleek uit persberichten dat de hondenmarkt in Tilburg zou worden opgeheven en dat de handelaren te kennen gaven hun nering in Berkel-Enschot te zullen voortzetten. Opperwachtmeester N. Lubbers van Berkel-Enschot nam contact op met de burgemeester en de rijkspolitie. Op 6 februari werden op de kruising Enschtsebaan-Kerkstraat en bij 't Zwaantje inderdaad auto's aangetroffen met honden. De handelaren bevonden zich in café Kerkzicht van Jan van den Breugel. Toen de ongeveer honderd handelaren en opkopers het café verlieten, vertelden zij tegen de buiten geposteerde politieagenten dat zij slechts hun honden uitlieten. De politie had echter aanwijzingen dat de Duitse, Belgische en Nederlandse handelaren (uit de Randstad, Tilburg en Oss) de honden hadden opgekocht om ze aan laboratoria te verkopen, waar ze als proefdier gebruikt zouden worden. Dit leidde landelijk tot de nodige commotie. Het kamerlid Polak (PvdA) stelde in de Eerste Kamer zelfs vragen aan de minister. De politie zag zich genooddaakt

om processen-verbaal op te maken. Eind oktober 1965 ontving de politie informatie dat de handel toch merendeels rashonden betrof, die niet voor vivisectie bestemd waren.

Maar de publieke opinie was reeds gemobiliseerd. Eind september 1965 ontving kastelein Van den Breugel een anonieme briefkaart. Daarin werd hem te verstaan gegeven dat als de hondenhandel in zijn café niet zou ophouden bij hem de 'Rode Haan' zou kraaien. Ook pastoor C. van Acht van Enschoot ontving een schrijven waarin gedreigd werd de kerk en pastorie in vlammen te laten opgaan. Er kwamen in het café van Van den Breugel telefoontjes binnen dat op dierendag 'het' ging gebeuren. Daarna volgden ook nog brandbedreigingen aan het adres van de kantoorhouder der PTT en de zusters trappistinnen. De laatste bedreiging werd op 9 oktober 1965 wederom naar Van den Breugel verzonden: 'Duivel, we zijn intussen met 50 man en dat pak slaag wat je van ons tegoed hebt zal niet mis zijn. Als ik in je schoenen stond, zou ik van nu af geen rust meer hebben. Walgelijk boerenpummeltje dat je bent, je gaat zeker ook wel veel naar de kerk'. De gemeenteraad maakte aan het incident weinig woorden vuil en wees het verzoek van de hondenhandelaars tot instelling van een legale markt op 9 november 1965 eenvoudig af.

Samenwerking binnen het onderwijs

In juni 1949 stierf Jac. van Zeeland, de laatste van de vooroorlogse generatie schoolmeesters. De meesters hadden met de pastoors ervoor gezorgd dat elke schooldag begon met een heilige mis. Het misbezoek van de leerlingen werd bijgehouden op een maandkaart. Dit veranderde in de jaren vijftig niet. Wat wel veranderde was de groei van het aantal schoolkinderen. Door de naoorlogse toename van het aantal geboren kinderen kwamen de oude scholen in een te krap jasje te zitten.

Op advies van de onderwijsinspecteur werd in 1954 besloten om de Caeciliaschool in Enschoot te slopen en een nieuwe school te bouwen aan de Kerkstraat. In 1955 kon de school haar poorten openen, waarbij burgemeester Panis zich zeer tevreden toonde met het moderne schoolgebouw. Nadat hij zijn respect had uitgesproken voor de 'roeping' van de onderwijzers, stelde hij: 'We zijn op de goede weg om het fabeltje dat de stadschool beter is dan de dorpsschool uit de wereld te helpen'. Ook schoolinspecteur Aarts vond dat nu 'niemand in Enschoot één enkele reden heeft zijn kinderen naar een lagere school in Tilburg te sturen'. Blijkbaar was het onder de meer gegoede ingezetenen van Enschoot nog altijd gebruikelijk hun kinderen in Tilburg naar school te sturen. De nieuwe school zou daar niet veel aan veranderen. De mening onder deze groep dat de Enschootse school in een nieuw gebouw toch vooral een 'boerenschool' bleef, verdween niet. Zij volhardden in hun keuze voor stedelijk onderwijs.

In Berkel ondergingen de jongens- en meisjesschool tal van uitbreidingen. In 1954 werd gestart met de bouw van een vijfklassige nieuwe meisjesschool, die de H. Hartschool gedoopt werd. Zij kwam in de plaats van de oude Maria-school. De aantallen leerlingen stegen in de jaren zestig gigantisch. De scholen zaten zo vol, dat gymnastiekonderwijs tijdelijk gegeven werd in De Schalm. In 1970 kwam er gemengd onderwijs in Berkel en ging de jongensschool op in de H. Hartschool. Deze

school met zijn koude en kille hoge plafonds werd na een complete metamorfose in oktober 1983 omgedoopt tot Willibrord-school.

Het pensionaat van de zusters van Moerdijk zou op 1 augustus 1958 sluiten, zo schreef algemeen overste zuster Augusta in het najaar van 1957 aan de ouders. De huisvesting in Berkel was bedoeld als noodvoorziening en voor nieuwbouw ontbraken de geldmiddelen. Ook het aantal religieuzen bleek ontoereikend voor het onderwijs en voor de verzorging van de meisjes.

De samenwerking tussen de schoolbesturen van de Berkelse jongens- en meisjesschool kwam in 1966 van de grond. De wens van B&W om dan tegelijk een samenwerkingsvorm voor de gehele gemeente op te zetten, bleek toen nog niet haalbaar. Vier jaar later was de tijd er wel rijp voor. De schoolbesturen van Enschoot en Berkel fuseerden op 1 augustus 1970 tot de Stichting Katholiek Onderwijs Berkel-Enschoot. Met ingang van die datum was dus ook het onderwijs in Berkel gemengd. Zonder problemen verliep het fusieproces niet. Diverse oudgedienden wilden niet in het nieuwe schoolbestuur plaats nemen. De pastoors kwamen overeen om beurtelings per jaar op te treden als 'bisschoppelijk commissaris', die als taak had toezicht te houden op de bevordering van de katholiciteit van het onderwijs. Die situatie bleek niet erg werkbaar en al in 1972 zag de pastoor van Berkel van zijn recht af, waardoor de Enschootse pastoor C. van Acht de honneurs waarnam.

Naast het bijzonder onderwijs ontstond in 1976 de Stichting Onderwijs op Algemene Grondslag. Er was in het fors gegroeide dorp voldoende belangstelling voor niet-katholiek onderwijs en op 24 juni besloot de raad medewerking te verlenen aan de bouw en inrichting van een bijzondere kleuter- en lagere school op algemene grondslag. Het onderwijs nam in 1977 een aanvang in een tijdelijke huisvesting. Later kreeg de zogenaamde Rennevoirtschool een plaats nabij het centrum Eikenbosch.

Toen de bevolkingsgroei van Berkel-Enschoot in de jaren tachtig sterk afnam, ontstond in de jaren negentig een grote leegstand van klaslokalen. Het katholiek schoolbestuur dat vier basisscholen beheerde besloot om met ingang van 1 augustus 1996 de Vlierakkers, Vlashof- en Willibrordschool te laten fuseren tot 'Berkeloo'. Met die oude naam voor Berkel werd de eigen identiteit binnende de nieuwe gemeente Tilburg benadrukt. De Caeciliaschool in Enschoot bleef als kleine school bestaan. De Vlierakkers kreeg de status van nieuwe hoofdlocatie, de Vlashofschool werd afgestoten. Dit laatste leidde in 1995 tot een actie onder de ouders voor het behoud van de school. De actievoerders wilden proberen om via een plan de benodigde 200.000 gulden voor het openhouden van de school bijeen te zamelen. Maar het katholiek schoolbestuur liet op voorhand weten daarmee niet akkoord te zullen gaan, zodat de actie in de kiem gesmoord werd.

Middelbaar onderwijs was er in Berkel-Enschoot lange tijd niet. Het dorp was daarvoor ook veel te klein. Wel gaf het gemeentebestuur jaarlijks subsidie aan het Tilburgse Odulphuslyceum en aan de Katholieke Economische Hogeschool. Toen Berkel-Enschoot in de jaren zestig een woonfunctie binnen het stadsgewest kreeg toegewezen, kwamen de kaarten anders te liggen. In 1965 stelde de gemeenteraad 15.000 gulden beschik-

baar voor een onderzoek van het Economisch-Technologisch Instituut voor Noord-Brabant (ETIN) naar de ontwikkelingsmogelijkheden van de gemeente. Het ETIN adviseerde tot het opstellen van een plan om te komen tot een MAVO-school. In 1972 nam het gemeentebestuur de stichting van een MAVO-school serieus in overweging. De specifieke groei van de Berkel-Enschotse bevolking had er toe geleid dat in 1970 het percentage schoolkinderen dat aan Algemeen Vormend Onderwijs deelnam in de gemeente met 61 ver uitstak boven dat van Noord-Brabant, dat op 50 lag. Een MAVO kwam in 1976 tot stand. De 140 leerlingen werden ondergebracht in een noodgebouw aan de Vlierakkerweg. Pas in 1991 kreeg MAVO 't Ruiven nieuwbouw. Er ontstond een jarenlange samenwerking met scholengemeenschap Durendael te Oisterwijk. Een fusiestap werd echter niet genomen, omdat beide scholen tot de conclusie kwamen dat een dergelijk samengaan voor beide uiteindelijk geen extra leerlingen zou opleveren. In 1996 ging MAVO 't Ruiven een nauwe samenwerking aan met het Cobbenhagencollege te Tilburg.

Brokstukken van een eigen culturele identiteit

Religie, cultuur, sport en ontspanning 1950-1996

De toenemende ongerustheid bij de geestelijkheid in de jaren vijftig over het geloofsleven van de parochianen bleek niet ongegrond. In de jaren zestig en zeventig zette de ontkerkelijking in. Het verenigingsleven was in de jaren vijftig nog doortrokken van huislijke roomse waarden en normen, maar in de jaren zestig kwam de stad en het wereldgebeuren door de toegenomen mobiliteit steeds meer binnen het bereik. De jongeren oriënteerden zich meer en meer op het eigen verenigingsleven en op het uitgaansleven in de stad Tilburg. De groei van Berkel-Enschot leidde vanaf 1970 tot een uitgebreid scala van welzijns- en cultuurvoorzieningen.

De lokale eenheid binnen culturele- en sportverenigingen kwam niet zonder problemen tot stand. De oude tegenstellingen tussen de dorpskernen bleven tot in de jaren vijftig in belangrijke mate intact. Maar de nieuwe groep inwoners en de veranderende tijden in de jaren zestig en zeventig hieven de geslotenheid van verenigingen op. Een vereniging was niet langer slechts voor de inwoners van het een of andere kerkdorp of voor de een of andere stand. Sommige oude tradities zoals carnaval groeiden uit tot een openbaar volksfeest, andere gebruiken zoals het 'losschieten van de bruid' vonden nog slechts incidenteel plaats.

Onzekerheid en onkerkelijkheid

De in Tilburg geboren Henricus Daniëls was in 1952, na de dood van A. van de Ven, de nieuwe pastoor geworden van Enschoot. Daniëls was somber gestemd door de zijns inziens snel groeiende onkerkelijkheid. Zelfs de St. Jobbedevaart had het in het jaar voor zijn benoeming moeten ontgelden. De reden was echter niet de onkerkelijkheid, maar de pokkenepidemie in Tilburg. Burgemeester Panis stelde dat hij niets tegen de Tilburgse bedevaartgangers had, integendeel 'wij inwoners van Berkel-Enschot en Heukelom, wij houden van Tilburg, wij vinden het om haar goede bevolking inderdaad 'de schonste stad van 't laand''. Maar een dergelijk grote bijeenkomst als St. Job achtte de burgemeester op dat moment toch onverantwoord. En daarom mocht St. Job pas gevierd worden toen de dreiging van de pokken voorbij was. Een heilig ontzag voor Maria-beeldjes bestond ook al niet meer. Rond 1954 werd 'de Zoete Vrouw' langs de Bosscheweg gestolen uit haar beschermend kistje. De onbekende daders verborgen haar onder een vat met teer.

Grotere zorgen maakte pastoor Daniëls zich over het dalende misbezoek vanaf 1956. Het bijwonen van het zondagslof noemde hij 'treurig', ook onder de boeren die vroeger toch de meest trouwe bezoekers waren. De Enschootse pastoor besloot daarom in de schoolklassen dagelijks te laten bijhouden wie er 's morgens naar de kerk was geweest. Dit werd ingevuld op zogenaamde maandkaarten en dat bleek goed te werken. Doordat veel kerkkoorleden inmiddels werkten in Tilburg, ontstond er voor de pastoor ook een probleem om voor de ophiistering van rouw- en trouwdiensten voldoende mannen te vinden. In 1955

loste hij dit vraagstuk op door een dameskoor op te richten, dat de taken van de heren overnam.

De eerste burger kwam te laat

De Enschtose pastoor Daniëls zat er danig mee in zijn maag. Voor de buitenwereld was tussen de pastoor en de burgemeester alles altijd koek en ei. Maar feitelijk bestond er tussen Daniëls en burgemeester Panis een enigszins vertroebelde verhouding. De pastoor besloot zijn hart te luchten in het door hem zelf bijgehouden 'liber memoriale', waarin de pastoor de belangrijkste gebeurtenissen in zijn parochie optekende. Daniëls schreef een epistel gericht tegen Panis, doch deze bladzijde werd er later, mogelijk door iemand anders, weer uitgescheurd. De uitgescheurde pagina bleef echter wel bewaard in het parochiearchief. Wat had burgemeester Panis nu gedaan, zodat hij in het boek van de pastoor kwam te staan? Welnu, de pastoor bleek verbolgen omdat de familie Panis slechts op zondag ter kerke kwam 'en dan altijd te laat'. Bovendien wist de pastoor nog te vertellen dat een zoon van Panis kennis had gehad met een protestants meisje 'doch dit is gelukkig uit'.

De ongerustheid van de Enschtose pastoor Daniëls over het geloofsleven van zijn parochianen kwam waarschijnlijk meer voort uit de toenemende onzekerheid bij de geestelijkheid zelf over de toekomst van de kerk, dan dat er werkelijk sprake was in Berkel-Enschot van een fors ingezette ontkerkelijking. De jaren vijftig kunnen integendeel zelfs beschouwd worden als de hoogtijdagen van een demonstratief naar buiten tredend katholicisme in het dorp. Zowel Enschtot als Berkel hadden in die jaren hun sacramentsprocessies. De parochianen werden niet alleen geacht deel te nemen, doch ook de vlag uit te steken en de ramen te versieren. Het aantal bedevaarten nam in de jaren vijftig toe. Naast St. Job was er de fietsbedevaart naar de H. Eik te Oirschot, met Pasen naar Hakendover, in mei naar Wittem en 's zomers naar Scherpenheuvel, ook de bedevaart in Bokhoven werd bezocht. Wel liepen de ledenaantallen van de oude godsdienstige verenigingen terug zoals de Maria-congregatie en de H. Familie en de Voortplanting van het Geloof. Daartegenover stond echter een groei van de H. Kindsheid en het St. Petrus-liefdewerk. Franciscanen hielden in de jaren vijftig bijzondere parochiële oefeningen om het geloofsleven, zo dit al dreigde af te zwakken, te verstevigen. Het aantal zogenaamde non-paschanten, mensen die hun Pasen niet hielden (meer algemeen gebruikt voor degenen die niet naar de kerk gingen), was in het gehele dorp nog op de vingers van één hand te tellen.

Enschot kreeg er in deze periode zelfs nog een kapel bij. De Enschtose toren werd ingericht als kapel ter gedachtenis van de oorlogsslachtoffers en de Indië-gangers. Burgemeester Panis had destijds in het blad van het Katholiek Thuisfront al geopperd om O.L. Vrouw te hulp te roepen en te beloven dat bij ongedeerde terugkeer van 'onze jongens' een standbeeld ter harer eer en uit dank zou worden opgericht. Pas op 5 oktober 1956 volgde een schrijven van Panis om deze belofte nu eens in te lossen en een comité van aanbeveling op te richten. Het zou nog tot mei 1960 duren, alvorens met een Maria-spel de opening van de kapel in de inmiddels gerestaureerde toren gevierd kon worden. Dat restauratie van de toren noodzakelijk was, werd in

1954 duidelijk toen Enschots' trots opnieuw dreigde in te storten. Zelfs de fundamente bleken aan vervanging toe. In 1968 kwam de toren terecht op de lijst van beschermde monumenten.

De uitbreidingen van Berkel en Enschoot in de periode 1965-1975 zorgden voor een verdriedubbeling van het aantal parochianen. Maar de landelijk aanwezige tendens tot ontkerkelijking ging in die jaren niet aan Berkel-Enschoot voorbij. In deze periode van uiterlijke groei en afnemende betrokkenheid bij het kerkelijke gebeuren waren C. van Acht (1961-1973) en J. van de Ven (1961-1977) de pastoors in Enschoot en Berkel. In 1973 volgde W. Jacobs Van Acht in Enschoot op. Onder zijn pastoraat werd de kerk gerestaureerd en de pastorie weer bewoonbaar gemaakt. Eind 1985 werd Jacobs benoemd tot vicaris-generaal in het bisdom Den Bosch. Zijn opvolger werd F. van Spreeuwel, die in 1992 de parochie verliet. De nieuwe pastoor werd toen H. Tops. In Berkel werd in 1978 J. de Vries pastoor. Hij was daarvoor werkzaam als pastor-catecheet in een parochie in de Bossche binnenstad. De Enschootse en Berkelse parochie sloten in 1995 een overeenkomst tot nauwere samenwerking. Een van de redenen was dat bij een eventuele vacature voor een pastoor, er mogelijk geen invulling zou kunnen plaatsvinden door het gebrek aan priesters. De overeenkomst toont echter ook aan dat de toenadering op parochieel niveau tussen Berkel en Enschoot voortschrijdt.

De trappistinnen zagen in het begin van de jaren vijftig veel jongeren intreden. Deze nieuwe lichte zusters zorgde voor de oprichting van kloosters in de Eifel, de Elzas en in Oeganda. De stallen van de abdij Koningsoord werden in 1994 verbouwd tot werkateliers met een boekbinderij, weverij en kleermakerij. Bij de trappisten was de situatie in de jaren negentig zorgelijker. In 1994 concludeerden onderzoekers van het KASKI dat zeven van de acht gemeenschappen van de trappisten in de nabije toekomst opgeheven zouden moeten worden omdat er nauwelijks intredingen plaatsvonden en omdat door de vergrijzing er onvoldoende werkkrachten beschikbaar bleven binnen de kloosterpopulatie.

De viering van St. Job hield in de periode van ontkerkelijking wel stand, maar bestond op een gegeven moment uit niet veel meer dan een snoepstalletje en een paling- en viskraam. In 1973 kwam de bedevaart weliswaar weer in de regionale pers, maar alleen omdat een 'bedevaartganger' zich op de pastorie had aangediend en daar een portefeuille met driehonderd gulden ontvreemde. In 1990 besloot een nieuwe stichting om de St. Job-viering meer inhoud te geven. Zij droeg er zorg voor dat het jaarlijkse gebeuren werd ingekleurd met koren, een orkest met Brabantse liedjes en een wagenspel. In 1996 werd een St. Jobboom geplant in het plantsoen bij de pastorie langs de Enschootsebaan. Vooralsnog is dit de enige Jobboom in Nederland.

Van roomse huiselijkheid naar uitstapjes en grammfoonmuziek

Het verenigingsleven veranderde in deze periode drastisch van karakter. Als voorbeeld zullen we opnieuw de Boerinnenbond nemen. Stond voor de oorlog de emancipatie van de boerenstand in het algemeen en die van de boerin in het bijzonder voorop, in de jaren na de oorlog leek de vereniging meer een middel om

het godsdienstige en culturele bewustzijn te verhogen. De geestelijk adviseur en leerkrachten speelden daarbij een prominente rol. Onderwijzer Van Roosmalen zette zich in voor de toneelclub, later werd op advies van de geestelijk adviseur J. Korthout in deze functie benoemd. Deze gepensioneerde PTT-ambtenaar regisseerde ook het toneel van de RK Jonge Boerenstand en pompte nieuw leven in het gilde St. Hubertus.

De boerinnen die het Brabantse vaderland verlieten namen in hun koffers het rijke roomse leven mee. Zo werd in 1953 afscheid genomen van de eerste vier boerinnen, die naar Canada emigreerden. Bij deze gelegenheid declameerde Cor. van Rijswijk 'De ballade van de Brabantse emigrant' en kregen de landverhuizers een schilderijtje aangeboden voorstellende een huiszegen. Maar ook degenen die in Berkel-Enschot bleven kregen godsdienstige-culturele bagage mee. Terwijl in Brabant het werken in de industrie sterk gepromoot werd, speelde de toneelclub op 8 december 1949 het spel 'Hoe Mieke stadsjuffer wilde worden'. Het bondslied 'Kruis en ploeg' werd op menige bijeenkomst als rooms strijdlid gezongen, maar steeds meer in verdedigend opzicht: het aantal boeren en boerinnen nam gestaag af.

De eerste tekenen van verandering werden kort na de oorlog zichtbaar. De boerinnen vormden een zangclub en een gymnastiek- en reidansclub, die onder leiding stond van Tiny de Kort en Riet van de Bruggen. In 1953 ontstonden er plannen voor gemengd toneel met de RK Jonge Boerenstand, een initiatief dat een jaar later reeds gerealiseerd werd. Bij het 25-jarig jubileum van de Boerinnenbond in 1955 bleken de tegenstellingen tussen de generaties. Besloten werd over te gaan tot het vormen van een jeugd- en ouderensectie. De jonge boerinnen hadden samen met de leden van De Jonge Boerenstand, en met subsidie van de gemeente, bij de firma Van Boxtel in Tilburg een pick-up aangeschaft.

De wereld van de boerinnen werd in de jaren vijftig en zestig een stuk groter. De studieclub van de Boerinnenbond bakte in 1958 vijfduizend oliebolletjes. De opbrengst kwam ten goede aan de Afrika Alarm Actie. De Afrika-avond met kleurenfilm, waarin de nood van de wereldkerk naar voren werd gebracht, trok veel bezoekers. Tien 'zwarte negertjes' luisterden de avond op met zang en dans. Het boerinnenbestaan was niet meer het enige toekomstperspectief. Op de ledenvergadering in 1961 maakten zuster Van Turnhout en burgemeester Panis propaganda voor de kraamverzorgstersopleiding. De aalmoezenier van de stichting Jeugdbelangen, kapelaan Dijkstra, spoorde de meisjes aan zich beschikbaar te stellen als jeugdleidster. De bedevaarten naar Handel, Meerseldreef en St. Willibrord werden afgewisseld met uitstapjes naar de huishoudbeurs, de Floriade, Scheveningen en naar de rondvaartboten in de Rotterdamse haven. De jonge boerinnen en boeren togen gezamenlijk naar Duitsland. De notuliste van de Boerinnenbond had het reisje meer als een waarschuwing opgevat: 'Daar is weer eens echt naar voren gekomen, wat 'n goed en vrij leven wij hebben, voorbij de mannen en meisjes daar in de fabriek'.

De culturele veranderingen in de jaren zestig gingen aan de Boerinnenbond niet voorbij. Op 28 mei 1965 hield de heer Grosfelt een lezing over het fenomeen 'De televisie'. Hij schetste de voordelen (het wereldgebeuren binnen bereik) maar ook de nadelen: vele mensen wisten geen juist gebruik te maken

van de nieuwe uitvinding en bleven televisie kijken, waardoor de huiselijke gezelligheid verloren dreigde te gaan. Een jaar later sprak mejuffrouw Mess van de sociale dienst van de NCB over de grote vernieuwingen op het platteland zoals meer industrie, diverse geloofsovertuigingen en andere politieke partijen. De jonge generatie kwam hiermee het meest in contact, aldus Mess, die de ouderen adviseerde om meer te lezen zodat ze hun kinderen beter zouden begrijpen. Op 8 december 1965 scheidden de jonge boerinnen zich af van de Boerinnenbond en vormden met de RK Jonge Boerenstand de Katholieke Plattelandsjongeren (KPJ), nadat geestelijk adviseur pastoor Van de Ven symbolisch een lint had doorgeknipt. Twee jaar later werd de oude Boerinnenbond omgedoopt tot Katholieke Vrouwen Organisatie (KVO). En toen in december 1969 pastoor Van de Ven zich ongerust toonde over het verloren gaan van de eigenlijke kern van het kerstfeest temidden van veel eten, drinken en gezellig samenzijn, werden de rollen door de voorzitter van de KVO omgedraaid. Niet langer adviseerde de pastoor, maar de voorzitter gaf de pastoor nu een goede raad 'en zei dat hij zich maar niet al te druk moest maken'. De vrouwen van Berkel-Enschot toonden zich in de jaren tachtig steeds zelfbewuster. In 1980 werd de stichting Vrouwenbelangen opgericht en kwam er een VOS-cursus. De groep Vrouwen voor Vrede leverde een belangrijke bijdrage aan de actie 'Berkel-Enschot kernwapenvrij'. De oproep werd ook door vele parochianen ondertekend, onder wie pastoor De Vries van Berkel. In boerderij Denissen vond een vergadering plaats met de voorman van de vredesbeweging Mient Jan Faber.

De zorg voor de jeugd

In zijn nieuwjaarsrede in 1955 stelde burgemeester Panis dat de gemeente meer aandacht moest besteden aan de vorming van de jeugd. Hij beklemtoonde de noodzaak van een beter tehuis voor de jeugdorganisaties en hij pleitte voor gediplomeerde jeugdleiders. Dat klonk allemaal heel modern, maar Panis liet het jaar daarop in zijn nieuwjaarstoespraak weten dat de gezochte ontspanning wel 'op Brabantse wijze' ingevuld diende te worden. Bestuurders van de gemeente en de standsorganisaties waren volgens de burgemeester verantwoordelijk voor het 'ongerept bewaren van de godsdienstige en zedelijke belangen'. De kerkdorpen bleken echter in de jaren vijftig niet in staat één verenigingslokaal te stichten. De jeugd ging massaal naar Tilburg omdat er in de dorpen weinig te beleven was. Panis raakte geënthousiasmeerd door het idee van de gemeente Hoogwoud (NH) om een dorpshuis te bouwen. In 1961 werd daartoe ook in Berkel-Enschot een stichting gevormd. Een 'actie bouwstenen' moest in de jaren daarna geld in het laatje brengen. In augustus 1966 kon met de bouw van De Schalm een aanvang gemaakt worden.

Inmiddels was in 1960 de stichting Jeugdbelangen opgericht. Deze nieuwe stichting begeleidde diverse verenigingen bij hun jeugdbeleid. Met pastoor Daniëls werd in 1961 een contract afgesloten voor de huur van het oude gymnastieklokaal aan het Torenpad. Maar ook particuliere initiatieven bleven in de jaren zestig niet achterwege. Zo ontstond in 1962 de Katholieke Jongeren uit de Middengroepen (KJM). Deze club startte met lezingen. Dokter Tombrock hield in 1964 vier lezingen over

`verkering en verloving' in het parochiehuis van Berkel. De leden van de KJM waren tussen de 17 en 30 jaar oud en beslist niet allemaal middenstanders in de traditionele betekenis van het woord. De KJM had ook leden buiten het dorp en wel in Udenhout, Helvoirt en Oisterwijk. Sportontmoetingen, dansavonden, bingo, cabaret, film, tuinfeesten en iedere eerste zondag in mei naar O.L. Vrouw in Den Bosch vulden het jaarprogramma. Het dansen was aan strikte bepalingen van de gemeente gebonden. In de dansvergunning stond uitdrukkelijk dat het dansen geleid moest worden door een door de burgemeester kundig geacht persoon, dat de toiletingangen van meisjes en jongens strikt gescheiden dienden te zijn, dat er geen gemaskerden of personen van `verdachte zeden' mochten worden toegelaten en dat het dansen om uiterlijk 24.00 uur afgelopen moest zijn. Dat het standsverschil bij de jongeren minder sterk leefde, bewees het KJM-toneelspel `Om de standing', waarin verhaald werd van een vrouw van de gemeentesecretaris die haar dochter wilde koppelen aan een student doch haar verloor aan een schilderszoon. Ook de KJM'ers gingen naar Tilburg waar het culturele leven op een hoger peil stond. In 1969 werd de stadsschouwburg bezocht om er stukken van Eugene Ionesco en Herman Heijermans te bekijken.

Provo's in Berkel?

Onder deze kop verscheen een ingezonden brief in Het Nieuwsblad van het Zuiden van 5 mei 1966. De rellen in Amsterdam bij het huwelijk van Beatrix en Claus waren volgens de briefschrijver aan Berkel niet voorbijgegaan: `Het is al verschillende malen voorgekomen dat er in Berkel door de jeugd baldadige streken worden uitgezet, en vooral tegenover bejaarde mensen. Het komt voor dat de jeugd de mensen met harken en stokken te lijf wil gaan, en dat ze met stenen en zand worden gegooid. En dat zo'n jeugd dan nog door oudere jongens wordt opgestoot. Is het niet treurig dat zoiets hier moet gebeuren? En zeker zo erg als er de politie aan te pas moet komen. Zijn daar de ouders niet een beetje schuldig aan? Het lijkt hier wel een klein stukje Amsterdam'. De briefschrijver tekende als `J.P.M.R., een inwoner uit de Molenstraat waar een man gepest wordt'. De brief bleef niet onbesproken. In de krant van 17 mei 1966 reageerde een zekere J.M.G.J. met een brief waarin deze eens wilde uiteenzetten wie nu eigenlijk de oorzaak was van dit volgens briefschrijver zo opgeblazen gebeuren: `juist ja, die oude mannen zelf. Want als ze elke bal, die in hun tuin komt, demonstratief kapot snijden en daarna nog eens gaan dreigen met een grote mond, is het ons een noodzaak om ze op hun onsportieve gedrag te wijzen. En nogmaals dit is NIET gebeurd met harken en schoppen'. Rookbommetjes zullen er in Berkel vast ook niet gegooid zijn.

Het lokale blad *De Nieuwe Schakel* ruimde in 1967 plaats in voor een pop-pagina. In de Berkel-Enschotse top-tien stonden toen de Kinks op één met `Mr. Pleasant'. In het parochiezaaltje van Berkel zou volgens een andere mededeling in het blad een `teach-in' gehouden worden waar de verhouding oud-jong behandeld werd. De pop-pagina stopte echter al spoedig. Ook de activiteiten van de KJM werden eind jaren zestig beëindigd, de actieve leden waren inmiddels allemaal brave huisvaders en

huismoeders geworden. De Harlekijnkelder in gemeenschapshuis De Schalm werd in 1968 geopend als ontmoetingsruimte voor de (kritische) jongeren. In 1969 trad er Dimitri van Toren met Sater op: 'Sater is voor kritische jongelui, die het woordenloze geschreeuw beu zijn'. In Enschoot werd in 1972 een aanvang gemaakt met de verbouwing van de voormalige schoolgebouwen aan het Torenpad tot jeugdhonk Torenehoekske. In 1974 stelde de gemeente een jeugdwerker aan. Het oude pand ging evenwel in 1983 tegen de vlakte en een nieuw jeugdcentrum 'De Toren' werd aangebouwd aan De Schalm. Later kreeg het de naam 'Time Out', een benaming die meer aansloot bij de nieuwe generatie jongeren.

Uitgebreide voorzieningen op het gebied van cultuur en welzijn

Niet alleen de jongeren organiseerden zich in eigen verenigingen en centra. Na een geslaagd uitje voor 55 ouden van dagen werd in 1955 besloten tot stichting van de bejaardenvereniging Berkel-Enschoot-Heukelom, die uitgroeide tot een lokale afdeling van de Katholieke Bond van Ouderen met thans circa 550 leden. Een inleiding over vrije-tijdsbesteding in de winter van 1965-1966 leidde het welfare-werk in. Gestart met vijf belangstellenden kwamen in de jaren zeventig iedere veertien dagen 35 damesleden in De Schalm bijeen voor het verrichten van creatieve handenarbeid, terwijl iedere week 15 tot 20 bejaarden, merendeels mannen, in De Schalm een kaartje kwamen leggen. Sinds 1968 bestond er bejaardengymnastiek in het gebouw van het Wit-Gele Kruis.

In januari 1966 kwam op de Berkelse pastorie de oprichting tot stand van de Stichting voor Maatschappelijk Werk. De artsen J. Ludlage en Tombrock wilden het voorzitter- en vicevoorzitterschap op zich nemen. De bestaande katholieke gezinszorg werd gevraagd haar werkzaamheden aan de stichting over te dragen. In 1970 kon de nieuwe gezinszorg met haar activiteiten in Berkel-Enschoot beginnen.

Doordat boerderij Denissen in het plan Eikenbosch behouden bleef, kon deze boerderij ingericht worden als sociaal-cultureel centrum (muziekschool, bibliotheek, trefcentrum, exposities) en werd daarmee in 1973 het tweede gemeenschapshuis in het dorp. De geschiedenis van de boerderij startte in 1857 toen de drie kinderen van de op 4 mei 1852 overleden Johannes Bertens de thans gerestaureerde boerderij bouwden. In 1919 werd Johannes Denissen de nieuwe eigenaar. Tijdens zijn beheer werd de potstal omgebouwd tot 'Hollandsche stal' met grote giergoten. Twee van zijn kinderen kwamen in de oorlog om. Zijn enig overgebleven zoon Cornelis Gerardus nam de boerderij in 1947 over en plantte in datzelfde jaar de statige oprijlaan. In 1968 verkocht hij de boerderij aan de gemeente. In 1991 besloot de gemeenteraad alle cultuuractiviteiten te concentreren in De Schalm, die daartoe in 1993 gerenoveerd werd. Boerderij Denissen kwam leeg te staan en werd in 1995 geëxploiteerd als eetcafé en als clubhuis van muziekvereniging Concordia.

Niet iedereen toonde zich altijd gelukkig met de gesubsidieerde welzijnsactiviteiten. Zo lieten de raadsleden Van Dijck (BBE) en Oerlemans (Werknemerspartij) in maart 1975 weten dat zij tegen het subsidieverzoek van de creatieve huisvrouwenclub 't Schoorke waren omdat, zoals zij stelden,

`boerderij Denissen een exclusieve aangelegenheid (dreigt) te worden voor de beter gesitueerde groepen binnen onze bevolking'. De raadsleden vonden dat de van buiten komende midden-groepen best zelf hun vrijetijdsbesteding konden betalen.

De nieuwsvoorziening in het dorp had op 15 juli 1965 een impuls gekregen door de oprichting van *De Nieuwe Schakel*. Het initiatief was uitgegaan van de plaatselijke middenstand. Het aanvankelijk tweewekelijks verschijnende blad, werd na een half jaar reeds een weekblad. Vanaf 1982 kreeg het blad concurrentie van *De Gemeint*, een nieuwsblad voor Berkel-Enschot, Udenhout en Biezenmortel, uitgegeven door drukkerij Dick Willems te Best.

Voor het lezen van boeken waren de inwoners tot in de jaren zestig aangewezen op Tilburg, Udenhout of op de parochiebibliotheek. Wel startte rond 1969 mevrouw J. Bensing-de Laat met twee medewerksters in de kelder van De Schalm en later in De Sprankel een `welfarebibliotheek'. Intussen hadden zowel pastoor Van Acht als burgemeester Aarts reeds contact gehad met de Provinciale Bibliotheek Centrale (PBC) over het starten van een openbare bibliotheek met jeugdafdeling in De Schalm. Concrete plannen waren er in 1970 nog niet gemaakt, omdat de voorziening te duur geacht werd voor de gemeente en de gedachte leefde dat de inwoners zich voor een dergelijke voorziening wel op Tilburg zouden richten. Een informele raadsvergadering op 27 januari 1971 met M. Krens, directeur van de PBC, bracht een ommekeer in het denken teweeg bij de raadsleden. Indien de raad een principebesluit tot subsidiering van de bibliotheek nam, bleek de PBC bereid tot het vestigen van een uitleenpost in Berkel-Enschot voor de periode van maximaal twee jaar. Daarbij kon dan gebruik gemaakt worden van de door mevrouw Bensing gestarte `welfarebibliotheek'. Na de verbouwing van boerderij Denissen startte de bibliotheek daar in 1973. In 1976 maakte reeds 36,5% van de bevolking, waaronder veel jeugdigen, gebruik van de bibliotheek (Noord-Brabant: 30%). In 1980 kreeg de openbare bibliotheek het groene licht voor nieuwbouw in Eikenbosch. Nadat in 1981 de deuren van de nieuwe bibliotheek geopend waren, bleek dat het percentage leden op de totale bevolking in 1982 reeds 46 à 47 bedroeg, terwijl dit landelijk niet hoger lag dan 30.

Openluchttoneel en dorpsrellen

Had het gemengd opgevoerde toneelspel in de Rauwbraken de gemoederen al danig verhit, ook in de jaren vijftig zou het toneelspel aanleiding zijn tot enkele ordinaire dorpsrellen, waarbij de verschillen tussen de kerkdorpen en de standen weer opspeelden. In 1956 werd in de parochie Enschoot opgericht de toneelvereniging St. Caecilia. In overleg met pastoor Van Tilborg uit Berkel was afgesproken dat de vereniging er voor de gehele gemeente zou zijn en dat de Enschootse pastoor Daniëls geestelijk adviseur zou worden. Maar volgens pastoor Daniëls brachten enkele jonge boeren uit Berkel de klad in de toneelvereniging. Daniëls verweet hen niet bereid te zijn tot samenwerking met anderen. Later kwamen er ook nog middenstanders uit Berkel bij. `Nu, die hebben hun best gedaan', verzuchtte de Enschootse pastoor in zijn aantekenboek. Twee van hen schetste de pastoor zelfs als `beruchte ruziemakers'. Van één toneelvereniging voor het dorp kwam vooralsnog niets

terecht. Moegestreden zette de pastoor de toneelclub tenslotte maar om in een onderafdeling van de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB).

Ter gelegenheid van de opening van de geasfalteerde Berkelseweg in 1958 hadden A. Elissen en J. Korthout een openluchtspel gemaakt. Burgemeester Panis wilde daarna ook een openluchtspel nadat de oude toren gerestaureerd zou zijn en de Mariakapel geopend kon worden. Op basis van de novelle *Nachtfluistering* van Olaf J. de Landell schreven Korthout en Elissen in 1960 het toneelstuk 'Haat en Liefde'. Met steun van Landell werd het spel opgevoerd bij de inhuldiging van de oude toren als gedachteniskapel. Na deze succesvolle uitvoering werd een 'comité openluchtspel' opgericht. Landell werd aangezocht als regisseur voor het in 1961 op te voeren Maria-spel 'De duivel in het dorp'. Als buitenstaander en (toendertijd) niet-katholiek kwam Landell terecht in een wereldje waar boeren, middenstanders en arbeiders elkaar naar de strot vlogen als het ging om de samenstelling van het comité en de rolverdeling. Die rolverdeling werd na ampele overwegingen tenslotte uitgebalanceerd naar tien arbeiders, tien boeren, negen middenstanders en twaalf kinderen. De boeren gaven Landell echter te kennen dat zij vonden dat ze meer dan tien rollen moesten krijgen, omdat ze getalsmatig ver uitstaken boven de arbeiders en middenstanders. In zijn in 1966 uitgegeven boek *Ter ere van doopte Landell Berkel-Enschot* om tot 'Rennevoirt' en deed hij op kostelijke wijze verslag van de met het toneelstuk gepaard gaande dorpsrel. Het boek beleefde in 1980 reeds een zesde druk. De dorpsrel kon niet verhinderen dat het openluchttoneel vaste voet aan de grond zou krijgen in Berkel-Enschot. In 1965 ontving toneelvereniging De Torenspe- lers gemeentelijke subsidie.

Nieuwe sporten en de vermaarde Ronde van Berkel

Het vinden van een geschikt sportterrein was voor de meeste verenigingen een groot probleem. In 1949 kreeg voetbalclub Jong Brabant de beschikking over een terrein aan de Enschotsebaan. Eigenaar J. Denissen hielp goed mee het gras kort te houden door er zijn schapen op te laten grazen. Kort daarvoor had de ledenvergadering van Jong Brabant twee Berkelnaren (L. van Roosmalen en J. Hamers) in het zevenkoppige bestuur gekozen. De sportvereniging kreeg in de jaren zestig de beschikking over velden aan de Rauwbrakenweg, terwijl in 1976 de eerste spade de grond in ging voor een compleet nieuw sportpark aan de Berkelseweg.

Na een kortstondig bestaan rond 1948 van de RK korfbalvereniging RODA uit Enschoot, werd op 13 juli 1966 korfbalclub Jong Brabant opgericht. Vanaf 1957 bestond reeds een door Toos de Koster opgezette dameskorfbalvereniging. Carla van Nieuwburg en Cees van Doleweerd plaatsten in 1966 een oproep om het korfbal nieuw leven in te blazen. Dit lukte, zij het dat de eerste mannelijke leden zowat van de straat opgepikt moesten worden.

Het paardrijden bleef niet langer meer beperkt tot de boerenstand. In 1959 startte ponyclub De Jonge Cavalieren en een jaar later kreeg moedervereniging De Cavalieren toestemming het afgegraven deel bos bij de Pierenberg te gebruiken als oefenterrein. De Jonge Cavalieren waren succesvol en

behaalden meerdere malen het landskampioenschap. In 1968 kreeg men de beschikking over een manege in De Kraan. Deze werd in 1994 geheel vernieuwd. Rij- en jachtvereniging De Ruif had al vanaf de jaren zeventig onderdak bij een manege aan de Laag Heukelomseweg. Deze manege De Gulle Ruif kon in 1995 belangrijk uitgebreid worden.

Zwemmen in het Bakse ven geschiedde in de jaren vijftig nog altijd gescheiden. De Tilburgse politieverordening was weliswaar aangepast aan de nieuwe tijd, maar die van Berkel-Enschot niet. Daarom moesten de 2350 merendeels Tilburgse badgasten tot in de jaren zestig in aparte bassins zwemmen. Maar in de jaren zestig was het beleid van de gemeente Berkel-Enschot geheel om. De nieuwe tijd en de nieuwe inwoners waren daar debet aan. Het gemeentelijk sportcomplex aan de Rauwbrakenweg voorzag in een strandbad compleet met ligweide en café-paviljoen. Het zwembad kwam in 1967 tot stand door uitgraving van zand dat gebruikt werd voor het viaduct bij de Druiventros. Al ras werden plannen beraamd voor een zwemclub, die de naam 'De Kraanvogels' droeg, naar de buurt Rauwbraken-De Kraan. Ook de belangstelling voor de tennisbanen aan de Rauwbrakenweg was groot. De hockeysport werd populair op de buurtveldjes en in 1973 volgde de oprichting van de Mixed Hockey Club Berkel-Enschot. Aan de Generaal Eisenhowerweg kwamen gemeentelijke hockeyvelden en tennisvelden. De nieuwe inwoners en de nieuwe tijd hadden ook hun stempel gedrukt op het sportgebeuren.

Het sporten gekoppeld aan het cafégebeuren verdween niet geheel. Biljartverenigingen waren daarvan een voorbeeld. In 1948 bestond er de eerste Enschtotse biljartvereniging 'De vrolijke trekkers', met als thuishaven café De Lekpot. De vereniging gebruikte later consequent de benaming Eerste Enschtotse Biljartvereniging. In Berkel was in het café van J. van Nieuwburg biljartclub De Poedelaars actief. Begin januari 1952 vond een competitiewedstrijd plaats tussen Berkel en Enschtot, die de biljarters uit Berkel wonnen met maar liefst 400-172. Een mini-vereniging van negen leden was in de jaren zestig de schaakvereniging De Oude Toren.

Vermaard werd de Ronde van Berkel op kermismaandag. Het idee werd geboren op het terras van café 't Centrum van Sjef van Nieuwburg. Initiatiefnemer was Jac. Brekelmans, die met vele andere Berkelnaren vond dat sinds de concentratie van de kermis op het Wilhelminaplantsoen het kermisgebeuren in Berkel maar een 'dooie boel' was geworden. Op maandag 22 juni 1953 vond de eerste 'dikke-bandenrace' plaats met 26 deelnemers. Maar liefst elf fietsers vielen door bandenpech uit. Bij de senioren won G. (Ras) van Broekhoven, bij de junioren A. van de Kamp. De deelnemers moesten uit Berkel-Enschot komen en mochten slechts een gewone fiets gebruiken. Het parcours dat sinds 1953 ongewijzigd bleef met finish in de Molenstraat, werd in 1967 ook opengesteld voor vrouwen. Echt wielrennen geschiedde in de jaren tachtig op een parcours aan de Generaal Eisenhowerweg, mede georganiseerd door de KNWU. Een groot wielertalent was Nico Verhoeven, die in januari 1978 op zestienjarige leeftijd landskampioen veldrijden bij de nieuwelingen werd. Later zou hij een bekend wegrenner worden.

Carnaval en losschieten

In 1941 had de familie Leermakers café De Lekpot gekocht, dat toen nog Villazicht heette. Mede op verzoek van Panis zou de oude naam De Lekpot in ere hersteld worden. De Lekpot was afgeleid van de lekbak die onder de bierkraan stond. De boeren haalden de inhoud van die bak op om deze aan de varkens te voeren. Zoon A. Leermakers jr. was een ondernemend kastelein. Hij bedacht in de jaren vijftig met medewerking van de Motor Sportclub Tilburg een oriëntatierit voor bromfietzers, scooters, motors en auto's. Deze 'Lekpotrit' was ver in Nederland en België bekend. De eerste prijswinnaar kreeg een levend varken aangeboden. In 1958 startte Leermakers met pannenkoeken in De Lekpot, waarvoor later onder anderen prins Willem-Alexander nog zou aanschuiven. Leermakers verwierf lokale bekendheid door al in 1963 te starten met carnavalsfeesten. Per avond werden wel driehonderd toegangskarten verkocht. Ook café Concordia had in 1968 een carnavalsvereniging genaamd 'Den Groaten Haomer'. Pas nadat kasteleins het carnavalsfeest opnieuw van stimulansen hadden voorzien, zou het openbaar carnaval in 'Knollevretersgat' in de jaren zeventig bezit nemen van het dorp.

Terwijl het carnavalsgebeuren uitgroeide tot een openbaar en door de gemeente gesteund volksfeest, werden andere volksgebruiken minder getolereerd. Het 'losschieten van de bruid' met melkbussen en carbid werd in de jaren vijftig en begin jaren zestig ook in Heukelom gepraktiseerd. Maar ook daar werd de praktijk van het bier opeisen omstreden. In 1962 leidde het plaatsen van een schandpaal op de Heukelomseweg, nadat de familie van de bruid na het losschieten een biertraktatie geweigerd had, tot een discussie in de krant. Het begon met Nelly, 'een van de meest begeerde boerendochters van de Heukelomseweg', die het gewaagd had niet een buurtgenoot maar een jongen uit Enschtot te trouwen. Doch daarin school niet het grootste kwaad, want dat waren de jongens van Heukelom inmiddels gewend. De boosheid betrof het weigeren van de biertraktatie. Tegenover het ouderlijk huis van Nelly werd een stellige aangebracht met daarin twee poppen tussen talrijke bierflessen met de tekst: 'Buurtplichten gaat hen niet an, maar feest in de buurt, daar plukken ze van'. En even verderop was de tekst te lezen: 'Een blijde dag valt hun ten deel, maar de buurt heeft een droge keel'. Onder de tekst hing een klomp om daarin te offeren voor arme mensen die hun buurtplichten niet konden nakomen.

Het 'volksgericht' leidde tot een boze ingezonden brief van een zekere M.B. in de *Nieuwe Tilburgse Courant* van 27 november 1962, waarin hij de actie van de Heukelomse jongelui sterk veroordeelde en vergeleek met die uit de Batavierentijd. De Heukelomse jongelui voorzagen de briefschrijver op 1 december 1962 van repliek. Volgens de jongelui paste het losschieten in de buurttraditie, evenals het gezamenlijk buurtfeest bij een zilveren bruiloft, het gezamenlijk gebed voor het herstel van zieken en het verzorgen door de buurt van de uitvaart van overledenen. De redactie van de Tilburgse krant mengde zich in de zaak en keurde het bespottelijk maken van het bruidspaar uitgerekend op hun trouwdag af. Met name het opschrift 'Daar hangen zij aan hun koorden, die Heukeloms burenliefde verstoorden; laat hen hangen tot het touw verweert, dan hebben ze het misschien geleerd' werd ook door enkelen in de buurt als grof en misplaatst betiteld. De jonge-

lui lieten zich het jaar daarop echter niet weerhouden nogmaals twee poppen met de tekst 'hier offert men voor de arme man, die zijn burenplicht niet vervullen kan' te plaatsen toen in hun ogen de biertraktatie bij een ander voorgenomen huwelijk in onvoldoende mate geschiedde.

Kunstenaars in het dorp

Het verleden verdwijnt snel, al tijdens de 'grote sprong voorwaarts' in 1967 was het gemeentebestuur zich daarvan bewust toen zij een fotograaf opdracht gaf te zorgen dat de herinnering aan het verleden levend bleef: 'Een gemeente, die snel groeit en daardoor het verleden snel in het heden ziet opgaan, moet ervoor zorgen, dat de herinneringen aan het verleden, goede of slechte, behouden blijven'. Kunst biedt ook een mogelijkheid om het verleden vast te leggen. Berkel-Enschot telde en telt onder zijn inwoners diverse kunstenaars. Geworteld in het dorp waren zij meestal niet. De meesten brachten er of hun jeugd door of gingen er wonen na 1960 toen Berkel-Enschot binnen het stadsgewest een woonfunctie kreeg toebedeeld. Naast Itschert woonde ook Mariëtte Swagemakers (1916) op de Bosscheweg (De Lange Akker), althans in haar jeugdjaren. Zij schreef gedichten in *Brabantia Nostra* en *Roe-ping* waarin de Dietse gedachte (de eenwording van Nederland en Vlaanderen) verwoord werd. Maar toen deze ideeën de politieke richting van het fascisme opgingen haakte zij af. Als zuster Oda trad zij in bij de Benedictinessen van Schotenhof nabij Antwerpen. Zij bleef beeldhouwen en dichten en vervaardigde voor de gemeente Berkel-Enschot beelden voor de Maria-kapel in de oude toren en voor de St. Caecilia-school. Een andere zoon van een 'Bosscheweg-familie' is de tekenaar Luc Verschuuren, die vooral bekendheid kreeg met tekeningen in de Tilburgse krant en in lokale stripboeken. Eveneens aan de Bosscheweg woonde van 1981 tot recentelijk de schilder Theo l'Hermines (1921). Ook hij was zoals zovelen in Berkel-Enschot te Tilburg geboren. Zijn realistische werk refereert aan Charley Toorop en Pyke Koch. Ook uit Tilburg afkomstig was de zanger en dirigent Kees Smulders (1898). Deze bakkerszoon verbleef lange tijd in Amsterdam. Hij trad op voor de radio en in België, Duitsland en Zwitserland. Na de oorlog leidde hij het communistische arbeiderszangkoor Morgenrood, waarmee hij in 1952 in het Amsterdamse Concertgebouw 'Het lied over de bossen' van Sjostakovitsj uitvoerde. Hij gaf zangles aan bijna alle Nederlandse cabaretiers, ook nog toen hij zich op latere leeftijd in Berkel-Enschot vestigde. Hij overleed er in 1970.

Ook momenteel telt de gemeente Berkel-Enschot diverse kunstenaars. Irene Soons ontwierp in 1988 een moderne kruisweg, vijftien tekeningen in Siberisch krijt, die in de Berkelse kerk tentoongesteld werden en daarna permanent kwamen te hangen in een modern kerkgebouw in Huizen. Zij is lid van de stichting Expo, die al zo'n 25-jaar exposities en concerten in Berkel-Enschot organiseert. Jan de Wolf legde in aquarellen diverse locaties in Berkel-Enschot vast. Glazenier Hub de Corti maakte gebrandschilderde ramen die in 1985 in de oude toren aangebracht werden. Ook de zangeres Corrie Konings en de toneelspeler Thomas de Bres hebben hun woonstek in Berkel-Enschot.

Twee jonge en veelbelovende kunstenaars hebben beiden hun

`roots' in Berkel-Enschot. In 1969 kwam Marc Mulders met zijn ouders in Berkel-Enschot wonen. Deze jonge kunstenaar vertrok naar Tilburg en exposeerde enkele jaren terug tijdens de opening van De Pont in Tilburg met werk waarin vele lagen verf over elkaar zijn gegaan: de schildering als `open wond', in `verstilde abstracte vorm'. In verschillende van zijn werken, in sombere tinten uitgevoerd, staat het lijden van de Christusfiguur centraal. Beeldhouwer Adri Verhoeven werd in 1952 geboren in Berkel-Enschot. Hij volgde vanaf 1969 lessen aan de kunstacademie in Den Bosch en legt zich in zijn woon- en werkplaats Kerkdriel toe op grote abstracte en vrij strakke vormen. Hij exposeerde onder andere in het Stedelijk museum te Amsterdam. De aandacht trok zijn `Monument voor de Steen', een reusachtig grote rode granietblok van acht meter lang op witte graniet-schijven, geplaatst in Westervoort waar IJssel en Neder-Rijn samenkomen. Hij is gefascineerd door steen: `Steen heeft iets eeuwig in zich (...) het is een direct stukje van het universum, dat nog geheel verbonden is met onze aarde'.

De Tilburgse kunstenaar Inge Claesen maakte in 1996 een kunstwerk dat met het oog op de herindeling iets van het eigene van het dorp zou moeten uitdrukken. Drie blokken uit Belgische hardsteen stellen de aarde voor. Op de drie elementen bevinden zich de reliëfs van wortels, korenaren en een ploeg. Het boommotief geeft aan dat het dorp zich ontwikkeld heeft. Ook de silhouetten van kerk en gemeentewapen komen terug. De sculptuur van Claesen was bestemd voor het Wilhelminaplantsoen.

Religie in de meest brede zin van het woord en respect voor en bewerking van de aarde zijn bij enkele kunstenaars opvallend terugkomende inspiratiebronnen. Dat is niet typisch Berkel-Enschots en niet typisch Brabants. De meeste kunstenaars hebben hun vormingsjaren ook in de grote stad doorgebracht. De terugkeer naar het platteland of de interesse voor de plattelandscultuur toont echter wel aan dat dorpen in cultureel opzicht kunnen blijven inspireren, ook nadat ze zijn opgegaan in een grootstedelijk agglomoraat.

Bronnen en literatuurlijst

RIJKSARCHIEF IN NOORD-BRABANT

Archieven van het departementale bestuur van de Monden van de Rijn 1810-1814

1374 (eedsafleggingen van de maires 1810)

Archief Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969

212 (benoeming/ontslag burgemeesters Berkel-Enschot 1920-1969)

332 (verslag Commissaris der Koningin van werkbezoeken 1896-1924)

1117 (zuivering burgemeester Berkel-Enschot 1944-1945)

1153 (zuivering burgemeester Haaren 1944-1947)

Archief van het Provinciaal bestuur van Noord-Brabant 1814-1920

8575 (samenvoeging gemeenten 1828-1829)

ARCHIEF BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

Parochie Berkel

map personalia (correspondentie pastoors met bisschop)

map varia (brieven parochianen aan bisschop)

Parochie Enschoot

map personalia (correspondentie pastoors met bisschop)

map varia (brieven parochianen aan bisschop)

Parochie St. Petrus-Banden Oisterwijk

map personalia (brief A. van Coll aan H. den Dubbelden, 8 december 1844)

Paters Trappisten

483 (brieven betreffende protest bij bisschop tegen bierbrouwerij trappisten).

Zusters Trappistinnen Berkel-Enschot

300 (correspondentie met bisdom betreffende zusters Löb)

STREEKARCHIEF HET KWARTIER VAN OISTERWIJK

Administratief archief van de gemeente Berkel-Enschot 1811-1940

7-9 (ingekomen stukken 1810-1813)

317-322 (raadsnotulen 1842-1939)

331 (geheime raadsnotulen 1930-1936)

463-541 (gemeenteverslagen 1851-1935)

552 (persoonsdossier J.B. Adams burgemeester)

554 (persoonsdossier C. Brenders burgemeester)

561 (persoonsdossier J. Vugs burgemeester)

563 (veldwachters 1843-1941)

565 (geschillen B&W en raadsleden 1877-1879)

628 (processen-verbaal van stemopneming 1899-1939)

629 (besluit Gedeputeerde Staten tot vernietiging van verkiezingen van 1863 wegens onregelmatigheden)
638 (rekwest inwoners Heukelom om hun gehucht bij Oisterwijk te voegen, 2 juli 1863)
641-641a (annexatieplannen en grenswijzigingen 1924-1939)
652 (bouw en verkoop raadhuis 1876-1879)
668 (bouw raadhuis 1875-1878)
684 (klachten toestand wegen en waterlopen 1869-1935)
706 (plaatsing kruis op openbare wegen 1930)
1239 (subsiëring plaatselijke verenigingen 1924-1940)
1250 (algemene politieverordeningen 1844-1941)
1253 (spoorwegstaking 1903)
1271-1276 (hinderwetvergunningen 1875-1939)
1279 (verslagen volkshuisvesting 1902-1934)
1293 (Tilburgsche Zwemvereniging 1910-1938)
1294 (gezondheidscommissie 1912-1934)
1298 (plannen gemeenschappelijk waterleidingbedrijf Oisterwijk 1923)
1315-1319 (Drankwet 1881-1942)
1320 (Trekhondenwet 1911-1944)
1322 (schade natuurramp 1881)
1324-1330 (landbouwverslagen 1866-1940)
1331 (keuring springstieren 1865-1941)
1332 (telling vee en grondgebruik 1910, 1921)
1335 (correspondentie fabrieken in de gemeente, 1846-1941)
1339-1342 (jacht 1868-1941)
1343-1345 (spoorwegen 1857-1940)
1357 (verslagen Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf 1923-1932)
1370 (verpachtingen St. Job 1902-1914 en kermis 1906-1940)
1373 (koninklijk besluit 28 oktober 1852 waarbij Berkel als zelfstandige parochie erkend wordt)
1374 (correspondentie met trappistenklooster 1882-1938)
1377-1378 (openbaar onderwijs en onderwijzers 1828-1940)
1398 (watermolen Heukelom 1832-1897)
1410 (armbesturen 1844-1845)
1414 (uitgereikte arbeidskaarten 1903-1920)
1417 (statistiek armwezen 1923-1940)
1418 (arbeidsbemiddeling 1924-1941)
1420 (geneeskundige armenverzorging 1931-1939)
1422 (Winterhulp Nederland 1940-1941)
1453 (Burgerwacht en Bijzondere Vrijwillige Landstorm 1918-1940)
1455 (landelijke feesten 1849-1939)

Administratief archief van de gemeente Berkel-Enschot 1941-1980

7 (persoonsdossier burgemeester A. Panis 1947-1965)
8 (dossier inzake benoeming burgemeester J. Meijs 1974)
12 (openbare bibliotheek 1971-1973)
13-18 (nieuwbouw gemeentehuis 1970-1978)
39 (volkstelling 1971)
56 (grenswijziging met gemeenten Oisterwijk en Tilburg 1961-1969)
114 (dossier inzake burgemeester H. Aarts 1965-1974)
121-132 (jaarverslagen 1966-1977)
141 (notulen gemeenteraad 1970-1971)
142 (notulen gemeenteraad 1967-1968)
143 (notulen gemeenteraad 1978)

144 (notulen gemeenteraad 1977)
145 (notulen gemeenteraad 1975)
146 (notulen gemeenteraad 1969)
149 (notulen gemeenteraad 1976)
197 (notulen gemeenteraad 1980)
206 (notulen gemeenteraad 1962-1966)
207-208 (notulen gemeenteraad 1940-1961)
209 (notulen gemeenteraad 1974)
210 (notulen gemeenteraad 1972)
241 (opvang zigeuners 1978-1980)
264 (notulen gemeenteraad 1979)
285 (oprichting meisjesinternaat 1945-1949)
296 (inventarisatie oorlogsschade 1944-1950)
321 (jaarverslagen 1945-1958)
432 (stichting Gemeenschapshuis 1953-1972)
434 (notulen gemeenteraad 1973)
446 (inval Duitsers 1940)
451 (rapporten en verslagen betreffende inslagen V-1's 1945)
454 en 457 (processen-verbaal verkiezing leden van de Tweede Kamer 1946-1952, 1963-1972)
471 (bewakingsdienst 1941-1944)
477 (processen-verbaal verkiezing leden gemeenteraad 1946-1974)
488 (volkstellingen 1930 en 1947)
489 (volkstelling 1960)
494 (algemeen uitbreidingsplan 1943-1954)
509 (hulpverlening slachtoffers watersnoodramp 1953-1959)
515 (pogingen tot houden van een hondenmarkt 1965)
554 (gemeenschappelijke regeling vroedvrouw 1945-1967)
593 (persoonsdossier burgemeester J. Rouppe van der Voort 1938-1946)
605 (oprichting Raad voor het Bejaardenwerk 1971-1978)
612 (persoonsdossier J. den Otter 1916-1946)
1203 (inlevering radiotoestellen 1941-1948)
1210 (schade veroorzaakt door geallieerde troepen 1945-1947)
1214 (informatieverstrekking aan geallieerden 1944-1947)
1225 (persoonsdossier veldwachter G. Delleman 1925-1946)

Administratief Archief van de gemeente Oisterwijk 1390-1921

1448 (drankbestrijding St. Paulusbond 1905)

Administratief archief van de gemeente Oisterwijk 1922-1950

23 (grenswijzigingsplannen met Berkel-Enschot 1924-1940)

Archief Burgerlijk Armbestuur Berkel-Enschot

1483 (besluitenregister 1858-1887)

Archief van de Katholieke Vrouwen Organisatie Berkel-Enschot

1-5 (jaarverslagen en notulen 1930-1980)

Archief Gezondheidscommissie Oisterwijk e.o. 1902-1933

2-4 (notulenboeken 1902-1932)

54 (ziekenfondswezen 1926-1927)

45 (Tilburgse 'vuilwaterkwestie' 1875-1918)

Archief Parochie St. Caecilia Enschoot

37 (Memoriale 1764-1960)

222 (korte geschiedenis en kasboek RK lagere school 1928-1949)

238 (catechismuslessen 1921)
244 (bewaarschool 1925-1926)
255 (documentatie St. Job 1862-1994)
267 (zangclub St. Theresia 1931-1934)
274 (broederschappen en liefdewerken 1919-1933)

Documentatiecollectie Berkel-Enschot

1 (annexatieplannen 1924-1925)
3 (café Mie Pieters)
20 (boerderij Denissen)

GEMEENTE BERKEL-ENSCHOT

Collectie krantenknipsels 1966-1996

Archiefvorming gemeentelijke herindelingsplannen

4b (actiecomité Berkel-Enschot-Heukelom zelfstandig 1994)
5 (referendum 1994)

ABDIJ O.L. VROUW VAN KONINGSOORD BERKEL-ENSCHOT

Archief Abdij O.L. Vrouw van Koningsoord

158 (komst trappistinnen (1904, 1907)
331 (inkwartiering Duitsers en Geallieerden 1940, 1945)
390 (publicatie over gezin Löb 1945-1984)
426-430 (brieven gezin Löb 1909-1946)
432 (telegrammen zuster Löb uit Westerbork 1942)
435 (laatste briefjes zusters Löb uit Westerbork 1942)
436 (aantekeningen over familie Löb 1961-1962, 1979)
443 (Hans Löb 1916-1946)
446 (loopbaan Ludwig Löb 1904-1922)
468 (brieven J. en C. van Dijk betreffende contacten met
Duitse bezetter over vrijlating Löbs 1942-1943)
470 (wegvoeren Louise Löb 1944)
484 (publicaties over gezin Löb 1985-1995)
486 (herinneringen aan de broers en zusters Löb 1944)
825 (bouw Koningsoord z.j.)
873 (distributiekaarten voor zuster Veronica 1943-1946)

PAROCHIE ST. WILLIBRORDUS BERKEL-ENSCHOT

Archief Parochie St. Willibrordus te Berkel

doos 1 (orgel 1880-1978)
doos 2 (aankoop- en verkoop t.b.v. parochie 1852-1879)
doos 6 (parochiestatistiek 1950-1954)
doos 7 (liber memoriales 1852-1978)
doos 8 (jachtrecht 1920-1982)
doos 10 (samenstelling kerkbestuur 1854)

COLLECTIE RK BOERENBOND BERKEL-ENSCHOT-HEUKELOM

Notulenboeken (1917-1979)

COLLECTIE TH. BREKELMANS

Map Katholieke Jongeren uit de Middengroepen afdeling Berkel-Enschot (1964-1969)

COLLECTIE R. VAN DER LOO

Krantenartikelen Berkel-Enschot (1867-1966)

Map Kunstenaars Berkel-Enschot

Map Carl Itschert

Map St. Job

Geluidscassettes met interviews oudere inwoners Berkel-Enschot

COLLECTIE P. OERLEMANS

De Schakel (1947-1951)

LITERATUUR

Algemeen

Berkel-Enschot. Straat voor straat (Berkel-Enschot 1972).
Cuijpers, Th. e.a. (red.), *Ach lieve tijd. 800 Jaar De Meierij en de Meierijenaars* (Zwolle 1995-1996).

Dorp, A. van en F. Puls, *Berkel-Enschot van vroeger* (Tilburg 1988).

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel 1 Traditie en modernisering* (Amsterdam/Meppel 1996).

Elshout G.A.M.J. van den e.a., *Structuurplan Berkel-Enschot, Udenhout, Oisterwijk* (Tilburg 1977).

Fasel W.A., *Inventaris van de archieven van de gemeente Berkel-Enschot* (Oisterwijk 1977).

De Gemeint 1983-1993.

Loo, R. van der, *Berkel-Enschot in grootmoederstijd* (Zaltbommel 1995).

De Nieuwe Schakel 1965-1995.

Wuisman P., *Berkel-Enschot in oude ansichten* (Zaltbommel 1975).

Materieel bestaan en sociaal leven

Bakker, W. de, *De Heukelomse watermolen*, in *De Kleine Meierij* 29 (1978) 106-110.

Crijns, A.H. en F.W.J. Kriellaars, *Gemengd landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant. 1800-1885 en 1886-1930* (Tilburg 1987/1992).

Daru-Schoemann, M. e.a. (red.), *Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant. Gemeente Berkel-Enschot ('s-Hertogenbosch 1990).*

Doremalen, H. van, *Blauwsloten en riolen. Een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel* (Tilburg 1993).

Dorp, A.M.I. van en R. van der Loo, *Bijzonder bomen in Berkel-*

Enschot. De boomplantdag in 1936, in *De Kleine Meijerij* 41 (1990) 74-81.

Economisch-Technologisch Instituut voor Noord-Brabant, *De recente ontwikkeling van Berkel-Enschot* (Tilburg 1966).

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Bestaan en bedrijvigheid. Aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en meierij van 's-Hertogenbosch 1750-1850* (Tilburg 1975).

Janssen, G.B., *Baksteenfabricage in Noord-Brabant in de negentiende en twintigste eeuw* (Tilburg 1992).

Jubileumverslag der Fok- en Controlevereniging St. Benedictus (Berkel-Enschot 1967).

Loo, J. van der, *De geschiedenis van het geslacht Weijtmans (1638-1989)* (z.p. 1989).

Loo, J. van der, *De veldovens van Udenhout en Berkel*, in *De Kleine Meijerij* 45 (1994) 17-23.

Meijs, H., *Trappistenbrouwerij De Schaapskooi 1884-1994* (Tilburg 1994).

Meijs, T., *Gezondheidstoestand in Berkel C.A., 1866-1900. Hoe is het afwijkende sterfteverloop van Berkel C.A. te verklaren* (kandidaatsscriptie Utrecht 1985).

Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, *Bouwstenen voor de ontwikkeling van de gezondheidszorg in Berkel-Enschot* (Tilburg 1973).

Rabobank Eikenbosch 2 Berkel-Enschot (Berkel-Enschot 1975).

Tilburgsche Courant (2 juli 1896, betreffende oprichting Boerenbond).

De Tilburgsche drainageplannen. Een bedreiging voor de schoone oorden in het gebied der vennen onder de gemeenten Moergestel, Oisterwijk en Berkel-Enschot (Nijmegen 1919).

Veen, J.H.S.M., *De halte Berkel-Enschot (1898-1938) in Tilburgse tijdingen* 63 (1989) 2-10.

Wuisman, P.J.M., *Huwelijken te Berkel-Enschot in de vorige eeuw*, in *De Kleine Meijerij* 26 (1975) 82-87.

Bestuur, openbare orde en onderwijs

Boom, A.J.M. van den en A.M.I. van Dorp, *Gedenkboek zestig jaar St. Caeciliaschool 1929-1969* (Berkel-Enschot 1989).

Dorp, A.M.I. van, *De kinderen Löb: een tragedie uit het jonge verleden*, in *De Kleine Meijerij* 30 (1979) 63-75.

Dorp, A.M.I. van, *Politiek engagement in Berkel-Enschot anno 1848*, in *De Kleine Meijerij* 35 (1984) 58-67.

Mommers, A.R.M., *Brabant van generaliteitsland tot gewest* (Utrecht 1953).

Oonincx, J., *Beroering in Oisterwijk en Berkel c.a. in 1894*, in *De Kleine Meijerij* 31 (1980) 83-88.

Puls, Fr., *Twee kerkdorpen en een gehucht in de oorlog*, in *De Nieuwe Schakel* (1984-1985) meerdere artikelen.

De raadhuizen van Berkel-Enschot (Berkel-Enschot 1977).

Ter herinnering aan onze joodse medebroeders en hun familie (z.p. z.j.).

Voort, J.P. van de, *Onderduikershulp en (oud-)illegaliteit te Udenhout 1943-1945*, in *De Kleine Meijerij* 46 (1995) 35-47.

Wuisman, P.J.M., *De sleutels van de stembus. Onregelmatigheden bij de verkiezing van raadsleden te Berkel-Enschot in 1863*, in *De Kleine Meijerij* 37 (1986) 103-105.

Wuisman, P.J.M., *De eerste gekozen gemeenteraad van Berkel-Enschot in 1851*, in *De Kleine Meijerij* 38 (1987) 36-41.

Wuisman, P.J.M., *Omstreden salarisverhoging voor de veldwach-*

ter te Berkel-Enschot, in *De Kleine Meijerij* 39 (1988) 69-71.

Religie, cultuur, sport en ontspanning

Abdij O.L. Vrouw van Koningsoord (Berkel-Enschot z.j.).

Dorp, A.M.I. van, *De schilderijen van Albert Verschuuren in de Enschtose St. Caeciliakerk*, in *De Kleine Meijerij* 36 (1985) 25-29.

Dries-van der Velden, A. van den, *Het Brabant van toen...* (Tilburg 1979).

Duijvendak, M., *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch 1990).

Dijk, Bernard van e.a. (red.), *Ach Lieve Tijd. De boeiende historie van Tilburg* (Zwolle 1993-1995).

Fasel, W.A. en P.J.M. Wuisman, *Geschiedenis van Udenhout* (Udenhout 1978).

Genealogie van het geslacht Van Rijckevorsel lopende van 1583 tot 1882 (Terneuzen z.j.).

Hoogedoorn, M., *Sprokkelingen uit de geschiedenis van onze gemeente* (bundeling artikelen uit *De Nieuwe Schakel*).

Hoogedoorn, M., *Het losschieten bij ondertrouw*, in *De Kleine Meijerij* 31 (1980) 105-106.

Huijbers, A. *Oud Oisterwijk* (Oisterwijk 1923).

Jolles, J.A., *De schuttersgilden en schutterijen van Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1933).

Jubileumboek Jong Brabant 40 jaar 1946-1986 (Berkel-Enschot 1986).

Knippenberg, W.H.Th., *Het Sint-Hubertusgilde te Berkel*, in *De Kleine Meijerij* 37 (1986) 4-16.

Knippenberg, W.H.Th., *Het Gilde Sint Joris en Sint Sebastiaan uit Enschtot*, in *De Kleine Meijerij* 42 (1991) 46-55.

Korfbalvereniging Jong Brabant 1966-1991 jubileum (Berkel-Enschot 1991).

Landell, Olaf J. de, *Ter ere van* (Amsterdam 1966).

Louwerse, T. (red.), *Job, een eigen naam, onze naam* (Berkel-Enschot 1991).

Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* (St. Michielsgestel 1870-1876).

Smulders, P., *Kees Smulders (concertganger, pedagoog en dirigent) offerde carrière voor Morgenrood*, in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 40 (1995) 142-151.

Stichtingsgeschiedenis van de Abdij O.L. Vrouw van Koningsoord (z.p. 1962).

Terstegge, A., *Honderd jaar monnikenleven in Koningshoeven* (Tilburg 1984/1992).

Toen, nu en ... hoe verder? Parochiewijzer van de St. Willibrorduskerk te Berkel (Berkel-Enschot 1985).

Wijs L. de, *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Tilburgsche Zwemvereniging* (Tilburg 1934).

Wijs, L.G. de en F. Puls, *De oude toren van Enschtot* (Berkel-Enschot 1985).